

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Олена Колесник

●

ТРЕТІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ КУЛШЕВІ ЧИТАННЯ З ФІЛОСОФІЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ

29-30 червня 2011 р. у Чернігові пройшли Треті всеукраїнські Кулшєві читання з філософії етнокультури. Цього разу вони були присвячені пам'яті С.Б.Кримського та носили назву «Феноменологія софійності в українській культурі. Запити філософських смислів у мові, мистецтві, літературі». Основними організаторами конференції виступили співробітники кафедри філософії та культурології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка на чолі з професором В.А.Личковахом. Інформаційну підтримку забезпечувала всеукраїнська газета «День» (яка багато років плідно співпрацювала з Сергієм Борисовичем) та інші видання.

Пленарне засідання конференції носило меморіальний характер: видатні філософи та громадські діячі (головний редактор газети «День» Л.О.Івшина, заслужений педагог Л.І.Сарана, к.філос.н. М.Б.Столяр та інші) поділилися з аудиторією своїми спогадами про С.Б.Кримського як людину та дослідника. Було підкреслено, що він був одним із тих мислителів, чії праці допомагають українцям зрозуміти самих себе, визначивши наскрізні цінності власної культури. Наступні доповідачі продовжили вшанування пам'яті видатного українського філософа, але перейшли від біографічного модусу до осмислення його теоретичної спадщини. Особлива увага була приділена одній з головних проблем філософії Кримського, яку він відновив в українській філософії – феноменології софійності (проф. В.А.Личковах), а також місцю людського фактора у пізнанні (проф. В.П.Загороднюк). Від цього виступаючи перейшли до визначення закономірностей розвитку етносу, які виявляються через символічне значення культурних інваріантів (проф. Н.Д.Ковальчук, к.культ.н. Т.В.Пуларія), а також до застосування деяких концептів філософії Сергія Кримського як методологічних принципів аналізу конкретних творів та образів (к.філол.н. Ж.О.Янковська, к.пед.н. Є.В.Більченко). З узагальнюючими доповідями щодо проблем сучасної української естетики (в тому числі в її етнічному та екологічному вимірах) виступили проф. В.П.Савельєв та к.філос.н. О.А.Пушонкова.

Подальша робота конференції проходила у форматі двох секцій. Перша – «Пантелеймон Кулшє і сучасна філософія етнокультури» була присвячена софійним вимірам української мови, мистецтва, літератури, освіти та виховання. Тут виступили як кулшєзнавці (к.філос.н. С.Т.Мащенко, к.філос.н. В.І.Пулїна), так і дослідники інших знакових постатей української та європейської культури – від Антонія Радивіловського до Лесі Українки та М.Грота (асп. М.І.Захарина, к.філол.н. О.В.Кривуляк, к.філос.н. В.В.Співак). Були також підняті питання узагальнюючого характеру, зокрема, щодо міжкультурного діалогу (к.філол.н. Л.В.Зіневич, С.Олеяр (Канада)). Окремим тематичним блоком стали виступи студентів філологічного факультету з дослідженнями художніх текстів VIII – XX ст. (І.Грецька, М.Нестеренко, Я.Олесенко, Т.Прокопець, Л.Смолій, І.Хоменко).

Друга секція – «Софіологія Сергія Кримського і запити філософських смислів в історії української культури та філософії» продовжила розпочате на пленарному засіданні осмислення філософської спадщини видатного українського мислителя.

© Колесник Олена Сергіївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Ключовими темами тут стали принцип єдності раціонального та почуттєвого через софійність (виступи к.психол.н. М.М.Наконечної, асп. М.А.Загорулько). Безпосередньо ідеям С.Б.Кримського як орієнтирам для подальшого дослідження української культури були присвячені виступи к.іст.н. І.З.Скловського, к.філос.н. Л.С.Чорної та к.філос.н. О.О.Чорного. Осмисленню архетипного значення конкретних феноменів, постатей та творів давньоруської та української культури (від Десятинної церкви до «Слова о полку Ігоревім», в контексті символічної антропології приділили увагу к.філос.н. О.С.Колесник, к.філол.н. С.М.Шумило та студ. О.Ільзіт, асп. Д.С.Гордієнко та асп. О.І.Холох. Найширший філософський та географічний контекст для дискусії забезпечили д.філ.н. М.М.Зайцев та к.філос.н. О.М.Кожем'якіна, які розглянули українську культурну систему в порівнянні та взаємодії з (західно-) європейською.

Загальними висновками з роботи конференції є визнання того, що С.Б.Кримський продовжує закладену ще Г.Сковородою та П.Кулішем лінію розвитку української філософії як життя в мудрості. Тільки така мудрість може забезпечити осмислення власної культурної спадщини, яке дозволить українському суспільству усвідомити саме себе та відтворити свою традицію у майбутньому.

Протягом другого дня конференція працювала в галереї сучасного мистецтва «Пласт-Арт», залами якого була проведена екскурсія.

Матеріали конференції будуть надруковані у черговому випуску «Вісника Чернігівського національного педагогічного університету». Докладний огляд перебігу першого дня конференції вміщений в газеті «День» від 1 липня 2011 р.

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку ???.2011. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 20,5. Обл.-вид. арк. 20,5. Тираж 800 прим. Зам. 00??.

Віддруковано в ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14001, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел.: (0462)972-661, 972-664

ВЕРЕСЕНЬ –
2011 ЖОВТЕНЬ
№ 5 (101)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Остряк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
С. П. Реп'ях,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –

Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 3 від 26 жовтня 2011 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Пономаренко О. Ідеї патріотизму в українській політичній думці другої половини XV– початку XVII ст. 3

Половець В. Половці: історичні джерела 9

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Галь Б. Міста-фортеці Лівобережної України на зламі XVIII- XIX ст. 17

Непотенко І. Офіційні та неофіційні форми відпочинку у системі «правильних» практик дозвілля 1920-х рр. (на прикладі міста Чернігова) 27

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Шведська реляція про Полтавську битву. Новий погляд. (Публікація та коментарі Олександра Дубини, переклад зі старошведської Хокана Хенрікссона) 38

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Подорван А. Максаківський монастир — до історії заснування 49

Тарасенко О. До історії Чернігівського відділення Російського біблійного товариства (1819 – 1822 рр.) 54

Горбунова Г. Постаць протодіякона Василя Потієнка в історії Української автокефальної православної церкви (за документами ЦДАЗУ) 72

РОЗВІДКИ

Демченко Т. З епістолярної спадщини Володимира Самійленка: віршоване послання до Олександра Кониського 81

Нестеренко Л. Діяльність волосних правлень Чернігівщини в першій пол. XIX ст. по організації рекрутської повинності 89

Сеніна Л. Особливості витоків концепцій Східного питання в англійській історіографії другої половини XX ст. 99

Субботіна І. Методологія дослідження соціальних питань за програмами загальних переписів населення 1959 – 2001 рр. 105

Чухно В. Письменник Микола Маркович Колмаков 116

ГІПОТЕЗИ. ВЕРСІЇ

Шпоть О. Більське городище на Сумщині – столиця царя Орія 121

ЮВІЛЕЇ

Пиріг П. Микола Миклухо-Маклай: мандрівник, учений, гуманіст (до 65-річчя від дня народження) 127

ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ
Ткач М. Музика мови і мова музики. 132

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ
Іваницька С. Шрагівські читання: 36 статей і матеріалів . . 149

Кондратьєв І. «...Смеялось время над людьми, Упорно люди храм взводили...» 155

НАУКОВЕ ЖИТТЯ
Колесник О. Третє всеукраїнське Кулішеві читання з філософії етнокультури 162

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал „Сіверянський літопис” включено у перелік наукових видань, публікації яких зраховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна парламентська бібліотека України
Державна науково-технічна бібліотека України
Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького
Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК: 172.15: 165.173: 17.034. . .

Олена Пономаренко

ІДЕЇ ПАТРІОТИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.

У статті досліджується специфіка українського патріотизму в політичній думці другої половини XVI – початку XVII ст.

У розвитку української політичної думки на землях України XV – XVII ст. актуальним був напрямок, пов'язаний з формуванням ідеології визвольного руху, реалізацією права українського народу на свою незалежність. Цьому сприяло поширення гуманістичних ідей, зокрема любові до батьківщини, патріотизму, служіння державі, ідеї суспільної активності, заснованої на підпорядкуванні приватних інтересів громадян спільному благу [1, с.17] , у яких вбачалися вищі чесноти громадянина. Слід зазначити, що патріотизм зводився до рангу вищої добродесності [2, с.25]. Його розуміння передбачало усвідомлення українцями своєї релігійної, етнічної і національної окремішності [3, с.413].

Україна в зазначений період не мала своєї державності, перебуваючи в складі Речі Посполитої. Ідеї патріотизму мали містечкове значення і проявлялися в любові до Батьківщини, маючи асоціацію з місцем народження людини – з “рідною землею”, мовою, релігією, звичаями, місцевим правом, що повинно було забезпечити український народ від загрози окатоличення та ополячення. Вищепераховані складові українського патріотизму ставали ознакою українського етнічного «ми».

Незважаючи на те, що відмінною рисою української політичної думки наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. був ідейно-світоглядний плюралізм, ідеї патріотизму ми можемо спостерігати у представників різних ідеологічних уподобань, які хоча і мали за політичну батьківщину Річ Посполиту, проте, усвідомлюючи себе етнічними русичами, залишалися патріотично налаштованими громадянами.

До українських мислителів XVI – поч. XVII ст. ми зараховуємо передусім тих, хто усвідомлював себе українцем (русином, роксоланом, рутенцем, русом, росіянином, руським). Зустрічаючи в багатьох писемних джерелах поняття «руський народ», можемо зазначити, що поняття «Русь» було збірним. Так П.Сас, посилаючись на думку Ф. Сисина, наголошує, що назва «Русь» «... могла стосуватись православних і уніатів українських земель, а також тих українців і білорусів, які мали спільну культурну, мовну та історичну спадщину. Їх називали «русинами», або «руським» народом, у документах XVI – XVII ст. розглядали як один з народів світу поряд з італійцями, поляками, французами та московитами. Назву «Русь» залежно від контексту вживали для окреслення народу, культури, віросповідання, а також території. Тобто етнічні українські та білоруські землі поставали в тогочасній суспільній свідомості як одна культурно-історично-релігійна сутність, культурна сфера. Водночас після Люблінської унії 1569 р. почав поглиблюватися процес культурної і політичної диференціації між українцями і білорусами. З часом утверджується нове розуміння

© Пономаренко Олена Володимирівна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки та управління.

«нації», в якому хоч і не витісняється ідея Русі як культурно-релігійної спільності, що розпорошена територіально, однак формується погляд на Україну як на політичну сутність» [4, с. 71].

Ідеї патріотизму в другій пол. XVI – поч. XVII ст. у своїх творах розглядали В.В. Кривошея [5], В.М. Литвинов [3], І.В. Огородник, М.Ю. Русин [6], П.М. Сас [4], В.О. Шевчук [8], Н.Яковенко [7]. Аналіз їхніх наукових розвідок дозволяє говорити про різноплановість тлумачення ними патріотизму. В.В. Кривошея [5] та П.М. Сас [4] дотримуються думки щодо етнічного характеру патріотизму, Н. Яковенко [7] наголошує на його станомому характері, а В.Д. Литвинов [3] наголошує на етнічному та релігійному характері патріотизму.

Метою даного дослідження є виявлення специфіки патріотизму у другій половині XVI – поч. XVII ст.

Доба історії, що припадає на XVI – першу половину XVII ст., вітчизняною наукою відзначається як важливий період українського націогенезу [9; 10; 11].

Перші ознаки патріотизму простежуються у середовищі так званої римо-католицької Русі. Свою належність і прихильність до «Русі» починають демонструвати Станіслав Оріховський, Василь Тяпинський, Себастьян Кленович, Герасим Смотрицький, Йосип Верещинський. За визначенням В. Шевчука, саме представники римо-католицької Русі «відчували себе українцями незалежно від конфесійності» [12, с. 96].

Скажімо, Станіслав Оріховський, хоча й був підданим Речі Посполитої, проте мислив про неї з позицій українця, постійно наголошуючи, що він «русин». Як зазначають І.В. Огородник, М.Ю. Русин, «немає жодного твору, навіть листа, в яких би він не вважав за потрібне нагадати про своє русинське походження» [6, с. 207]. Так, наголошуючи на своїй «любові до Вітчизни», С. Оріховський дає поради королю, як звільнити «...Русь від рабства...» [13, с. 118], просить відбудувати її і врятувати мешканців [13, с. 120]. У листі Петрові Гамрату Оріховський зауважує, що переваги має тільки церква римського обряду, а обряди інших не цінуються [13, с. 152], він же, як «людина рутенського роду», хоча і «народився і вихований був у римському обряді», рутенські обряди зобов'язаний знати [13, с. 154]. На думку Оріховського, саме рутенці, хоча і були забобонними, проте міцно трималися давніх звичаїв, ставилися з повагою до предків [13, с. 155]. У своєму листі мислитель просить єпископа погодитися з ним у тому, що «рутенський народ від народження найлагідніший, дотримується не лише батьківських звичаїв та освіти (почасти домашньої, почасти грецької), але ревно дбає також про духовну культуру і побожність» [13, с. 155]. Хоча С. Оріховський і був католиком, але наголошував на можливості мирного співіснування двох церков, підкреслюючи, що «...Церква дуже утвердилась серед рутенців і була одностайна задовго до того, як Польща вивела до Русі римські колонії» [13, с. 155]. Але суперечки ніколи не виникали з вини якоїсь із сторін через розбіжності в релігійних обрядах. До того ж кожен оберігав те, що йому дісталось від предків [13, с. 155]. Таким чином, відстоюючи конфесійний патріотизм, С. Оріховський робить висновок: «...Хай кожен залишається при своїй думці...» [13, с. 156]. Будучи підданим Речі Посполитої, мислитель неодноразово наголошував на тому, що він «...прагне служити своєму народові польському всім серцем, всією душею і думкою всією» С. Оріховський Квінкункс...» [13, с. 165], водночас чітко окреслюючи межі своєї вітчизни. Його Русь «простягається над рікою Тиром, яку мешканці надбережних околиць називають Дністром, біля підніжжя Карпатських гір, пасмо яких відокремлює від Угорщини» [13, с. 239]. На думку В. Литвинова, у С. Оріховського і ряду інших гуманістів-католиків простежується біполярний патріотизм [3, с. 430]. Його вирізняло «стале чуття етнічної належності до руського народу, вписане у політичну ідентичність шляхтича Корони Польської, що її означувала відповідна формула: «руського народу польської нації» [4, с. 61].

Не менш знаковою ідеєю патріотизму, що втілювалися в прославлянні українського народу, української землі, громадського служіння рідному краю, простежуються в творчості українського письменника, педагога, філософа, церковно-освітнього діяча Себастьяна Кленовича (1699 – 1755 рр.). В його творі «Роксоланія» український народ бачиться не як один з трьох народів Речі Посполитої, а як окрема етно-со-

ціальна категорія [13, с.11]. С. Кленович захоплюється природою русів, милуючись «життедайністю» їх землі, де

...різні породи дерев у розкішних лісах процвітають,
Всякі в них знайдеш плоди й для будівництва усе:
Тут і гіллясті дуби, і багаті живицею сосни,
Явір, модрина струнка, всюди ростуть ясени,
Тиси зелені, осики і вільхи в місцях болотистих,
Верби плакучі, гнучкі й родичка їхня – лоза [13, с. 286].

Описуючи гарну природу цих місць, мислитель не забуває нагадати, що і він причетний до неї: дерево клен, на яке багата руська земля, і йому «прізвище миле дало» [13, с. 286]. С. Кленович оспівує українські міста, називаючи Львів священним, а Київ – славною столицею древньоруських князів, причому значимість Києва для Чорної Русі порівнює зі значимістю стародавнього Риму для всіх християн.

Патріотизм автора проявляється і у вихвалючій звичаїв русів: вірності заповітам батьків, збереженні та оберіганні своєї православної віри, хоча «...подиву гідні ті довгі пости, що побачиш у русів» [13, с. 294]. У творі наголошується, що «на Русі зберігають закони і звичаї предків». Так, описуючи звичай побратимства, С. Кленович зазначає, що братами у русів вважаються не тільки кровні родичі, а і звичайні люди, адже «...вірність у дружбі взаємній єднає їх як побратимів...» [13, с. 295]. Ознаки українського «ми» чітко проявляються в усвідомленні своєї історії.

Заглиблюючись в історичний екскурс, С. Кленович, стверджує, що «...від прадідів Русь свою назву виводить», тому населення «... слід русами називать...» [13, с. 286]. Територія України-Роксоланії для нього – це землі Київської і Галицької Русі.

У 1654 р. побачив світ анонімний вірш «Epicedion», тобто жалобний вірш, на смерть Михайла Вишневецького [13, с. 219-314]. Значимість цього твору в тому, що у ньому вживається етнонім Україна як батьківщина, отча сторона, як рідна земля-мати:

Мужнім лицарям завжди Україна рада,
Бо щороку від татар – підступи та зрада.
Не допустить добрий син землю пюндрувати,
Буде власними грудьми матір заступати [13, с. 310].

І, незважаючи на те, що «Україна від злодуг вічно потерпає» [13, с. 310], її благородні сини постійно дбають про вітчизну, відбиваючи татар від рідної землі, жертвуючи своїм здоров'ям, статками, щоб тільки слава линула на весь світ з Подніпров'я [13, с. 312]. На думку В. Литвинова, «українські гуманісти любов до батьківщини зводили в ранг найвищої добродетності. Це вже не «спільна батьківщина» – Річ Посполита, а Україна, як окреме державне об'єднання зі своїм військом і полководцями» [3, с. 427]. Анонімний автор «Epicedion» полководцем називає Дм. Вишневецького, який «Україні послужив, як державець правий» [13, с. 308].

Ідеї патріотизму можна простежити ще в одного представника римо-католицької Русі Йосипа Верещинського (1530–1599 рр.). Українець, Київський Біскуп, що належав до освіченої полонізованої верстви українського суспільства, ставився з симпатією до козаків і українців. Для нього Київ поставав як сакральний центр – «столиця колишнього князівства Київського», «...місто здавна славне і до того ж старожитне» [13, с. 409], запустіння якого спричинили як татари, так і «люди релігії грецької і обивателі київські» [13, с. 408]. Розробляючи проект відбудови Києва, Й. Верещинський вважає за необхідне його «... забезпечити виключним правом і вольностями над інші міста» [13, с. 413]. І хоча письменник розглядає як спільну вітчизну шляхти Річ Посполиту, проте для нього, як патріота рідної землі, головною метою є «... не полонізувати й не поглинати українські землі, а підняти колишню славу українців, звести її з руїн» [8, с. 112]. Його ж проект від 1596 року щодо організації Війська Запорозького, на думку В. Литвинова, є «...фактично проектом самостійної української держави, яка б спиралася на місцеві традиції» [3, с. 432].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що представники римо-католицької Русі висловлювали свої патріотичні уподобання, акцентуючи увагу на етнічному факторі. На думку Василя Балущка, до середини XVI ст. у тій частині України, що входила

до Польщі, формується стереотип русина, який себе визначав представником русинського племені польської нації [14, с. 217]. «Цей стереотип об'єднав усвідомлення свого руського походження з відчуттям приналежності до польської політичної нації, тобто політичного народу тієї держави, активними членами якої почала відчувати себе руська шляхта» [7, с. 81]. Отже, належність до тієї чи іншої віри не відігравала значної ролі.

Деяко інша ситуація відмічається в православному таборі. В процесі становлення етнічної нації в бездержавній Україні православна церква поступово стає національною церквою, виступаючи консолідуючим фактором щодо духовного об'єднання, сприяє поширенню освіти, культури.

Водночас з поширенням контрреформації у другій половині XVI ст. зростає міжконфесійна напруга, що призводить до ототожнення поняття «католик» з поняттям «лях», тобто поляк. Тому окатоличення православних починає розглядатися як зміна ідентичності. Захисниками української церкви і відповідно культурно-національного життя поступово стають козаки, а потім й інші соціальні верстви.

Православний табір, представлений Іваном Борецьким, Василем Загоровським, Захарієм Копистенським, Дем'яном Наливайком, Касіяном Саковичем, Герасимом Смотрицьким, Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким, Василем Тяпинським, Христофором Філалетом, характерний тим, що релігійний фактор був домінуючим і ототожнювався з національним. При цьому відданість його представників православної конфесії нерідко призводила до ігнорування потреби державності, адже збереження і поширення православної віри було головною вимогою представників цього напрямку. Вони прагнули ідеологічно обґрунтувати необхідність боротьби з католицизмом, виступаючи таким чином не тільки проти духовного гніту, але й проти політичного та економічного поневолення.

Так, Василь Загоровський (рік народження невідомий, помер у 1580-ому, чільний представник волинсько-подільської православної шляхти, перебуваючи на королівській службі, демонструє етнічний патріотизм у «Духовному заповіті», в якому повідомляє не тільки про те, як розпоряджатися своїми статками, але й розлого констатує власне бачення виховання дітей, культурно-освітньої діяльності.

Жертвуючи кошти православної церкви у місті Володимирі, він розпоряджається, щоб дяк навчав його дітей «руської науки та Письма Святого», а коли ж «...Бог дасть у руській мові і у Святому Письмі досконалої науки», то щоб в душі мали Бога і «в раду з невірними не входили» [13, с. 251]. До того ж, щоб «...письма свого руського й мовлення руськими словами та звичаїв цнотливих і покірних не забували» [13, с. 251]. Отже, патріотом автором бачиться та людина, котра розмовляє українською мовою, цінує звичаї свого народу, дотримується православної віри. І хоча В. Загоровський у заповіті наказує віддати дітей у подальше навчання до єзуїтів у Вільно, «...бо там хвалять дітям добру науку», проте найбільше він просить, щоб діти «віри своєї, до якої їх Бог закликав і в ній на цей світ створив..., ніколи аж до смерті своєї не покидали» [13, с. 255]. Мало того, беручи шлюб, шлюбні партнери щоб однієї віри були [13, с. 254].

Ідеї етнічного патріотизму чітко визначає Василь Тяпинський (народився в I пол. XVI ст.) у передмові до перекладу Євангелія, наголошуючи на належності до «руського народу» і готовності йому послужити, бо русин до Русі послугу повинен чинити, і з задоволенням може виказати свою віру [13, с. 267]. В. Тяпинський переймається тим, щоб не було «занедбання мови своєї славної», бо через неосвіченість вже «деякі соромляться і письма свого» [13, с. 268], оскільки «в усіх на світі християнських народів, які прозріли в слові Божому... своєю власною мовою із давнього часу Боже слово почали викладати» [13, с. 269].

Свій рівень православного патріотизму яскраво демонструвало українське духовенство. Релігійний і культурний діяч Іов Борецький у своїй «Протестації» (1621), полемічному творі, що належав також перу єпископів Єзикійля Курцевича й Ісаїя Копинського, виправдовує права православної ієрархії, яку не хотів визнавати уряд Речі Посполитої. Православна церква постає в творі не тільки як релігійний інститут, але і як репрезентант самобутності «руського народу». Так, наприклад, автори ви-

ступають від імені «духовного та світського, шляхетського й міського станів народу руського віросповідання церкви східної...» [15, с. 286]. Свій містечковий патріотизм мислителі ототожнюють перш за все з місцем народження, своєю землею, наголошуючи, що вони «...громадяни сеї землі, добре і чесно в домах шляхетських уроджені» [15, с. 296]. Автори твору подають ідею рівності народів, вважаючи несправедливим виділення когось одного. Вони зазначають, що народ руський, «...угодою і присягою до Корони прилучившись», терпить наруги [15, с. 294]. Захищаючи козацтво і його дії, Борецький із співавторами підкреслюють, що вони зазнають «утисків віри», їх звинувачують у «заколотах і підступах», яких вони не робили. Водночас козаки розглядаються мислителями як носії культурних надбань народу, хранителі спадщини предків [15, с. 296]. У творі наголошується, що домагання православних не слід вважати «ані заколотом, ані ребелією, не бунтом, не зневажанням зверхності...» [15, с. 291], проте православні мислителі прагнуть відстояти свої права і не хочуть, щоб відступники священники-уніати, які «народ наш руський переслідують, прикрят, мордують...старожитну любов і згоду між поляками і руссю розривають», збурювали народ [15, с. 287]. Отже, свій конфесійний патріотизм церковні діячі обґрунтовують особливостями етно-культурної окремішності «руського» населення Речі Посполитої. І хоча православні мислителі, роблячи акцент на релігії, розглядали її фактором цілісності «руського народу», проте православний патріотизм постає виразником етнічної окремішності та самотності.

Представники уніатського табору, що сформувався внаслідок Берестейської унії, ще не були готові очолити об'єднання українського народу за національну незалежність, але на своєму етнічному патріотизмі вони також наголошували у своїх творах.

Український учений-філолог, письменник, культурно-освітній діяч Мелетій Смотрицький (бл. 1572–1633 рр.), сповідуючи православ'я і змінивши його на унію, демонструє етнічний патріотизм. Так, у своєму творі «Тренос» (1610 р.) зраду православ'ю він розглядає як зраду руському народові, тому покатоличення чи прийняття унії для нього – це відхід від власного народу [15, с. 133-179]. Звертаючись до «славного народу руського», полеміст закликає: «...Не терпій більше сієї гіркої ганьби. Не зносьте більше всього світу кривди. Покажіть себе, дайте про себе знати, що ви людом Божим обраним есте, церквою Божою освячені. Хай про вас і про правдиву вашу віру всі до одного знають» [15, с. 172]. Відносячи термін «вітчизна» до Речі Посполитої, М. Смотрицький головним фактором самотності бачить «руську кров». На його думку, хто є представником руського народу, але «... переходить в римську віру, не стає негайно вродженим іспанцем або італійцем, залишається він шляхетним русином по-старому, оскільки не віра робить русина русином, поляка поляком, литвина литвином, а народження і кров руська, польська і литовська» [16, с.60]. На думку П. Саса, у поглядах М. Смотрицького «...на передньому плані стоїть родове та етнокультурне начало, яке визначає унікальність руського народу як тогочасної «нації», що сформувалася історично» [4, с. 209]. Перейшовши до унійної церкви, М. Смотрицький цей союз розглядає як можливість збереження «руської нації». Для того, щоб урятувати свою «іншість», «Русь», на думку М. Смотрицького, повинна була з'єднатися з Римом на конфесійному рівні, так само, як з Польщею і Литвою на рівні політичному [17, с. 145].

Таким чином, аналіз ідей українських мислителів дозволяє стверджувати, що в XVI – в перш. пол. XVII ст. серед української еліти домінуючим було відчуття належності до панівного стану Речі Посполитої, що свідчить про поширення станового патріотизму, коли політичною батьківщиною вважається Річ Посполита. Проте в етнічному плані, незалежно від релігійних уподобань, руська еліта ідентифікувала себе з «русичами». І хоча в середовищі «руського» духовенства і формуються різні погляди, проте вони тією чи іншою мірою відображають етнічний патріотизм. Незважаючи на те, що найвищий рівень патріотизму українського народу засвідчила визвольна війна 1648 – 1654 рр., яка завершила націотворчий процес, ідеї етнічного патріотизму, сформульовані гуманістами та полемістами, склали ґрунт еволюції патріотичних ідей.

1. Брагина Л.М. Гражданский гуманизм и античная этико-политическая мысль // Античное наследие в культуре Возрождения. – М., 1984. – 285 с.
2. Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні. – К.: Наукова думка. – 1991. – 372 с.
3. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
4. Сас П.М. Витоки українського націєтворення: Монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 702 с.
5. Кривошея В.В. До історії політичної думки XVI – XVII ст. // Гілея. Науковий вісник: історія, політологія, філософія. – 2008. - №11. – С. 136 – 153.
6. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник / За ред. М.Ф. Тарасенка. – К., Либідь, 1997. – 328 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
8. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст.: У 2 кн. – Кн.1. – К.: Грамота, 2007. – 720 с.
9. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
10. Зілинський О. Духовна генеза першого українського відродження // Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – 374 с.
11. Огієнко І. Українська культура. – К.: 1991; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997.
12. Муза Роксоланська: Українська література XVI - XVIII ст.: У 2 кн. Кн. 1. Ренесанс. Раннє бароко / В.О. Шевчук. – К.: Либідь, 2004. – 398 с.
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т.2. Кн.1. – XVI ст. – К.: Дніпро, 2001. – 560 с. – С. 118-160.
14. Балдушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2008. – 304 с.
15. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т.2. Кн. 2. – Перша половина XVII ст. – К.: Дніпро, 2001. – 536 с.
16. Verificatio niewinności. – Vilno, 16.VI 1621.
17. Заєць Д. Формування уявлень про «руський народ» та історію «руських» земель у середовищі світської та духовної еліти «руських» (українських) воеводств Речі Посполитої // Сучасність. – 2006. – №10 (жовтень). – С. 131 – 148.

В статтє исследується специфика украинского патриотизма в политической мысли второй половины XVI–начала XVIIст.

The specificity of Ukrainian patriotic in the political opinion of the second half of XVI – XVII centuries is investigated in this article.

ПОЛОВЦІ: ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Стаття присвячена аналізу історичних джерел, які мають важливе значення для вивчення половецького етносу, його суспільно-політичного та економічного життя.

Ключові слова: літописи, кургани, степ, зимівники, орди, юрти, скульптури, зброя, одяг.

Історичні джерела про половців – це писемні та речові свідчення про їх минуле життя. Перш за все – це літописи, арабські й візантійські джерела та речові археологічні знахідки. Добуваючи інформацію із певного джерела, необхідно пам'ятати, що воно дає лише відповідь на ті запитання, які ставить перед ним історик, і отримана відповідь цілком залежить від форми запитання. При цьому ми виходили з того, що кожне джерело не є об'єктивним відображенням історичного процесу, а лише передає події через світосприйняття його автора.

Ця обставина має важливе значення, бо те чи інше розуміння картини світу, що існує у свідомості автора джерела, так чи інакше впливає на події, які він фіксує. Літописи, іноземні джерела чи речові археологічні знахідки, які створювалися у процесі усвідомленої, цілеспрямованої діяльності, служили для досягнення конкретної мети. Одночасно вони несуть цінну інформацію про той час і людей, коли були створені. Щоб отримати таку інформацію, необхідно знати час та особливості виникнення цих джерел.

Отже, спочатку – про літописи. Вони належать до найважливіших історичних джерел, визначних пам'яток суспільної думки і культури Давньої Русі, з яких ми уперше і ґрунтовно дізнаємося про половців. Досліджуючи літописи, необхідно пам'ятати, що кожен новий літопис складався як зведення попередніх літописів і закінчувався записами про сучасні для літописця події. Переписуючи включені до літопису матеріали, автор намагався створити єдину оповідь, підпорядковуючи її історичній концепції, що відповідає інтересам того політичного центру, де він його писав. Як правило, то був монастир, двір князя, канцелярія митрополита, єпископа тощо. Кожен автор літописного зведення намагався засвідчити високий патріотичний дух і свідомість народу, до якого він належав. Майстерність історичного опису подій в літописах, як на той час, досягала високої довершеності.

Найвідоміші з ранніх літописних зведень, які дійшли до нашого часу, – „Повість временних літ”, „Лаврентіївський”, „Іпатіївський” та інші літописи. Саме у них знайшло найповніше відображення питання про половців – тюркську племінну групу, яка панувала в південно-руських степах з другої половини XI ст. і до монголо-татарської навали 1240 р. Територія, яку вони займали, називалася Дешт-і-Кипчак, що перекладалося як „Половецьке поле” (1).

Перш за все заслуговує на увагу „Повість временних літ”, або, як її назвав автор, „Се повести времяных лет, откуда есть пошла Русская земля, кто в Киеве нача первее княжити, и откуда Руская земля стала есть” (2). Укладена на початку XII ст., у первісному вигляді „Повість...” до нас не дійшла, а була переписана пізніше і збереглася в кількох копіях. Основна увага у творі приділяється політичним, воєнним та династичним подіям. Містяться відомості про походження і розселення східних слов'ян, утворення Київської держави та її сусідів, відносини з половцями, котрі з'явилися на кордонах Русі з другої половини XI ст. Темі половців Нестор-літопи-

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

сець присвятив заключний фрагмент – четверту частину літописного зведення, яка охоплює період з кінця 1050-х до 1110-х років, тобто понад 50 років (2, 46). Це час правління Ярославичів, потомків Ярослава Мудрого (1019–1054), період політичної та феодальної роздробленості, сепаратистських тенденцій, зміцнення місцевої знаті, посилення і відокремлення князівств. Водночас на Русі зберігалася монархія з номінальним центром у Києві, а також єдина руська православна церква з центром – митрополією у тому ж Києві.

Війни між удільними князями спустошали землі Давньоруської держави, а кожне окреме князівство виявилось нездатним своїми силами протистояти іноземним нашествиям. Більше того, дуже часто руські князі у власні міжусобиці втягували сусідів – у тому числі й половців. Найчастіше, більше 50 разів, на сторінках „Повісті временних літ” згадуються саме половці – мешканці подніпровських степів, неспокійні й бойовничі сусіді давньоруських князівств. Згадку про половців читаємо під записом 1059 р.: „Уперше прийшли половці війною на Руську землю” (2, 116).

Справедливості ради треба зазначити, що першими напали все-таки половці. Більше того, коли в 1068 р. вони одержали перемогу над Ярославичами, один із братів – Святослав – прибув у Чернігів, зібрав дружину і в одиночку розгромив половців, після чого вони понад 20 років (1068–1092) здійснювали вторгнення на Русь, тільки якщо їх просив хтось із князів (2, 142).

По відношенню до половців Нестор застосовує найбільш яскраві й виразні епітети. Частіше всього він називає їх „поганими” (2, 116). Цей термін, що має в сучасній мові негативний відтінок, автор використовує в дещо іншому значенні. Прикметник „поганій” походить від латинського „paganus”, що означає язичник. Тому називаючи половців „поганими”, літописець „Повісті временних літ” перш за все мав на увазі їх конфесійну належність. Цей епітет вживається у згаданому фрагменті понад десять разів. Головним чинником, що став для літописця визначальним, була їх язичницька віра. Звідси – відсутність у половців певної конфесії викликає до них недовіру, а в окремих випадках неприязнь літописця (2, 118).

Найсильніші епітети застосовує Нестор до тих, хто розоряє християнські святині. Половецького хана Боняка, який брав участь у пограбуванні Києво-Печерського монастиря, літописець називає „хижаком”, „шолудивим”, „окаянним”, „безбожним сином Измаїловим” (3, 235). Головним для літописця була відсутність у номадів християнської віри та особистий високий патріотизм і віра в перемогу над бойовничими кочівниками.

Між іншим, війна, внаслідок якої Києво-Печерський монастир був пограбований Боняком, відбулася після того, коли за наказом Володимира Мономаха були вбиті половецькі хани, котрі прийшли до нього з миром. Правда, Мономах сумнівався відносно такого вчинку, але дружина переконала його в тому, що відносно половців „гріха не буде” (3, 230–231).

Аналіз літописного зведення свідчить, що його автор намагався глибоко осмислити історичні події, пов’язані з нашествиями не тільки половців, а і їх попередників – печенігів, хозар, берендеїв та ін. У цьому осмисленні проявлявся його християнський світогляд, коли кожна подія відбувається згідно з Божим промислом, за несповіданою волею Господньою. Пограбування християнських земель – це кара Господня за людські гріхи. У зв’язку з поразкою на річці Альта в 1068 р. літописець зазначає: „Наводит Бог, в гнєве своїм, иноплеменников на землю, и тогда в горе люди вспоминают о Боге; междуусобная же война бывает от дьявольского соблазна, а когда же впадёт в грех какой-либо народ, казнит Бог его смертию или голодом, или нашествием поганых” (3, 122).

У записках літопису за 1093 р. зазначається: „Это Бог напустил на нас поганых, не их милуя, а нас наказывая, чтобы мы воздержались от злых дел. Наказал он нас нашествием поганых; это ведь бич его, чтобы мы, опомнившись, воздержались от этого пути своего” (3, 139). У розумінні Нестора кожна подія, кожен випадок має свій, цілковито виразний смисл. Якщо битва відбувалася в одно із церковних свят, то в залежності від її наслідку, він сприймав її як Господнє благовоління або ж як особ-

ливо тяжке покарання. У 1033 році після двох поразок від половців, що відбулися в свято Вознесення Господнього і в день святих мучеників Бориса і Гліба, Нестор приводить слова біблійського пророка „Обращу праздники ваши в плач и песни ваши в рыдание” (3, 160).

Поряд з християнськими у тексті зведення автор вдається і до язичницьких мотивів. Так, природні явища стають для нього „знаменнями”, які передвіщають наслідки битви. „Знамения ведь на небе или в звёздах, или в Солнце, или в птицах, или в чём ином не к добру бывают, но знамения эти ко злу бывают: или войну предсказывают, или голод, или смерть” (3, 121). „Знамения” називає добром, якщо воно закінчиться перемогою, і злом, коли відбувається зворотне. У тексті літопису події 1102 року супроводжуються такою авторською ремаркою: „Знамения бывают одни ко злу, другие же к добру» (3, 202).

Половці неодноразово запрошувалися руськими князями для участі в міжусобних сутичках, що давало привід степовикам здійснювати свої спустошувальні напади. Ще на з’їзді у Любечі (1097) князі намагалися припинити усобиці: „Зачем губим русскую землю, сами между собой устраивая распри? А половцы землю нашу несут розно и рады, что между нами идут войны» (3, 188). У цьому закликуні виразилася і воля самого автора літопису, і надія на відновлення величі та могутності Русі.

Нестор звинувачує Олега Святославича в тому, що він залучав половців на боротьбу з руськими супротивниками (4, 230). Втім, судячи по „Поученію Владимира Мономаха”, першим запросив половців Мономах (4, 244). Однак він разом з половцями воював в інтересах Києва, а Олег Святославич виступав проти Києва. Як бачимо, Нестор тут саме по собі співробітництво з половцями не засуджував. Мономах тривалий час підтримував дружні зв’язки зі степовиками. Батько Володимира Мономаха Всеволод теж по можливості намагався жити з половцями в мирі. Під час його правління великих русько-половецьких конфліктів не було. Саме при ньому Василько Тербовський разом з половцями неодноразово ходив на Польщу (4, 221). Війни з половцями розпочалися, коли київським князем став Святополк, родич по матері польських королів. Ці війни у першу чергу були вигідні полякам, яких втомилу русько-половецькі набіги. Готував війни Василько Тербовлянський, якого перед самим початком одного з набігів за наказом Святополка було осліплено (4, 267).

Варто підкреслити, що доти, поки Володимир Мономах князував у Чернігові, він виступав за мирні відносини з половцями, у той час як Святополк закликав до війни (4, 224). Як тільки Мономах опинився в Переяславському князівстві, де були сильні антиполовецькі настрої, йому довелося змінити мирну тактику по відношенню до половців на войовничу.

Вивчення тексту „Повісті временних літ” свідчить, що геополітичне становище номадів на південно-руських землях не вичерпувалося лише відносинами з удільними князівствами. Половці допомагали візантійцям ліквідувати загрозу печенігів, грузинам – у боротьбі з сельджуками, дунайським болгарам – у розгромі хрестоносців, руським князям – у протистоянні з угорцями і поляками, а також у спробі припинити наступ монголо-татар, що закінчився поразкою як для кочівників, так і для політично роздробленої Русі.

До зазначеного додамо, що автор „Повісті временних літ” виявив великий літературний хист і глибокий патріотизм. Він був добре обізнаний з грецькою історіографією, мав доступ до княжих архівів, а тому його праця здобула заслужену славу і була перекладена на латинську, чеську, польську, датську, німецьку та англійську мови. Академік О. Шахматов зазначав, що Несторові належить честь створення „Повісті временних літ” і разом з тим збудування найдавнішої історії Росії” (4, 10).

До історичних джерел по вивченню половців, як середньовічної народності тюркської групи, відноситься „Лаврентіївський літопис”, що містить копію літописного зведення 1305 р. Складений він для суздальського князя Дмитра Костянтиновича в 1377 р. групою невідомих переписувачів під керівництвом ченця Нижегородського Печерського монастиря Лаврентія за списками XIV ст. Текст його починається „Повістю временних літ”, що становить більше половини змісту, продовжується по-

діями Володимиро-Суздальської землі або Суздальським літописом, доводиться до 1305 р. і закінчується додатками. Уперше літопис опублікований 1846 р. і увійшов до першого тому „Полного собрания русских летописей” (5).

Дослідженням половців у „Лаврентіївському літопису” займався професор Л.М. Гумільов. У своїй монографії „Древняя Русь и Великая степь” він на основі власних підрахунків зазначав: „Згідно з Лаврентіївським літописом”, з 1059 по 1236 рік відбулося 12 нападів половців на Русь і 12 нападів русичів на половців у відповідь, а також 30 спільних русько-половецьких операцій у міжусобних війнах” (6, 36–37).

Отже, в Лаврентіївському літописному зведенні, яке входить до Повного зібрання руських літописів і складається з трьох частин: „Повісті временних літ” (до 1117 р.), „Київського літопису” (до 1200 р.) та „Галицько-Волинського літопису” (до 1200 р.), половці показані у взаємовідносинах з населенням кожного з названих регіонів, відповідно зі світоглядним сприйняттям їх літописцями того часу.

У контексті зазначеного заслуговує на увагу „Іпатіївський літопис” (Іпатський літопис, Літопис Руський за Іпатським списком), літописне зведення першої чверті XV ст., що отримав свою назву за місцезнаходженням його найдавнішого списку в Іпатіївському монастирі (Кострома). Це літописне зведення є компіляцією двох пам’яток: Київського літопису (1198 р.) і Галицько-Волинського повісткування, що його продовжує, і яке було доведене до кінця XIII ст. Вважається, що поєднання літописань відбулося у Володимирі-Волинському за князя Володимира Васильовича. Уперше літопис опублікований у 1848 р. і увійшов до другого тому „Полного собрания русских летописей”.

Літописне зведення містить третю редакцію „Повісті временних літ” з продовженням до 1118 р., Київський літопис кінця XII ст. та Галицько-Волинський літопис. Аналіз паперу і почерків показав, що книгу переписано близько 1425 р. Рукопис має 614 сторінок і дійшов до нас у задовільному стані.

За підрахунками автора, в Іпатіївському літописному зведенні мова йде про 30 походів половців на Русь і 27 походів русичів і „чорних клобуків” на половців. При цьому відбулося 38 спільних походів руських і половців у міжусобних війнах (7, 29). Як бачимо, у порівнянні з „Лаврентіївським літописом” цифри дещо різняться, але в даному випадку мова йде про походи не тільки на русичів, але й на „чорних клобуків”, які проживали по кордону Київської Русі. Що стосується відносин з половцями, то в даному літописному зводі вони показані у відповідності з духом і буквою „Повісті временних літ”.

Розвиваючи та доповнюючи один одного, обидва літописці як Лаврентіївського, так і Іпатіївського літописних зведень прагнули відтворити цілісну і послідовну картину вітчизняної історії. Разом з тим оцінка історичних подій кожним з них залежала від політичних уподобань князівства та відношення до дійових осіб своєї сповіді. Так, події квітня – травня 1185 р. у межиріччі Дніпра і Дону, що стали сюжетною основою „Слова о полку Ігоревім”, в літописанні відображені двома згаданими джерелами таким чином. У «Лаврентіївському» літопису і залежних від його протографів списках ця подія розглядається з позиції Мономаховичів коротко, в дещо памфлетному варіанті, з осудом непродуманого вчинку новгород-сіверського князя і взагалі політики усіх Ольговичів.

Навпаки, в Іпатіївській групі списків /Хлібниківському, Погодинському, Єрмолаївському/ розповідь ведеться детально, з глибокою симпатією до Ігоря Святославовича і всіх чернігівських князів. Це дає підстави вважати, що в Іпатіївському зводі широко використаний текст чернігівських літописців, які прославляли Ольговичів та їх перебування на чолі Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств.

Відомою писемною пам’яткою половецької мови, як історичного джерела, є словник „Codex Cumanicus” (Половецький словник), складений в кінці XIII ст. Він поділяється на дві частини – італійську і німецьку. Італійська частина словника, або „Книга перекладача”, фактично є словником, німецька частина, або „Книга Місіонера”, містить переклад релігійних текстів і, згодом, була складена францисканськими ченцями. Вважається, що перший рукопис словника було складено десь недалеко від золотоординської столиці – Сарая (8; 3–63).

Пізня копія „Codex Cumanicus”, яка збереглася в одному з францисканських монастирів Криму, належить до 1330–1340-х рр. На основі дослідження лексики половецького словника було встановлено, що найближчими до кипчакської мови серед сучасних тюркських мов є караїмська і карачаєво-балкарська. (9, 6).

Далі щодо „Слова о полку Ігоревім”. Це – видатна пам’ятка давньоруської і світової літератури про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича на половців (10). Враховуючи історичний характер поеми та сюжет, автор схильний розглядати її як значне доповнення до попередніх писемних джерел („Повісті временних літ”, „Лаврентіївського” та „Іпатіївського” літописів), в яких хоча й не висвітлені усі подробиці походу Ігоря, як це зроблено літописцями, але висловлені роздуми, вболівання за долю рідної землі, її народу, осуд князівської міжусобиці та незгод, які краями вітчизну. Заслуговує на увагу головна ідея „Слова” – заклик руських князів до єднання перед навалом монголо-татарських полчищ. Цій суспільній меті, яку поставив перед собою автор - патріот, підпорядковані вся система образів і поетичних засобів твору, його композиція. На думку більшості дослідників, текст „Слова” написаний 1187 р., хоча існують й інші дати, але жодна з них не може бути беззастережно визнаною. Єдиний відомий нам текст „Слова” був у складі літописного зведення, що збереглося у бібліотеці Спасо-Ярославського монастиря (11, 209).

Конкретизуючи досліджувану проблему, варто підкреслити значення арабських та персидських джерел, в яких подаються окремі епізоди, історія кочових племен, їх побут та спосіб життя, особливо на табірній стадії кочування, яка характеризувалася достатньо розвинутими суспільними відносинами – військовою демократією. У таких умовах роль племінних і родових ханів зводилася до загальноновизнаної посади архана /воєначальника/ (12).

Наступна особливість – візантійські джерела. У них зазначається, що кожна орда номадів діяла значною мірою самостійно. Під час війн і завойовницьких походів окремі з них особливо розбагатіли й виділилися, про що писав візантійський історик, імператор Костянтин Багрянородний. Про розміри кочівницької орди та про перших половецьких ханів повідомляє візантійська царівна Анна Комніна, описуючи життя і діяльність свого батька – імператора Олексія Комніна. З її твору „Алексіада” ми дізнаємося про взаємовідносини половців з Візантією в 90-х рр. XI ст., коли печеніги лавиною хлинули на територію імперії, розоряючи і грабуючи відкриті поселення і слабо укріплені містечка. Тоді на запрошення імператора на допомогу прийшли половці на чолі з Боняком і Тугорканом. Наступ закінчився повним розгромом печенігів (13).

Речові джерела. Фрагментарність писемних джерел про половців, очевидний об’єктивізм літописців перетворюють речові джерела у важливу складову вивчення і реконструкції їхньої етнічної та соціально-економічної історії. Речові джерела зберігають історичну інформацію про минуле у предметній формі і відображають виробничу діяльність людей. Речові джерела, як відомо, є найдавніші у складі джерельної бази історичної науки. Окремий комплекс серед них становлять викопні пам’ятки, що досліджуються археологією. У зв’язку з тим, що речові джерела різноманітні й численні, для їх групування застосовують загальні й спеціальні класифікаційні ознаки, враховують специфіку даного типу історичних пам’яток. До історичних речових джерел застосовують назву – пам’ятки матеріальної культури.

Такими пам’ятками є половецькі скульптури, представлені, за підрахунками істориків, майже тисячею екземплярів. Вони зберігаються в музеях України, Росії, Казахстану та інших країн, окремі екземпляри знаходяться в степу. Половецькі статуї відзначаються хорошою якістю різьби, моделювання людської фігури і окремих її частин. Існує декілька видів скульптури: стоячі, сидячі, поясні, зображення з руками і без рук, з фоном і без нього.

Велика кількість жіночих статуй, які кількісно навіть перевищують чоловічі, свідчить про високе становище жінок у половецькому суспільстві. Час розквіту виготовлення статуй припадає на другу половину XII ст. На початок XIII ст. традиція виготовлення і встановлення кам’яних статуй над могилами половецької знаті

практично минула. Залишалися вони, головним чином, у дніпровському степовому Лівобережжі. Сакральне значення статуй для половців дуже велике. Вони шанували їх як богів та поклонялися, приносячи пожертвування. Половецькі статуї або, як їх називають, „кам'яні баби”, пов'язані з тюркським словом *baĉa*, тобто „предок” (14).

Згідно з описами, зробленими ще в XIX ст. (коли більшість статуй стояла на своїх одвічних місцях), переважна кількість „кам'яних баб” розміщувалася в Катеринославській, Таврійській та Харківській губерніях, у пониззях Дону, західної частини Північного Кавказу і Приазов'ї, до речі, на захід вони поширювалися до Болгарії. При цьому статуї майже повністю відсутні на схід від Дону, в лісостепу, Росії, в східній частині Північного Кавказу (15).

Розглядаючи поділ речових археологічних джерел за їх класичним функціональним призначенням на два роди (засоби виробництва і результати виробництва), підкреслимо, що для номадів проблемними залишалися засоби виробництва. Справа в тому, що їх кочовий спосіб життя, можливість займатися ремісництвом лише в зимових станах, суттєво обмежували організацію промислів під час кочів'я. Саме тому, на думку вчених, ця група джерел тривалий час зберігає мовчання (16,122).

Разом з тим для повсякденного життя кочівників потрібні були речі побутового користування (результати виробництва), і вони мусили мати постійні зв'язки з ремісниками міст, що потрапляли в зону їх кочів'я. Значною мірою цьому сприяла торгівля, яку вели половці, та розвиток товарно-грошових відносин, особливо в кінці XII – на початку XIII ст.

Перш за все, про половецькі юрти. Це переносне житло з жердин, укрите шкурами чи повстю. Поставлені в коло юрти утворювали вежі. Під час кочування юрти ставилися на вози. Про призначення юрти дізнаємося зі звіту про свою подорож у Степ у XIII ст. монаха-францисканця П'єтро Карпіні: „... круглі, виготовлені вони на зразок намета і зроблені з жердин і тонких палиць. Зверху ж посередині є кругле вікно, звідки падає світло, а також для виходу диму, тому що в середині у них постійно горить вогонь. Стіни ж і дах покриті повстю, двері також виготовлені із повсті... Окремі швидко розбираються і переносяться на в'ючних тварин, інші не можуть розбиратися і перевозяться на возах” (17, 27).

До викопних речових джерел, що досліджуються археологами, – пам'яток матеріальної культури – належать предмети побуту і прикраси. За останні роки здійснено ряд важливих археологічних досліджень, які дають можливість ознайомитися з окремими сторонами повсякденного життя половецького етносу. Це, перш за все, розкопки Чингульського кургану поблизу с. Заможне Токмацького району Запорізької області, здійснене експедицією Інституту археології АН України. Вчені-археологи дослідили унікальний поховальний комплекс на краю степового плато високого правого берега річки Чингул (18, 14).

Стратифікація кургану, опис споруд, кам'яні огорожі та вимостки на сплосчених верхівках курганів, залишки вогнищ, тризна з кістками тварин та уламками посуду, детальний опис широкого і глибокого рову, на дні якого зібрано багато фрагментів однотипних округлодонних амфор, уламки глазурового білоглиняного посуду свідчать про поховання багатого половецького хана.

Про те свідчили його дорогий каптан грецької роботи, прикрашений золотом, підперезаний шовковою стрічкою. Поряд з похованим стояв срібний з позолотою і керамічний посуд, чаша, коштовна амфора, курильниця срібна з позолотою у формі півсферичної чаші на високому конічному піддоні, закрите півсферичною кришкою кресало. Доповнювали вбрання похованого два золотих персні, оздоблені самоцвітами, на безіменних пальцях рук. В долоні правої руки був затиснутий кінчик витого золотого стрижня (19, 20).

Окремо слід сказати про зброю. До неї належали шабля, шолом, щит, кольчуга, наліччя, сагайдак, ножі (сагайдачний, великий залізний однолезовий, залізний однолезовий з костяною колодочкою), золотий стрижень – жезл, широкий поясний ремінь зі сріблом з позолотою (28, 23).

Враховуючи, що жодне поховання номадів не обійшлося без коня і кінської зброї,

в Чингульському кургані вони заслуговують на особливу увагу. Коні були загнудані та осідлані, мали однакові вудила, стремена, підпружні пряжки. Від сідла збереглася висока передня лука та залишки дерева, що допомогли встановити загальний його розмір – 45 x 35 см. Лука мала тонку дерев'яну основу, обтягнуту шкірою, що кріпилася до луки сідла срібними гвіздками з півсферичними шляпками. На ніжках луки зроблені спеціальні виступи шириною 8 см для кріплення полиць. Загальна висота луки – 27 см. Під сідлом добре простежувався тонкий прошарок повсті від пітника довжиною 60 см (21, 17).

Звичайно, це було поховання не характерне для всього половецького етносу. Про те свідчать археологічні дослідження С.О. Плетньової. Ще в 50-х рр. минулого сторіччя, з'ясовуючи якісний склад війська кочівників на основі аналізу озброєння, що збереглося в похованнях, вчена виділила три види чоловічих військових могили:

а/ поховання з конем чи без нього, з залишками лука і наконечниками стріл;

б/ поховання з конем, загнуданим і осідланим, з пікою або списом, надлуччям, стрілами, інколи з шаблею і фрагментами кольчуги;

в/ поховання з конем, загнуданим і осідланим, з пікою або списом, шаблею, надлуччям, стрілами, сагайдаком, набором захисного спорядження (кольчуги, шоломи тощо) (22, 17).

При цьому С.О. Плетньова зазначає, що на сто поховань першої групи припадає всього 1-2 поховання третьої групи. Відсутність необхідного захисного спорядження свідчить про те, що половці в основному були воїнами-стрілками із лука, практично не здатними до рукопашного бою. Ось чому в літописах так рідко згадується про прориви половцями руських бойових порядків. У перемогах, одержаних половцями, спрацьовувала не стільки чисельна перевага, скільки масові обстріли із луків, чого кожного половця навчали з п'ятирічного віку (23, 14).

Вивчення поховань, виявлених у Половецькому степу, показує, що в багатьох із них присутні не тільки речі, виготовлені сідельниками, шорниками, лучниками, косторізами, сагайдачниками, ковалями, але й залишки одягу, який шився з коштовної тканини, що доставлялася купцями зі Сходу та Візантії. Одяг виготовляли, як правило, за зразками своєї (степової) моди. З краму кроїлися сорочки і каптани, штани шили зі шкіри.

Від візантійців половці перейняли нашивки розкішних смуг – „клавів” на рукавах каптанів. Такі нашивки носили, за прикладом візантійських аристократів, представники половецької знаті. До речі, більшість статуй Половецького степу теж виготовлена з „клавами” на рукавах. Нерідко поряд із залишками одягу в похованнях лежали пряжки з язичками, нашивні бляшки, ножиці, бронзові дзеркальця тощо. Крім того, половчанки носили своєрідні головні убори, характерні сережки і нагрудні прикраси. (24, 191)

Наведені приклади свідчать про те, що в зимівниках у половців було добре організоване ремісничє виробництво зі своїми традиційно-степовими особливостями та потребами.

Таким чином, дослідження історичних джерел про половців, їх спосіб життя, звичаї та обряди дає можливість матеріалізувати образ етносу, який так і не встиг пройти належний йому історичний шлях розвитку, розкидавши поспіхом своїх одноплемінників по інших країнах, і залишився у пам'яті слов'янських народів лише в билинах, та й то спотворений татаро-монгольською навалою.

1. Кудряшов В.К. Половецкая степь. – М., 1948.

2. Повесть минулих літ. – К., 1982. – 224 с.

3. Повесть временных лет (Перевод Д.С. Лихачева). – М., 1997. – 316 с.

4. Повести Древней Руси. – М., 2002. – 399 с.

5. Полное собрание русских летописей. – Т. II. – М., 1998. – СПб. – 530 с.

6. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1989. – 766 с.

7. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. II. – М., 1962. – 938 с.

8. Golden P. „Codex Cumanicus” in Monuments of Central Asia. Istanbul, 1992, pp.

- 30 с.; Половецъ В.М. Половці. – Чернігів, 2007. – 136 с.
9. Караимско - русско - польский словарь / Под ред. Н.А. Баскакова, А. Зайончковского, С.М. Шапшала. – М., 1974. – 688 с.
10. Малий словник історії України. – К., 1997. – 464 с.
11. Довідник з історії України. – Т. 3. – К., 1999. – 634 с.
12. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1, ч. 2. – М.–Л., 1952. – 588 с.; Ибн Фадлан: Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – 340 с.; Петахья: Марголин П.В. Три еврейских путешествника XI – XII вв. – СПб, 1984. – 563 с.; Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. Извлечения из сочинений арабских авторов. – СПб, 1884. – 588 с.
13. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий. – М., 1989. – 141 с.; Анна Комнина. Алексиада. – М., 1965. – 1165 с.
14. Плетнёва С.А. Половецкие каменные изваяния. – Свод археологических источников. – Вып. Е 4 – 2. – М., 1974. – 161 с.; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1986. – 249 с.; Дашкевич Я.Р., Трыярска Э. Каменные бабы причерноморских степей. Коллекция из Аскания-Нова. – Wrocław, 1982. – 178 с.
15. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця.
16. Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – 205 с.; Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця.
17. Плано Карпини. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – 272 с.
18. В.В. Отрощенко, Ю.Я. Рассмакин. Половецкий комплекс Чингульского кургану // Археологія. – 1986. - № 53. – 36 с.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей IX–XIII вв. Автор. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / Плетньова С.О. – М., 1958. – 24 с.
23. Д. Коровкин. Половцы 12–13 век: оружие и доспехи // Воин. – 2005. - № 1. – 76 с.
24. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця.

Стаття посвящена аналізу історических источников, имеющих важное значение для изучения половецкого этноса, его общественно-политической и экономической жизни.

The article is devoted to analysis of historical sources which are of great importance for researching of Polovtsian ethnos, its social, politic and economic life.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 930 (477) «18-19»

Богдан Галь

МІСТА-ФОРТЕЦІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX ст.

У статті аналізується структура ранньомодерних міст-фортець Лівобережної України на зламі XVIII-XIX ст.

Ключові слова: фортеця, місто, форштадти, замок.

Протягом XVIII ст. ранньомодерні фортеці Лівобережної України поступово втрачали значення військових укріплень, що спонукало російський уряд до скорочення їх числа і перетворення міських поселень навколо фортець на адміністративні центри¹. Втім, хоч штатами 1796 р. жодна лівобережна фортеця вже не була передбачена, на зламі XVIII-XIX ст. у всіх двадцяти губернських/повітових містах Малоросійської губернії зберігалися «старовинні укріплення». Перефразовуючи відомий вислів арабського мандрівника Павла Аллепського (бл. 1627-28 – 1669), Лівобережна Україна все ще була «начинена <напівзруйнованими> фортецями, як гранат зерням»².

Заключний етап історії ранньомодерних міст-фортець Лівобережної України спеціально не досліджувався. Окремі згадки про їх руйнацію з'являються наприкінці XIX – на початку XX ст. в оглядових монографіях і статтях з історії міст Кременчука (Ф. Ніколайчик), Чернігова (В. Хижняков), Полтави (І. Павловський)³. У 1960–1970-і рр. оборонним спорудам Лівобережної України присвячені розлогі розділи численних монографій і колективних праць на зразок «Всесвітньої історії архітектури», написаних співробітниками українського Інституту історії і теорії архітектури (Л. Пляшко, М. Цапенко, М. Грицай, І. Ігнаткін)⁴. Найповніший на сьогодні огляд історії будівництва і численних перебудов, а також проблеми руйнації лівобережних фортець у цілому запропоновано в роботах історика архітектури В. Вечерського⁵, а окремих фортець – у статтях енциклопедичних видань з історії (мікро)регіонів (Чернігівщина, Полтавщина, Прилуччина)⁶ чи з історії українського козацтва⁷.

Ця розвідка присвячена аналізу структури лівобережних міст-фортець на зламі XVIII-XIX ст. за даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 років», доповненого відомостями описів останньої третини XVIII ст., а також враженнями подорожніх – В. Зуєва (1781-1782), П. Палласа (1793-1794), А. Глаголева (1823–1827)⁸.

Більшість «старовинних укріплень» Лівобережної України, що збереглися цілими або напівзруйнованими до кінця XVIII ст., було побудовано в часи польського військово-господарського освоєння регіону (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.). Винятки нечисленні – це або більш ранні фортеці півночі Лівобережжя кінця XV – початку XVI ст. (Чернігів, Стародуб), або значно пізніші фортеці південної Української укріпленої лінії (як от: Білівська фортеця, в подальшому – Костянтиноград), зведені у 1730–1740-і рр.⁹.

Протягом XVIII ст. лівобережні фортеці неодноразово ремонтувались і реконструювались (здебільшого за проектами іноземних інженерів)¹⁰. Так, по завершенні

© Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м.Дніпропетровськ).

Північної війни (1724) генерал-майор А. де Кулон¹¹ склав серію проєктів, за якими було реконструйовано, зокрема, Полтавську¹² та Глухівську фортеці¹³. Під час російсько-турецької війни (1737) Військова колегія видала наказ про «невідкладне виправлення українських фортець», за яким у наступному 1738 р. було обстежено усі фортеці Лівобережної України і деякі з них відремонтовано і реконструйовано, зокрема Прилуцьку та Переяславську¹⁴.

Останню широкомасштабну спробу модернізувати фортеці Лівобережної України було здійснено у середині XVIII ст. За проєктами, розробленими у 1745–1752 рр. інженер-полковником Д. де Боскетом¹⁵, було відновлено укріплення Гадяча, Кременчука, Лубен, Переяслава, Глухова та інших міст-фортець¹⁶.

В останній третині XVIII ст. дослідники відмічають відсутність помітних змін у розвитку міст Лівобережної України, пояснюючи збереження фортець «стратегічними міркуваннями» або ж непрямо вказуючи на пріоритетність для уряду фінансувати розвиток міст в іншому, південноукраїнському регіоні¹⁷.

Поняття «місто» у широкому сенсі доволі часто використовували у другій половині XVIII ст., однак вкладали в нього різний зміст¹⁸. Так, автор «Чернігівського намісництва топографічного опису» О. Шафонський зазначає, що «містом у Малій Росії називали загалом усяке велике селище, оточене валом, в якому зазвичай кожного тижня бувають торги і раз на рік ярмарок, де різні ремісники і сотенне правління бувало», втім, робить обмовку, що «якщо розуміти містом таке селище, яке жителями, торгами і забудовою себе від інших відрізняє, і в якому знаходиться Магістрат, державним якимсь законом міщанами, йому підсудними, управляючий», то у Малій Росії до заведення намісництв (1781-1782) нараховувалося усього 11 таких міст, які «за грамотами королів польських і всеросійських государів Магдебурзьким правом судилися і були від усякого приватного володіння вільні»¹⁹.

Ті ж непорозуміння із поняттям «місто» мали місце і в масштабах імперії в цілому. В той час, як Катерина II у вступній частині Жалуваної грамоти містам (1785) сповіщала підданих, що за 23 роки правління створила 216 міст (!)²⁰, один із цих підданих, улюблений драматург імператриці Д. Фонвізін саркастично зазначав: «Тепер уявімо собі державу <...>, що складається, можна сказати, із двох тільки міст, із яких в одному живуть люди здебільшого через нужду, а в іншому здебільшого через забаганку»²¹.

Номенклатура частин міста наприкінці XVIII ст. (та й у сучасній літературі) так само неусталена. *Замок* (найбільш розповсюджена назва укріпленого осердя міста) називають і «фортецею» (російською «крепость», «крепостца», «земельная крепостца»), як от: Катерина II, В. Зуєв, Ф. Ніколайчик, і «цитаделлю», як от: О. Шафонський, В. Вечерський, і «містечком» (російською «городок», «малый городок», «нижний городок»), як от: Ф. Ніколайчик та анонімний автор «Географічного опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786).

До *міста* (у вузькому значенні цього слова, як до захищеної укріпленнями забудови навколо замка) застосовують назви «місто» (російською «город», як от: автор плану Прилуцької фортеці 1745 р.), «окольне місто», «фортеця» («фортификационная крепость» у анонімного автора «Географічного опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786), «посад», «укріплений посад» (В. Вечерський), «станіца» (В. Зуєв), «велике містечко» (російською «большой городок» у Ф. Ніколайчика), «городище».

Якщо при розширенні території міста внутрішні вали зберігались, у місті виділяли стару і нову частини. Для Чернігова цей поділ фіксує опис 1766 р. («а в том городе крепость обнесена земляным валом, где называется старой город, <...> да кроме того при том же старом городе, от Польской границы имеется особой небольшою насыпной вал, где называется новой город»²²), а для Стародуба описи 1779–1781 («сей город разделяется на два города по занятым в них двум земляным крепостям, стены которых от древности во многих местах поразвалились. Один город называется старым, а другой новым»²³) і 1798-1800 рр. («в сем городе на левой стороне речки Бабенца имеется старинное укрепление, <...> разделяющееся ручьем и Оврагом Шморговкою на две части, ис коих первая называется Старый город, а другая Новой город; сия часть названа потому, что вал и ров сделаны после первой»²⁴).

Форштадти (незахищена укріпленнями забудова) проходять під назвами «місто» (російською «город» у В. Зуева), «передмістя» (Катерина II, А. Глаголев), «слобода» (автор «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 років»), «неукріплені посади», «приміські слободи» (В. Вечерський), «підварки» (Л. Пляшко).

Ймовірно, що на кінець XVIII ст. у свідомості сучасників починає потроху розмиватися межа між частинами ранньомодерного міста-фортеці²⁵. Як і раніше, більшість описів фіксує традиційну формулу: «укрепление сие окружается со всех сторон предместьем» і навіть додається іноді уточнення: «которое отделяясь от городской части помянутым земляным валом»²⁶, як от у випадку з Лубнами. Втім, вже у «Географічному опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786) зустрічається свідчення про поділ Золотоноші на дві частини, перша з яких включає місто (у вузькому значенні цього слова) і передмістя Струнковці²⁷, а щодо Стародуба у «Топографічному описі Малоросійської губернії 1798-1800 років» зазначається, що «укрепление сие окружается со всех сторон предместьем, разделяющимся на четыре части: первая называется собственно городом, по левую сторону речек: Бабенца, Ланковки и ручья Гудовки, в которой и укрепление состоит»²⁸.

Незадоволення анахронічним виглядом більшості лівобережних міст знайшло емоційний вияв у «подорожньому» листі Катерини II до її паризького кореспондента, барона Ф.М. фон Грімма, датованому 8 лютого 1787 р.: «Дивне це місто Київ, тут тільки фортеці і передмістя, і мені набридло відшукувати місто»²⁹. Втім, згадана імператрицею тридільна міська структура (фортеця-місто-передмістя) на момент написання листа вже відходила у минуле і не була найрозповсюдженішою у лівобережних містах. Прийшовши на зміну варіативності XVII ст., коли міста північного Лівобережжя були три-, чотири- (Сосниця) і, навіть, п'ятидільними (Чернігів), натомість відносно невеликі поселення південного Лівобережжя (Гадяч, Зіньків, Кременчук, Лубни, Ромни, Хорол, Полтава) – дводільними (замок-місто), тридільна структура (замок-місто-форштадти) запанувала наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.³⁰. Але, схоже, що за великих реконструкцій українських фортець у 1720-і та 1740–1750-і рр. напівзруйновані замки свідомо не відновлювались, і у другій половині XVIII ст. тридільна структура стала поступатися спрощеній дводільній (місто-форштадти).

Таблиця 1а.
Основні характеристики міст-фортець Лівобережної України, 1798–1800

	Положення міста ³¹	Розміщення адміністративних будівель	Кількість форштадтів	Кількість вулиць у форштадтах	Наявність плану перебудови
Чернігів	зм	місто/ форштадти	4	н/д ³²	–
Козелець	пп	місто	н/д ³³	1	–
Переяслав	н	місто/ форштадти	немає поділу ³⁴	без назв	–
Пирятин	зм	форштадти	4	8	–
Золотоноша	пп	форштадти	2 ³⁵	н/д	–
Хорол	зм	форштадти	немає поділу	6	–
Кременчук	н	місто/ форштадти	4	14	+
Полтава	зм	місто	5	24	–
Зіньків	зм	місто	7	9	–
Гадяч	зм	місто	4	10	–
Лубни	зм	місто	немає поділу ³⁶	21	–
Ромни	зм	форштадти	7	9	–
Придуки	зм	місто	н/д	4	–
Ніжин	н	місто	4	16	–
Сосниця	н	форштадти	7	7	–

Конотоп	пп	місто	5	21	–
Глухів	зм	місто/ форштадти	4	22	+
Новгород-Сіверський	зм	місто/ форштадти	немає поділу	11	–
Стародуб	пп	місто	4	22	–
Мглин	зм	місто/форш- тадти	4	4	–

Підраховано за: *Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24-126.*

Таблиця 16.

Основні характеристики міст-фортець Лівобережної України, 1798–1800

	Наявність замку	Форма міських укріплень	Стан валів	Кількість виїздів із фортеці / воріт
Чернігів	+	видовжена	н/д	3/3
Козелець	–	трикутна нерегулярна	напівзруйновані	8/–
Переяслав	+	ірегулярна	н/д	3/–
Пирятин	–	видовжена	напівзруйновані	3/–
Золотоноша	–	кругла видовжена	напівзруйновані	2/–
Хорол	–	трикутна видовжена	напівзруйновані	6/–
Кременчук	–	видовжена	напівзруйновані	2/–
Полтава	–	овальна	н/д	5/4
Зіньків	–	п'ятикутна	напівзруйновані	4/–
Гадяч	–	видовжена	напівзруйновані	3/–
Лубни	+	видовжена	напівзруйновані	6/–
Ромни	+	ірегулярна	напівзруйновані	5/–
Прилуки	+	видовжена	напівзруйновані	4/–
Ніжин	+	видовжена	напівзруйновані	4/–
Сосниця	+	чотирикутна видовжена	н/д	5/–
Конотоп	–	чотирикутна видовжена	напівзруйновані	3/–
Глухів	–	ламана	напівзруйновані	4/2
Новгород-Сіверський	+	видовжена	напівзруйновані	н/д
Стародуб	–	чотирикутна нерегулярна	цілі	9/–
Мглин	–	ірегулярна	напівзруйновані	4/–

Підраховано за: *Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24-126.*

За даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798–1800 років», на зламі XVIII-XIX ст. замки збереглися лише у 8 із 20 губернських/повітових міст. Хоча відомо, що серед міст, в яких замки не згадуються, на середину XVII ст. вони були у Полтаві, Зінькові, Гадячі, Хоролі³⁷. Навіть у 1781-1782 р. В. Зуєв описує замок у Кременчуці, сліди якого не збереглися менш ніж за 20 років: «Внутрі оной крепости в углу к Днепру есть еще земляная крепостца для сохранения порохи и казнь»³⁸.

Форма замків протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. спочатку варіювалась, а потім у другій половині XVIII ст. уодноманітнювалась і навіть втрачалась. Якщо в атласі Г.Л. де Боплана (1650) всі замки позначено прямокутником

з наріжними баштами чи бастіонами³⁹, то у другій половині XVII – XVIII ст. відомі замки у формі квадрата, трикутника, прямокутника і кола, що визначалося топографією місцевості і, одночасно, намірами фортифікаторів надати замкам геометрично правильних обрисів «у Вобановій манері»⁴⁰. Втім, із занепадом замків ці обриси поступово втрачаються, і у «Топографічному опису Малоросійської губернії 1798–1800 років» усі замки мають форму чи то видовжену (6), чи то іррегулярну (1)⁴¹.

Натомість форми міських укріплень в атласі Г.Л. де Боплана (1650) зафіксовано різні – і овальна (Гадяч, Зіньків), і багатокутна (Кременчук, Лубни), і п'ятикутна (Ромни, Хорол), і чотирикутна (Полтава)⁴². Тобто в середині XVII ст. форми замків і навколишніх міст різняться. У XVIII ст. під час реконструкцій і внаслідок катаклізмів (пожеж, паводків) форма міських стін змінюється – прямокутна на овальну (Полтава), овальна на п'ятикутну (Зіньків), п'ятикутна на трикутну видовжену (Хорол), трикутна і овальна на видовжену (Пирятин і Лубни)⁴³. Аж доки, за даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798–1800 років», форми замків і міських укріплень збіглися у семи з восьми міст-фортець.

На зламі XVIII-XIX ст. у значній більшості міст (15 із 20) зовнішні укріплення знаходилися у напівзруйнованому стані («осыпавшиеся»)⁴⁴. Цілі вали збереглися лише в місті Стародубі («земляной вал с пятью бастіонами»)⁴⁵. Вежі при перебудові фортець на бастіонний манір протягом усього XVIII ст. так само залишалися напівзруйнованими⁴⁶. Із 19 міст, щодо яких в описах є інформація про виїзди з фортеці⁴⁷, ворота вціліли лише у трьох – у Полтаві, де із п'яти воріт збереглося чотири, та й ті підупали («обветшалые»), у Чернігові з трьома дерев'яними воротами і у Глухові, в єдиному, де збереглися на зламі XVIII-XIX ст. «каменные ворота с караульнями» на Київському та Московському виїздах із міста⁴⁸. Натомість у переважній більшості міст збереглися лише виїзди з назвами, як от у п'ятнадцяти містах, чи то навіть без назв, як в місті Хоролі.

Причину руйнування валу вказано лише в описах двох міст – Глухова («был пред сим употребляем от казны для выварки селитры, от чего и находится почти весь раскопанным») і Новгорода-Сіверського («по древности своей несколько уже осыпавшийся, особливо ж чрез разрытие оною для выварки селитры»)⁴⁹. Втім, можна припустити, що це стосується й деяких інших міст, – зокрема, про Миргородську фортецю відомо, що «до серед. 18 ст. вали форштадту були здебільшого розкопані для потреб виробництва селітри»⁵⁰. Крім того, до руйнування елементів укріплень і внутрішньої забудови міст-фортець часто призводили великі пожежі і паводки, яких особливо багато фіксується у перше десятиліття після відкриття намісництв, – пожежі у Прилуках (1781), Переяславі (1782), Глухові (1784), Полтаві (1785) і паводок у Кременчуці (1789)⁵¹.

Внутрішній забудові міст-фортець приділялося відносно мало уваги. Навіть у Глухові, адміністративному центрі тодішньої Малої Росії, протягом XVIII ст. «було зроблено <...> значно менше, ніж передбачалося. Зрештою у Глухові було зведено усього три крупні будівлі – Малоросійську колегію, будинок Розумовського, будинок Румянцева, а також проведено деякі роботи із планування і благоустрою»⁵².

Чи була забудова уфортифікованого міста системною, – в історіографії немає єдності поглядів. Так, автори енциклопедичного видання «Чернігівщина» безапеляційно стверджують, що «при побудові нового міста фортеця, посад і слободи розпланувалися й забудовувалися одночасно за задалегідь розробленим проектом, орієнтуючись на усталені зразки»⁵³. В. Вечерський обережніше відзначає, що «у межах укріплених міських центрів розпланування було, як правило, регулярним – порядковим, рідше – радіальним. За межами фортець розпланування було вільним і залежало від форми укріплень, рельєфу, гідрографії. <...> В цілому розпланування міст було хоча й ландшафтним, нерегулярним, проте суто функціональним»⁵⁴. Натомість у М. Цапенка йдеться про вільне планування будівель, «однак це не був хаос, випадковість чи надужиття; це був особливий композиційний прийом, що побутував у народі і став традицією»⁵⁵.

На зламі XVIII-XIX ст. до всіх лівобережних міст прилягали форштадти, – з усіх

боків (11 міст), з трьох (5), з двох (2) чи з одного (2). Зафіксований поділ форштадтів на частини був виключно варіативний. Найчастіше форштадти поділялися на чотири частини (8 міст), які в єдиному випадку Кременчука називаються кварталами. Три міста поділялися на сім частин, два – на п'ять і одне – на дві частини.

У чотирьох містах поділу форштадтів на частини не було (Переяслав, Хорол, Лубни, Новгород-Сіверський). Втім, щодо цих чотирьох міст треба зробити деякі уточнення. Так, про Хорол сказано, що передмістя «на части не разделено; а именуется: первая Лука, вторая Зубановка, третья Красная Гора, четвертая Степановка, пятая Кобежча»⁵⁶, тобто де-факто поділ існував. У Переяславі, за даними «Географічного опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786), було 3 форштадти, а в Лубнах – 8⁵⁷.

Кількість вулиць у форштадтах так само варіативна: від 1 (найменше) у Козельці до 24 (найбільше) у Полтаві. Від 1 до 10 вулиць було у 9 містах, від 11 до 20 – у 3-х, більше 20 – у 5 містах. В одному місті (Переяслав) вулиці були без назв (щодо всіх інших спеціально кожного разу зазначається – «вулиці з назвами»)⁵⁸.

Ліквідація фортець (і посад комендантів) відбувалася поступово за штатами 1730, 1763, 1796 рр. і за пропозиціями вищих адміністраторів, як от: малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцева-Задунайського у випадку Мглинської фортеці (1786) чи управляючого Малоросійською губернією І.П. Салтикова у випадку чернігівського і переяславського комендантів (1799).

Так, «Ведомость о суммах следующих ежегодно на содержание пограничных крепостей» від 24 лютого 1730 р. фіксує на Лівобережжі усього три штатні фортеці – Чернігів, Переволочна, Переяслав⁵⁹. Утім, Л. Пляшко додає сюди ще й позаштатні фортеці (Полтава, Глухів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Батурин), в яких у 1740-х рр. були розташовані російські гарнізонні полки, і згадує документ про виділення коштів на утримання фортець і штату у Переяславі, Чернігові та Ніжині, датований 1754 р.⁶⁰.

Згідно із височайше затвердженою доповіддю генерал-фельдцейхмейстера О.М. Вільбоа «О разделении крепостей на Департаменты или округи» від 16 травня 1763 р. лівобережні фортеці було розділено між двома департаментами – київським і московським⁶¹. До київського департаменту були віднесені фортеці чернігівська, переяславська і «будущая Новая между Смоленском и Черниговом около Млина или самой город Млин по усмотрению», кожну з яких було укомплектовано двома ротами із Київського гарнізону. До московського департаменту була віднесена глухівська фортеця зі штатом в одну роту, укомплектовану із Севської дивізії⁶².

Із цих останніх чотирьох лівобережних фортець глухівську було ліквідовано іменним указом, даним Сенату від 11 вересня 1785 р., в якому у зв'язку із переведенням глухівського коменданта Є. Квашніна на інше місце служби визначалося: «вместо Комменданта быть Городничему с жалованьем по общим Губернским штатам»⁶³.

Ліквідацію мглинської фортеці і переведення її гарнізону до Чернігова за височайше затвердженою доповіддю Військової колегії від 5 січня 1786 р. ініціював у рапорті до Військової колегії малоросійський генерал-губернатор П.О. Румянцев-Задунайський, аргументуючи це комендантською вакансією «и как тот город, по перемене границ, остается внутри, то он Генерал-Фельдмаршал и Кавалер, полагая, что там гарнизону быть не нужно, об определении туда Городничим <...> представил Правительствующему Сенату на благоразсмотрение»⁶⁴. Отже, комендантська вакансія неодноразово давала привід до ліквідації фортець, необхідності в яких уже не було.

Втім, мали місце випадки, коли фортеці вже було ліквідовано, а посада коменданта, навпаки, зберігалась, як от: у Переяславі і Чернігові у 1796–1799 рр. За штатами 1796 р. ці фортеці були ліквідовані «при остановлении производимых там фортификационных работ и об отправлении инженерной команды и артиллерии с их принадлежностями в другия, где надобность укажет, места»⁶⁵, але посади городничих було передбачено лише у 18 містах, тобто усіх, крім Переяслава та Чернігова. Натомість Військова колегія відмовилася асигнувати в подальшому кошти на канцелярські витрати комендантів, оскільки «оба сии Комменданты имеют дела по большей части

ведомства гражданского Начальства», а тому «предоставила находящимся при них чинам жалованья и на расходы деньги требовать из статской суммы». Управляющий Малоросійською губернією І.П. Салтиков і малоросійський губернатор М.П. Миклашевський ініціювали розгляд цього питання у Сенаті і вирішення його у височайше затвердженій доповіді Сенату «Про призначення у деякі міста городничих і про платню їм» від 12 квітня 1799 р., якою було ліквідовано посади останніх двох комендантів на Лівобережній Україні⁶⁶.

Наслідком ліквідації лівобережних фортець стала прискорена реалізація урядового курсу на «модернізацію ранньомодерного міста»⁶⁷, яка вела до перепланування і кам'яної забудови бодай центральної частини, руйнування внутрішніх меж (старих валів і ровів) і, одночасно, делімітації і демаркації зовнішніх (між містом і повітом), зростання частки міського населення⁶⁷ та поступового збільшення території міста. Втім, ці процеси, вочевидь, є темою окремої наукової розвідки.

1. Вперше цю думку зустрічаємо в укладачів довідника «Городские поселения в Российской империи» (1860): «Из плином часу значення Руського міста змінюється: із укріпленого місця воно стає виключно осередком адміністрації» (Городские поселения в Российской империи. Том первый. – СПб., 1860. – С. VI). Сучасний російський урбаніст О. Сенявський підтверджує, що у російському модерному містоутворенні і серед функцій міста адміністративна функція була провідною, вищий адміністративний статус при цьому зазвичай надавався крупнішому міському поселенню і, в свою чергу, сприяв росту чисельності населення і функціональному розмаїттю (Сенявський А.С. Особенности российской урбанизации // Опыт российских модернизаций. XVIII-XX века. – М.: Изд-во «Наука», 2000. – С. 73).

2. Цит за: Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – С. 199. Елементи фортечних укріплень було навіть увічнено на гербах трьох повітових (Переяслав, Новгород-Сіверський, Мглин) і двох заштатних міст (Остер, Лохвиця) (ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXI. – С. 576-578).

3. Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг: Ист. очерк. – СПб., 1891. – 224 с.; Хижняков В. Черниговская старина. (1765-1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // КС. – 1899. – Т. LXV. – Июнь. – Отд. 1. – С. 367-407; Павловский И.Ф. Полтава в начале XIX века. (Очерки по архивным данным с рисунками) // КС. – 1902. – Т. LXXVIII. – Июль-август. – С. 111-164; Сентябрь. – С. 293-318; Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // КС. – 1905. – Т. XCI. – Ноябрь-декабрь. – Отд. 1. – С. 228-342.

4. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К.: Наукова думка, 1980. – 152 с.; Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – 233+<2> с.; Грицай Н.А., Игнаткин И.А. Архитектура последней трети XVIII – первой половины XIX вв. // ВИА. – Т. 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV – первой половины XIX вв. – М.: Стройиздат, 1968. – С. 423-450.

5. Вечерський В. Пам'ятки архітектури...

6. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – 1007 с.; Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1992. – 1023 с.; Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф. Гайдає. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 560 с.

7. Коробов О.І. Глухів // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 104-105; Турченко Г.Ф. Полтава // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 402; Коробов О.І. Сосниця // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 459.

8. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи

Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24-126; Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – 183+4 с.; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. – XXI+592 с.; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археогр. комісія та ін.: Упоряд. Г.В. Болотова та ін.; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. Наук. думка, 1989. – 392 с.; <Шафонский А.Ф.> Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. Издал М. Судиненко, Председатель Временной Комиссии, Высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К., 1851. – 136 с.; <Зуев В.> Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787. – 273 с.; Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793-1794 годах / Пер с нем. – М.: Наука, 1999. – 246 с., ил.; <Глаголев А.> Записки русского путешественника, А. Глаголева, с 1823 по 1827 год. Часть I. Россия. Австрия. – СПб., 1837. – VI, 285 с.

9. Про останні див. докладніше: Заїка Г.П. Українська лінія. – Київ-Полтава, 2001. – 88 с.

10. Навіть під час ліквідації (1796-1799) останньої з лівобережних фортець – Чернігівської, в ній перебувала інженерна команда і проводилися фортифікаційні роботи (ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXV. – С. 613-614).

11. Брюховецкий Р.И. Де-Кулон Алферий (Арефий) [Електронний ресурс] // http://viupetra2.3dn.ru/publ/de_kulon_a/11-1-0-260.

12. Полтавська фортеця [Електронний ресурс] // http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%8F.

13. Глухівська фортеця [Електронний ресурс] // http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%8F.

14. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина... – С. 375-376; Пляшко Л.А. Подорож до міста... – С. 38.

15. Див. про нього докладніше: Ситкарьова О.В. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоскетом у середині XVIII ст. // УІЖ. – 1998. – № 1.

16. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 202; Глухівська фортеця...; Гадяцька фортеця [Електронний ресурс] // http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%8F.

17. Грицай Н.А., Игнаткин И.А. Архитектура. – С. 423, 426-427.

18. Відповідно, і сучасні дослідники стикаються із проблемою визначення міста і часто-густо відступають, як констатує Б.М. Миронов: «Більшість схиляється до думки про неможливість знайти загальне визначення міста для усього періоду його існування у межах регіонів чи навіть однієї країни» (Миронов Б.Н. Русский город в 1740^е – 1860^е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – С. 15).

19. <Шафонский А.Ф.> Черниговского наместничества... – С. 35-36.

20. Жирнов Е. «Я строю нынче сто с чем-то городов вдруг» [Електронний ресурс] // Власть. – 25.12.2006. – № 13 (866) (<http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=1340918>).

21. Цит. за: Миллер А. Приобретение необходимое, но не вполне удобное: Трансфер понятия нация в России (начало XVIII – середина XIX в.) // Imperium inter pares:

Роль трансферов в истории Российской империи (1700-1917): Сб. ст. / Ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – С. 46.

22. Военно-статистическое обозрение ... Том XII. Часть 2. Черниговская губерния... – С. 113.

23. Опис Новгород-Сіверського намісництва... – С. 35.

24. Топографічний опис... – С. 115.

25. Щодо більш ранніх часів Л. Пляшко зауважує: «В свідомості населення XVIII ст. власне місто було відділене від околиць (підварків)» (Пляшко Л.А. Подорож до міста... – С. 23).

26. Топографічний опис... – С. 78.

27. Описи Київського намісництва... – С. 85.

28. Топографічний опис... – С. 115.

29. Цит. за: Есипов Г.В. Путешествие императрицы Екатерины II в южную Россию в 1787 г. // КС. – 1890. – Т. XXXII. – Январь. – С. 114-115.

30. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 459; Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 199.

31. Скорочення такі: зм – змішане, пп – підвищене плато, н – низина.

32. В «Описании города Чернигова в 1766 году» згадуються «в старом городе улиц три <...> а в новом городе и за городом больших улиц четыре», тобто всього 7 вулиць (Военно-статистическое обозрение ... Том XII. Часть 2. Черниговская губерния... – С. 114).

33. У «Географічному опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786) окремо згадуються «форштат» і «Предградская Слободка» (Описи Київського намісництва... – С. 55).

34. У «Географічному описі Київського намісництва з усіма повітами» (1786) – 3 передмістя (Там само. – С. 59)].

35. У «Географічному опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786) йдеться по поділ Золотоноші на 2 частини, перша з яких включає власне місто і передмістя Струнковці, а друга – передмістя Рудковці і Зозулівку (Там само. – С. 85)].

36. У «Географічному описі Київського намісництва з усіма повітами» (1786) розділяється на 8 частин (Там само. – С. 68).

37. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 192-193, 199.

38. <Зуев В.> Путешественныя записки... – С. 216.

39. В. Вечерський припускає, що то був «найпоширеніший на Полтавщині тип замку» (Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 199).

40. Вобан, Себастьян Ле Претр де (1633-1707) – видатний французький військовий інженер, чиї прийоми фортифікації використовувались до початку ХХ ст., а збудовані фортеці оголошені Всесвітнім спадком людства.

41. Немає відомостей щодо Сосницького замку.

42. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 199.

43. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... – С. 58; Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг... – С. 7.

44. Подорожні кінця XVIII – першої чверті XIX ст. залишили здивовані відгуки про стан лівобережних фортець, екстраполюючи його на часи великих воєн першої половини XIX ст., як от академік П. Паллас: «Коли бачиш невеликі земляні укріплення цього місця <Полтави>, стає незрозумілим, як такий полководець, як Карл XII, не спробував взяти приступом, не вагаючись, це місто» (Паллас П.С. Наблюденія... – С. 215).

45. Ще щодо чотирьох міст немає відомостей.

46. Репан О., Старостін В., Харлан О. ПАЛІМПСЕСТ: поселення XVI-XVIII ст. в історії Дніпропетровська. – К.: «Українські пропілеї», 2007. – С. 43.

47. Дані щодо Новгород-Сіверського відсутні.

48. Знову ж таки, у 1781-1782 рр. В. Зуєв застав іще одні ворота (із трьох виїздів) у Кременчуці (<Зуев В.> Путешественныя записки... – С. 216).

49. Топографічний опис... – С. 105, 110.
50. Полтавщина: Енциклопедичний довідник... – С. 543.
51. Аналізуючи чотири плани Глухова, які склалися через 30-40 років, М. Цапенко вказує ще й на поступові зміни обрисів берегів, річок, озер і низин, що певним чином впливало на зміни планувальної структури міст Лівобережжя (Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... – С. 58).
52. Там само. – С. 5. Втім, автор цитати, вочевидь, не враховує масштабну дерев'яну забудову після двох пожеж, які у середині і наприкінці XVIII ст. знищили місто майже вщент.
53. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 459.
54. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 193.
55. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... – С. 56.
56. Топографічний опис... – С. 55.
57. Описи Київського намісництва... – С. 59, 68.
58. Щодо двох міст (Чернігів, Золотоноша) немає відомостей.
59. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. VIII. – С. 249.
60. Пляшко Л.А. Подорож до міста... – С. 27, 38.
61. Потім цей поділ було закріплено Штатом про гарнізони від 19 квітня 1764 р.
62. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XVI. – с. 251; ПСЗ РИ. – Т. XLIII. – Ч. 1. – Царствование Государыни Императрицы Екатерины II. – С. 135.
63. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXII. – С. 450-451.
64. Там само. – С. 507.
65. Гармати ліквідованих фортець було перевезено до Київського арсеналу. Потім частина чернігівських гармат повернулася до міста і прикрасила собою бульвар (Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 3. Полтавская губерния. – СПб., 1848. – С. 89; Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина... – С. 375-376; Военно-статистическое обозрение ... Том XII. Часть 2. Черниговская губерния... – С. 128).
66. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXV. – С. 613-614.
67. Городские поселения... – С. VI; Суслов А.И. Планировка и застройка центра Ярославля по регулярному плану 1778 года // Краеведческие записки. – Ярославль: Ярославское книжное издательство, 1956. – Вып. 1. – С. 153.
68. Урбанізаційні процеси на Лівобережній Україні розвивалися в рамках загальноімперської урбанізації XIX ст., початком якої прийнято вважати 1811 р. (Мионов Б.Н. Русский город... – С. 29).

В статтє анализується структура раннесовременных городов-крепостей Левобережной Украины на рубеже XVIII-XIX вв.

Ключевые слова: крепость, город, предместье, замок.

The paper concerns the structure of early modern towns-castles in the Left Bank Ukraine at the turn of the XVIII-XIX centuries.

Key words: fortress, town, suburb, castle.

Інна Непотенко

●

ОФІЦІЙНІ ТА НЕОФІЦІЙНІ ФОРМИ ВІДПОЧИНКУ У СИСТЕМІ «ПРАВИЛЬНИХ» ПРАКТИК ДОЗВІЛЛЯ 1920-х рр. (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ЧЕРНІГОВА)

Стаття присвячена аналізу офіційного та неофіційного відпочинку городян 1920-х рр. У ній показано зміни у культурному побуті чернігівців за радянської влади та вплив традиційних і нових форм дозвілля на повсякденне життя міських жителів.

Ключові слова: відпочинок, дозвілля, свято.

Після встановлення радянської влади розпочалися перетворення на всіх рівнях життя. Змінився і культурний побут городян. Узвичаєний відпочинок не відповідав пропагованим більшовицьким ідеям. Відтак запроваджувалися нові форми дозвілля та відбувалася підміна традиційних свят новими.

Спираючись на масив опрацьованих джерел (законодавчі, документальні, статистичні, судово-слідчі та періодику), відпочинок міських жителів у 1920-х рр. доцільно розподілити на два види – офіційний та неофіційний, кожен з яких у свою чергу включав певні їх різновиди.

Офіційний відпочинок складався з буденної та святкової його форми. Буденна передбачала передсвяткові зібрання, організацію та підготовку торжеств як міста, так і самих мешканців, а святкова – активну участь городян у святкових заходах за наперед запланованим сценарієм.

У 1920-х рр. свята у Чернігові та інших містах почали ділити за ступенем значущості: найважливіші відносили до категорії революційних, а решту – називали особливими. До революційних входили всі ті, що були введені за радянської влади: 8 Березня – свято робітниць, 18 березня – День Паризької комуни, 19 березня – День повалення самодержавства, 1, 2, 3 травня (з 1928 р. 1 та 2 травня) – дні Інтернаціоналу, 7-8 листопада – роковини Жовтневої революції. Проте найбільш масовими та організованими з-поміж революційних свят були 1 Травня та річниці Жовтневої революції. Особливими були традиційні свята, що залишилися серед дозволених: Новий рік, страсна субота, другий день Великодня, зелені свята, спас та Різдво¹. Власне в залежності від свята і формувалося подальше проведення городянами дозвілля у вихідні².

Газети 1920-х рр. писали, що городяни сприймали чергове революційне свято як віру у краще майбутнє. Однак, скоріш за все, у час уніфікації життя, побудови нового суспільства та людини з «правильними» поглядами свята для міських жителів ставали своєрідним засобом, що тимчасово переривав їхню рутинну повсякденність.

За радянської влади рівності у ставленні до всіх категорій населення не було: прихильність влади та надання привілеїв для одних категорій (робітники, службовці, учні, червоноармійці) компенсувалась за рахунок інших (кустарі, ремісники, особи вільних професій*, нетрудові**). Тому у святах брали участь лише «трудящі», військові,

*. Особами вільних професій вважалися лікарі та решта медичного персоналу, юристи, інженери, літератори, художники, особи розумової праці, для яких зарплата не була основним джерелом доходів;

** до категорії нетрудових входили – господарі підприємств, посередники, всі особи, які отримували дохід від власного капіталу.

© Непотенко Інна Василівна – аспірантка інституту історії, етнології та правознавства ім.О.Лазаревського ЧНПУ.

учні та, за умови членства у одній з профспілок міста, решта категорій населення³.

1 Травня вважалось "праздником труда и всех трудящих"⁴. Уперше чернігівці відзначили його у 1917 р. Свято спочатку проходило три дні – 1, 2 та 3 травня. Однак починаючи з 1928 р. тривалість святкування була скорочена до двох днів⁵. Міські жителі за день до свята закінчували роботу в установах о 15 год., а на підприємствах працювали замість 8 год. – 6 год. У день свята вони на роботу також не виходили. Впродовж святкового відпочинку майже всі крамниці міста, за винятком чергових, були зачинені⁶. Відтак у звільнені від роботи передсвяткові та святкові дні городяни долучали до активної підготовки та участі у святкових заходах⁷.

Власне не лише саме торжество, а й період організації свята вносив у буденне життя городян елемент святковості. Процес підготовки до революційних свят варто розподілити на індивідуальний та суспільний⁸. На декілька днів звичний ритм життя городян та міста змінювався. На сторінках преси змальовувався настрій жителів під час приготувань до свята: "Подготовка к празднику шла полным ходом, она началась еще за два дня до 1 мая. На лицах людей были видны улыбки, они с удовольствием преобразали город, поскольку подготовка к празднику поднимает настроение и вселяет надежду на мирное и стабильное будущее"⁹.

Напередодні створювалася спеціальна комісія, що займалася питанням організації святкового маршруту та здійснювала контроль над профспілками міста, які в свою чергу слідували за участю в ньому своїх членів¹⁰. Прикрашенню міста відводили особливу роль. Кожен кварталом (згодом житловий кооператив) чіпляв на підвісочці йому будинки червоні прапори. Трибуну, з якої виступали політичні діячі, прикрашали аркою, за якою висів плакат. "На плакате была изображена битва воинов. Фон был темно-зеленым, с использованием желтого и красного цвета. Плакат над трибуной изображал всадника, мчащегося на лошади с факелом в руке, а позади него горят здания"¹¹.

Поряд з колективними заходами щодо організації свята відбувалися й індивідуальні приготування їх учасників. У 1920-х рр. святковий одяг став невідмінним символом торжества, віри та прославлення існуючої влади. Тому на мітинги чернігівці зобов'язувалися приходити у святкових костюмах. Таким чином, їх особиста підготовка розпочиналася з пошуку відповідного наряду¹². Готовий одяг коштував дорого, та й на початку 1920-х рр. його у крамницях було обмаль. Аналіз даних бюджетних обстежень чернігівців доводить, що за пошитий святковий одяг городяни платили значно менше, ніж за готовий. Тому, виходячи з витрат на нього та фінансових доходів чернігівців 1920-х рр., пошитий одяг могло собі дозволити значно більше місцевих жителів. Найчастіше готовий одяг купували чернігівці з середніми (частка зарплати яких у сукупному місячному сімейному доході наприкінці 1920-х рр. становила не менше 50 руб.) та високими (зарплата 100 руб. і більше) статками¹³. У масі своїй тканину у магазинах купували робітники та службовці по пайових книжках та члени профспілок, для яких у кооперативних магазинах Чернігова діяла 10 % членська знижка¹⁴. Решта категорій городян за тканиною йшла на базари міста, де ціни були вищими в середньому на 10-15 %. Однак дефіцит сукна у місцевих крамницях підштовхував і робітників та службовців йти за ним на базар¹⁵.

Своєрідною ознакою підготовки самих чернігівців до свята була їхня передсвяткова метушня у пошуках потрібного. Аби встигнути придбати одяг чи сукно, городяни йшли до магазинів спозаранку¹⁶. Юрба скупчувалася не лише поблизу промислових, а й біля продуктових магазинів¹⁷. Алкогольні напої у дні свят продавати заборонялося, однак "в праздник найдется чем угостить, кроме закусок". Мається на увазі спиртні напої, нелегально придбані у місцевих ларках¹⁸.

Після закінчення святкового прибирання міста 30 квітня робітники та службовці збиралися у робітничих клубах, де слухали доповіді про важливість 1 Травня. О 10 год. святкового дня всі члени спілок збиралися по своїх спілках, о 10:30 год. йшли до «Палацу праці» та організовувалися в колони у визначеному порядку. Колективи проходили до площі Диктатури Пролетаріату (перед Спаським та Борисоглібським соборами) об 11 год., де відбувався мітинг¹⁹.

По обіді розпочиналася неофіційна частина – вечірні святкування учасників першотравневого свята: діти дошкільного віку йшли у театр на спектакль, школярі та трудящі – на вечірні фільми та святкові вистави. Свято закінчувалося феєрверком²⁰. У день 1 Травня на Валу до пізнього вечора грала музика – духовий оркестр. Інші категорії населення мали можливість подивитися святкову кінострічку, щоправда, купивши напередодні квиток. Наступного дня, 2 травня, фізкультурники демонстрували свої досягнення на площі Диктатури Пролетаріату. У робітничих клубах увечері проходили концерти. 3 травня по окремих профспілках їх члени організували вільні прогулянки, маївки та катання на р. Десна²¹. Однак наприкінці 1920-х рр., після відміни третього вихідного, маївки трудящі вже не проводили.

Не меншого значення надавали святкуванню чергової річниці Жовтневої революції, або Дня Пролетарської революції. Підготовка та проведення були подібними до святкування 1 Травня²². Хоча було кілька відмінностей. По-перше, місто на час святкування річниці Жовтневої революції прикрашали масштабніше зі встановленням замість однієї (1 Травня) – чотирьох арок, які ввечері яскраво сяяли²³. По-друге, за день до чергової річниці Жовтневої революції до кожного з робітничих клубів запрошували учасників революції, які ділилися своїми спогадами. Після чого очевидців революції городяни, що входили до того чи іншого клубу, збирали на передсвяткові концерти²⁴. Ще однією відмінністю було влаштування карнавалів, які проводили в робітничих клубах. Тому в них брали участь виключно діти робітників, службовців та членів профспілок, до яких входили і чернігівці інших категорій, однак у меншій кількості. Карнавали відбувалися після демонстрації та тривали до початку демонстрації вечірніх фільмів – з 17 до 20 год.²⁵

Таким чином, масштабність влаштованих упродовж 1920-х рр. революційних свят з їх неодмінними атрибутами – прикрашеним містом, святковим убранням, оркестром та урочистою ходою – застосовувалися як специфічні візуальні елементи навіювання щасливого майбутнього.

Інші революційні свята проходили у Чернігові не так масштабно, обмежуючись скороченням робочого дня, виступами городян на святкових засіданнях та їх участю у мітингах. Крім того, неодмінною залишалася вечірня програма з переглядом чернігівцями «правильних» п'єс та фільмів²⁶.

У всіх офіційних документах та періодиці відзначалося, що святкування революційних свят «трудящі» міста закінчували вечірнім переглядом революційних картин та вистав, приурочених до свята²⁷. Однак залучення до характеристики дозвілля чернігівців масиву своєрідних джерел – скарг та доносів – доводить, що чимало городян у 1920-х рр. збиралися на застілля. Так відпочивали чернігівці і до революції, за винятком того факту, що у 1920-х рр. вони ходили один до одного вже не для того, аби відсвяткувати релігійне свято, а революційне.

Що стосується неофіційного відпочинку, то він мав строкатішу структуру. Спираючись на такі критерії, як масовість, характер та ступінь участі в них чернігівців, ми поділили неофіційний відпочинок на дві форми: суспільно-побутову (буденні засідання, суботники, недільники, «тижні чистоти») та індивідуально-побутову (відвідування театрів, кіно, Валу).

Суспільно-побутова форма проведення позаробочого часу була післяреволюційним нововведенням та одночасно відгалуженням пролетарського відпочинку. Власне введення в обіг терміну пролетарський відпочинок та постійне його вживання, як у пресі, з одного боку, так і серед городян, з іншого, означало колективне проведення позаробочого часу. Він стосувався усіх форм дозвілля, у яких брали участь «трудящі» міста. Відтак, практично весь вільний час – від щоденних післяробочих зібрань до масових прибирань міста у вихідні – городяни перебували у вирі суспільного життя, що автоматично зводило до мінімуму час для індивідуального відпочинку.

Більшість вихідних городяни проводили на суботниках, недільниках та «тижнях чистоти». Їх систематично організували впродовж 1920-х рр. та залучали якомога більше місцевих жителів. В основному вони влаштувалися для прибирання міста з метою поліпшення його санітарного стану, рідше – для святкового прикрашення

Чернігова. На таких заходах городяни трудилися майже увесь вихідний. Час від часу по закінченні роботи чернігівців відправляли до театрів та кіно, де демонстрували п'єси та картини, присвячені важливості праці, що було своєрідною нагородою за роботу, з одного боку, та слугувало додатковим приводом для колективного дозвілля з просвітницькою метою, з іншого. Відтак, суботникам, недільникам та «тижням чистоти» у 1920-х рр. надавали значення святковості, переконуючи, що колективна праця впродовж усього вихідного важлива та урочиста.

Вихідних, під час яких городяни не долучали до різного роду колективних форм відпочинку, було досить мало. Розподіл вільного від колективного відпочинку вихідного залежав від ряду чинників: фінансових статків, категорії населення, до якої кожен з них відносився, та кількості вільного часу. Третину буденних вихідних працюючі жителі Чернігова проводили вдома за різного роду заняттями чи організовували культурний відпочинок самотужки – похід на Вал чи у театр. У вільні вихідні працюючі дружини, як правило, займалися хатніми справами, чоловіки – грали у лото чи карти, молодь читала книги чи йшла на Вал, городяни похилого віку – на Вал послухати радіо чи збиралася біля домівок²⁸. Про один з таких днів 1923 р. пересічних робітників лікарні один з них згадував: «Воскресенье, у железных ворот больницы 25 октября группа санитаров и санитарок усердно счелкают семечки. В жилище чисто, жена готовит обед, муж с сослуживцами дуэт в «дурачка». В одной комнате проживает 2 семейства. Трое из женщин наводят блеск, спешат на Вал, одна остается книгу читать. В это время на кухне 4 человека чистят картошку, перебирают фасоль»²⁹. Однак, у періодиці, як одному з засобів агітаційного впливу, підкреслювали важливість нових звичаїв та безглуздість старих, не властивих новій радянській людині: «Одна с девушек не пошла прогуляться на Вал, а осталась читать книгу и выяснилось, что она считала полезным не протирать лишний раз обувь, а заняться полезным делом»³⁰.

До релігійних свят радянська влада ставилася вороже, оскільки, вбачала у церкві загрозу – організацію, яка користувалася неабияким авторитетом серед населення та конкуруючий орган впливу. Тому за допомогою преси та агітаційних кампаній намагалася довести її пагубність, переконуючи городян у необхідності відмови від їх святкування³¹. Однак для того, аби знищити старе, необхідно було запропонувати щось інше. Тому традиційні релігійні свята стали підміняти новими – такими, що відповідали принципам радянської ідеології.

Антирелігійні кампанії організовували з року в рік упродовж 1920-х рр. Шпальти газет рясніли подібними антирелігійними статтями "... попівські молитви є не що інше як хитрий маневр, щоб відволікти трудящих від боротьби робітничого класу..."³², "у період соціалістичного будівництва, швидкої реконструкції народного господарства класові вороги намагаються використати всі можливості, щоб перешкодити перебудові країни на соціалістичних засадах. Раса церковників – одна з улюблених фортець, звідки чорносотенці разом з духівництвом намагаються шкодити нашій справі..."³³. Крім пропаганди, було започатковано виставку «Релігія чи наука» для наочної демонстрації «релігійного обману»³⁴. Кількість залучених до ознайомлення з виставкою та прослуховування на цю тему лекцій щороку впродовж 1920-х рр. зростала: 1926 р. за півроку роботи, наприклад, на ній побувало 2385 осіб, з яких робітників – 6 %, службовців – 9 %, учнів – 15 %, червоноармійців – 7,7 %³⁵. За рік їх чисельність зросла вдвічі³⁶. Власне, всі дії були направлені на доведення неможливості існування у житті нової людини церковної релігії.

Антирелігійна пропаганда була дієвою. У першій третині 1920-х рр. робітники почали масово відмовлятися від святкування пасхальної неділі та вносили пропозиції щодо перенесення вихідного на понеділок³⁷.

Специфічною формою відпочинку міських жителів був санаторій. У 1920-х рр. будинки відпочинку виконували роль своєрідного зразка щасливого життя, про яке весь час розповідали з трибун всесоюзного та регіонального значення. Недарма будинки відпочинку, зокрема Чернігівський, мали водопровід, електрику, телефон, що для більшості було недоступною розкішшю. Крім того, на його території був фруктовий сад. Головним чином у санаторіях відпочивали передові трудящі, котрі отримували

путівки як нагороду за кращу від інших роботу, та ті, хто потребував лікування³⁸. Відтак, найбільше (75–80 % усіх відпочиваючих) до будинків відпочинку потрапляло робітників та службовців, 6-7 % – студентів, решту складала інші категорії відпочиваючих, що були членами однієї з профспілок міста³⁹. Таким чином, потрапляючи до будинків відпочинку, забезпечених комфортними умовами, городяни мали змогу особисто переконаватися у можливості світлого майбутнього.

Найчастіше чернігівців направляли до місцевих будинків відпочинку. Через низьке фінансування Чернігівської окружної страхової каси, що у 1920-х рр. займалася питанням забезпечення чернігівців путівками, можливість потрапити на відпочинок до Одеси, Криму чи Кавказу була мізерною. Для прикладу, за п'ять місяців 1925 р. за її сприяння у місцевих будинках відпочинку побувало 450 чернігівців, тоді як на інших курортах тільки троє – один на Кавказі та двоє в Криму⁴⁰.

Упродовж 1920-х рр. у Чернігові діяло два будинки відпочинку – Подусівський та Чернігівський. Обидва вони були невеликими, перший міг прийняти 45 осіб, другий – 60. Курортний сезон тривав в одному – з 15 травня по 1 вересня, а в іншому – з 1 червня по 1 жовтня. Про відпочинок городяни відгукувалися в цілому позитивно: «Ранок. Встаємо і одягаємося тихо, щоб не розбудити наших товаришів, які ще сплять. А нам не спиться, більшість з нас по звичці встає о 6 годині ранку. Встали, гарно покупалися у Десні, яка тут поряд. О 9 год. – здоровий сніданок. Він проходить на повітрі за двома довгими столами, де розміщується 60 душ. Після сніданку всі розходяться хто куди: до парку, грати в шахи, кататися на човні, полежати на сонці. Після вечері молодь співає, танцює, грає. Всі тут живуть дружньо»⁴¹. Місцева преса, виходячи з ідеологічних засад, вказувала на єдиний недолік місцевих будинків відпочинку – обмаль книжок, газет, пересувних бібліотек та читалень у них⁴². Майже кожного дня у будинках відпочинку влаштовували дискусії та засідання. Відтак, навіть під час такого відпочинку ідеологічний вплив не припинявся.

Такі форми відпочинку, як театр, кіно та радіо у 1920-х рр. стали одночасно і буденно-святковими атрибутами відпочинку міських жителів, і засобами впливу на масову свідомість городян, специфічним агітаційним елементом скеровування жителів у «правильне» русло нового життя.

У Чернігові 1920-х рр. було два театри: театр ім. 25 Жовтня, або театр української держдрами (з 1926 р. український радянський драматичний театр), розрахований на 375 місць, та невеликий театр (будинок, клуб) ім. К. Лібкнехта.

Обидва театри працювали щодня, крім понеділка⁴³. Спектаклі йшли з 19 год. вечора до 1 год. ночі⁴⁴.

Вистава у театрі демонструвалася широкому загалу лише в тому випадку, якщо отримувала позитивний відгук та дозволялася після її обговорення спеціальною комісією. Фактично, городяни позбавлялися права вибору, вони так чи інакше «насолоджувалися» переглядом наперед визначених вистав чи картин у ході свят, планових колективних профспілкових переглядів. Хоча, з іншого боку, похід у театр допомагав чернігівцям дещо урізноманітнити їх буденне життя. П'єси, які дивилися чернігівці, носили побутовий, героїчний та більшою мірою революційний та агітаційний характер. Напередодні або по закінченні чергової п'єси, у місцевій пресі йшло її коментування, з метою єдино правильного сприйняття побаченого городянами. Про показ вистав городяни дізнавалися кількома способами – з оголошень у газетах та з театральних афіш⁴⁵.

У театрах Чернігова вартість квитка залежала від місця: найдорожче (75 коп.) коштували розташовані найближче до сцени, найменше – місця подалі від сцени (25 коп.)⁴⁶.

Практично повна відсутність декорацій, непривабливий вигляд театру та низька фінансова забезпеченість спричиняли низьку кількість відвідувань театрів міста⁴⁷. Власне, найчастіше ходили до місцевих театрів робітники, службовці та члени профспілок інших категорій населення, чиє відвідування було однією з обов'язкових програм під час урочистих заходів. У святкові дні члени профспілок купували квитки по занижених цінах чи йшли на ті вистави, що у святкові дні демонструвалися безкоштовно⁴⁸.

Індивідуально вони ходили до театрів досить рідко. Бюджетні обстеження городян засвідчують, що кількість відвідувань жителями Чернігова театру у вихідні залежала від їх місячного доходу: чернігівці, що мали середній та високий сукупний заробіток (приробітки та заробіток наприкінці 1920-х рр. яких становили не менше 45 руб. на міс.), ходили не колективно до театрів не частіше разу на кілька місяців, а жителі Чернігова з низькими статками – не більше ніж тричі на рік, а то й взагалі не ходили⁴⁹.

Щодо кіно, то впродовж 1920-х рр. у місті працював один пересувний кінематограф, який до того ж показував один і той же фільм протягом двох-трьох тижнів⁵⁰ та «стаціонарне» державне кіно⁵¹. Отож у 1920-х рр. кіно у більшості городян 1920-х рр. асоціювалося зі святковим відпочинком, адже під час торжеств вони мали змогу зібратися на перегляд кінокартини. У 1920-х рр. транслювали німі фільми⁵². Для залучення більшої кількості «трудящих» до перегляду на окремі кінокартини для членів профспілок надавали 40% знижки⁵³.

Встановлення у місті радіоприймача стало на початку 1920-х рр. також святовою подією у житті городян. Перший радіоприймач запрацював у Чернігові 30 квітня 1920 р. і був установлений навпроти Катерининської церкви⁵⁴. Протягом 1920-х рр. кількість вуличних радіоприймачів у місті зросла до восьми. Вони регулярно транслювали радіопередачі з міст Радянського Союзу та з-за кордону⁵⁵. Для прослуховування першої радіопередачі, що відбулася 7 листопада 1925 р., чимало місцевих жителів збиралося у центрі, немов на свято⁵⁶.

У 1920-х рр., особливо в останній їх третині, більша частина пересічних чернігівців, ходила на площу, щоб послухати радіо. Для городян 1920-х рр. це був своєрідний відпочинок, який вони могли собі дозволити у неділю чи під час свят. Збільшення чисельності відпочиваючих після появи у місті радіоприймача підтверджувало встановлення вдвічі більше від запланованої кількості лавок в радіусі дії репродуктора. Відтак, за допомогою радіоприймача тихий вихідний оживав під голос диктора. Перші чотири роки трансляція тривала лише годину, а починаючи з 1928 р. радіоприймач уже працював близько 5 год.⁵⁷ З середини 1920-х рр. радіоприймачі встановлювали і в будинках. На кінець 1927 р. у місті вже було 50 радіокористувачів⁵⁸. Уперше розклад роботи постійно діючого радіоприймача був надрукований у газеті "Червоний стяг" 17 листопада 1928 р.: 18.15 – "Робоча радіогазета"; 19.10 – "Комсомольська правда" по радіо; 19.40 – "Музичний антракт"; 20.00 – "Крестьянская газета" по радіо; 21.00 – "Концерт для селян"; 21.45 – "Бесіда для селян про призов 1926"; 22.00 – "Популярний концерт"⁵⁹.

1 лютого 1928 р. на місцевій приймальній радіостанції було налагоджено трансляцію по робітничих клубах, де після прослуховування їх члени займалися активним обговоренням⁶⁰. Відтак, роль радіо у житті городян упродовж 1920-х рр. змінилася – від виняткового засобу відпочинку до агатаційно-просвітницького.

Окрім дозволених та популяризованих форм дозвілля, у 1920-х рр. продовжував існувати і тінювий відпочинок: азартні ігри, послуги повій та «попивки». Незважаючи на колективний осуд та покарання, чимало чернігівців використовували такий відпочинок або для урізноманітнення власного дозвілля, або не бажаючи відмовлятися від традиційного для них відпочинку. Однак він виходив за межі дозволеного і вважався пережитком минулого, що потребував остаточного викорінення.

За офіційними документами, впродовж 1920-х рр. Чернігівський окружний виконавчий комітет видав декілька розпоряджень (1920 р., 1923 р., 1926 р. та 1929 р.) про запровадження табу на проведення «запальних ігор»⁶¹. Однак вони були мало-ефективними, городяни і далі продовжували підпільно грати⁶². Власне до середини 1920-х рр. азартні ігри побутували серед чернігівців досить активно⁶³. Для одних це було разове захоплення, для інших гра перетворювалася на постійний заробіток. Найчастіше ігри відбувалися у покинутих будинках чи малолюдних місцях. У другій половині 1920-х рр. чисельність чернігівців, що були помічені за підпільною азартною грою, ставала дедалі меншою. Взнаки далось залучення городян до інших видів дозвілля, які практично займали весь вільний час городян. Однією з причин створення широкого спектра офіційних та неофіційних форм відпочинку було бажання тим

самим викоринити небажаний. Крім того, на зменшення частки учасників азартних ігор у другій половині 1920-х рр. вплинуло суттєве зменшення чисельності безпритульних на вулицях міста, кількість яких серед гравців чи членів азартних команд була найбільшою. До того ж дієвою виявилася агітаційна робота щодо неприйнятності підпільних ігор. Тому до кінця 1920-х рр. кількість бажаючих зіграти почала знижуватися: у порівнянні з серединою 1920-х рр. до кінця 1920-х рр. чисельність городян, що так відпочивала, скоротилася втричі.

Ігри у 1920-х рр. поділялися на запальні та незапальні. До незапальних належали лото, більярд та кеглі. Грати в них городянам дозволялося лише після отримання дозволу від округового адміністративного відділу⁶⁴. У лото мали право грати всі городяни, яким виповнилося 18 років, за винятком червоноармійців та дітей⁶⁵. До запальних відносилася «гра на гроші, в якій наслідки гри залежать не від уміння, а від випадку». Запальні ігри включали: карти («конфетка», «наперстки», «двадцять одно», «дев'ятий вал») та «три листки»⁶⁶. Таке розмаїття азартних ігор засвідчувало їх популярність серед чернігівців та гостей міста.

Упродовж 1923–1925 рр. у Чернігові працював клуб «Казино». Він став єдиним легальним місцем, у якому дозволялося грати в запальні ігри. «Казино» працювало з 7 год. вечора до 2 год. ночі. Офіційно приводом до відкриття стала нагальна необхідність у зборі коштів для потреб безпритульних дітей. Проте насправді влада намагалася легалізувати гральну справу, знищивши підпільні ігрові будинки та поповнивши місцевий бюджет. Відвідувати клуб могли не всі. Приходило до «Казино» заборонялося червоноармійцям, комсомольському складові, учням, неповнолітнім та нетрудовим⁶⁷.

Однак досягти бажаного не вдалося. Легалізована гра не приносила прибутків, оскільки ставки тут були вищими, ніж у підпільних будинках. Крім того, більшість городян остерегалася відкрито приходити до «Казино», аби в подальшому не бути покараними. Відтак, у 1920-х рр. чернігівці, що бажали зіграти, ходили до підпільних будинків. Їх влаштовували групи азартних гравців у складі 4–8 учасників, що мали свою ієрархію та обов'язки⁶⁸. Достеменно їх кількість по Чернігову невідома. Однак більшість донощиків називали 5–7 таких азартних будинків. Зі свідчень городян вдалося дізнатися місцезнаходження двох із них – по сучасних вул. Шевченка, біля Красного мосту, та по вул. Мстиславській⁶⁹. Решта були на околицях міста, у пустуючих напівзруйнованих будинках та квартирах – неподалік Єлецького монастиря та за музеєм українських старожитностей В.Тарновського (нині бібліотека юнацтва)⁷⁰, де без зайвого галасу та у спокійній обстановці проводились ігри⁷¹. Значно рідше підпільну гру влаштовували самі городяни, збираючись по кілька осіб у одного з бажаючих пограти⁷². Найбільшою популярністю в середині 20-х рр. XX ст. користувалась «конфетка». 77 % усіх зафіксованих випадків азартних ігор у 1920-х рр. припадало саме на цю гру⁷³. У будь-яку з азартних ігор ставками слугувало все, що могли запропонувати городяни, – гроші, продукти, одяг⁷⁴.

Ще одним тіньовим способом проведення вільного часу городянами був відпочинок з повією. Після революцій з легальною проституцією було покінчено. Ставлення до проституції у 1920-х рр. було досить негативним та категоричним. Її вважали «наиболее характерным перерождением капитализма, создающим разрушительное влияние на физические и моральные силы трудящихся»⁷⁵. Для того, аби припинити поширення проституції та зменшити кількість охочих скористатися послугами повій, профспілки влаштовували усні та письмові агітаційні кампанії щодо її пагубності та зображали проституцію як деструктивне суспільне явище. Однак слід враховувати, що серед членів профспілок були й ті, що вдень пропагували ідеї шкідливості проституції, а вночі відвідували будинки розпусти. Для боротьби з проституцією та контролем над повіями була створена спеціальна комісія при губернському виконавчому комітетові. Повії направляли на добровільне та примусове лікування до місцевих лікарень, а керівників «домов разврата и притонов» притягували до судової відповідальності⁷⁶. Однак, незважаючи на всі ці заходи, чисельність повій та їх місцевих клієнтів не зменшувалася.

Повії працювали або у підпільних закладах, або самотужки. Відтак, «коханья за

гроші» чоловіки Чернігова знаходили кількома способами. Найпоширенішим було звернення місцевих жителів до підпільних будинків, які за радянської влади називали «домами притонів и разврата»⁷⁷. Точної кількості таких закладів у місті нами не знайдено. Власне, будинки розпусти облаштовували у приватних оселях. Кількість повій у них була невеликою – від двох до п'яти. Як правило, вони працювали по вихідних. У типовому будинку розпусти лунала музика та клієнти грали в азартні ігри. Часто-густо будинки розпусти викривали після скарг сусідів, яким заважали «девицы, которые устраивают ночные гуляния»⁷⁸. У близько половини випадків затримували не лише повій та організаторів, а й клієнтів. Відтак, для тих, кому не пощастило, відпочинок перетворювався на покарання.

Повіями були безпритульні, вихованці місцевих дитбудинків, біженці чи служниці. Крім того, ними ставали вдови без постійного місця роботи. Всі вони прагнули прогледувати себе або своїх рідних чи отримати житло. Будинки розпусти відвідували практично всі категорії городян. Усе залежало від їх фінансової забезпеченості та зайнятості. Найбільш суспільно зайняті «трудящі» міста користувалися послугами повій кожну третю неділю, решта – кожну другу-третю. Їх клієнтами були городяни з середнім та високим доходом. На початку 1920-х рр., враховуючи нестабільну грошову ситуацію, платили тим, чого найбільше потребували повії, – продуктами, милом. У другій половині 1920-х рр. внаслідок стабілізації валюти основною платою стали гроші.

Щодо кількості та соціального статусу городян, що проводили час у будинках розпусти, то на середину 1920-х рр. близько 14 % чернігівців заразилися від повій, з яких тільки 3 % у нетверезому стані та без постійного місця роботи⁷⁹. Всі інші були працівниками різних соціальних категорій. Деякі городяни (приблизно 2 %) «розважалися» з власними служницями⁸⁰. Більше третини від усіх користувачів послугами повій були робітники та службовці⁸¹. Таким чином, незважаючи на постійну зайнятість у офіційних формах дозвілля та пропагування «правильного» відпочинку, деякі з них не могли відмовитися від тих, що так старанно намагалися відгородити від працюючих радянська влада.

Нерідко клієнтів будинків розпусти звинувачували і у «попойках» (відпочинку з самогоном)⁸². Такий відпочинок влаштовували в основному гравці азартних ігор чи звичайні мешканці, що пили самогон. Після встановлення радянської влади споживати самогон стало заборонено. Одна за одною видавалися постанови про притягнення винуватців до адміністративної відповідальності⁸³. Однак досить часто впродовж 1920-х рр. до правоохоронних органів надходили скарги сусідів чи свідчення очевидців на «попойців»⁸⁴. Відтак, його споживання вважалося злочином. Тому такий відпочинок вважався неприйнятним та ставав в один ряд з іншими його забороненими формами – проституцією та грою в карти⁸⁵.

Таким чином, у 1920-х рр. існувало чимало форм відпочинку. Багато з них було запроваджено радянською владою. Для залучення якнайбільшої кількості городян до нових, революційних та зменшення часу для неприйнятних у новому суспільстві свят застосовувалися різні методи – від пропаганди до надання пільг у різних сферах життя. Ставлення до традиційних свят було переглянуто: одні дозволяли святкувати, інші – забороняли. Відтак, діюча політика радянської влади щодо відпочинку фактично призвела до трансформування індивідуального дозвілля городян у суспільне, перетворивши його на колективну, уніфіковану форму проведення позаробочого часу. Хоча попри всі заборони, осуди та покарання чимало городян у 1920-х рр. продовжувало організовувати своє дозвілля звичним шляхом, проте вже не відкрито, а підпільно та нелегально.

1. Дні відпочинку // Червоний стяг. – 1929. – 17 лютого. – С. 4.; Про дні відпочинку // Червоний стяг. – 1926. – 1 січня. – С. 4.

2. Там само.

3. К вопросу быта // Красное знамя. – 1923. – 16 сентября. – С. 3.

4. Сегодня – праздник // Красное знамя. – 1923. – 1 мая. – С.1.

5. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР, издаваемый Управлением Делами Совета Народного Комиссаров Союза ССР и Совета Труда и Оборона. – 1928. – С. 707.
6. План проведения демонстрации Октябрьской революции // Красное знамя. – 1922. – 5 ноября. – С.4.
7. Наказ // Робітничий шлях. – 1926. – 30 квітня. – С. 4.; Первое мая – праздник труда // Известия. – 1919. – 1 мая. – С. 1.
8. К празднованию 1 мая. – 1923. – 28 апреля. – С. 2.; Празднование важного праздника // Красное знамя. – 1923. – 1 мая. – С. 1.; Благоустройство города // Красное знамя. – 1923. – 2 июня. – С. 4.
9. Первомайские дни в Чернигове // Червоний стяг. – 1926. – 4 мая. – С.2.
10. План демонстрации по г. Чернигову // Червоний стяг. – 1927. – 4 ноября. – С.2.
11. Первое мая – праздник труда // Известия. – 1919. – 1 мая. – С.1.
12. План проведения демонстрации Октябрьской революции // Красное знамя. – 1922. – 5 ноября. – С.4.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4945, арк.; спр. 4944, 177 арк.; спр. 4947, 54 арк.; спр. 4100, 59 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4123, 214 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4115, 209 арк.; спр. 2867, 100 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1180, оп. 1, спр. 153, 76 арк.; ЦДАВО, ф.-582, оп. 1, спр. 4957, 556 арк.; спр. 3178, 139 арк.; спр. 4112, 165 арк.; спр. 3159, 109 арк.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 58, 30 арк.
15. К празднованию 1 мая // Красное знамя. – 1923. – 28 апреля. – С.2.; Праздник 1 мая // Знамя советов. – 1920. – 29 апреля. – С.2.
16. К празднованию 1 мая // Красное знамя. – 1923. – 28 апреля. – С.2.
17. План подготовки и проведения международного праздника 1 мая // Красное знамя. – 1923. – 23 апреля. – С.2.
18. Праздник 1 мая // Знамя советов. – 1920. – 29 апреля. – С.2.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1115, оп 1, спр. 181, арк. 58.; Гасла до 1 травня // Робітничий шлях. – 1926. – 21 квітня. – С. 2.; План подготовки и проведения международного праздника 1 мая // Красное знамя. – 1923. – 23 апреля. – С.2.; Трудящие сегодня отдыхают // Красное знамя. – 1924. – 1 мая. – С.1.; Праздник 1 Мая // Известия. – 1919. – 3 мая. – С. 3.
20. Першотравневі дні в Чернігові // Красное знамя. – 1925. – 3 травня. – С.2.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1115, оп 1, спр. 181, арк. 58.; Гасла до 1 травня // Робітничий шлях. – 1926. – 21 квітня. – С. 2..
22. Перед октябрським торжеством // Красное знамя. – 1922. – 3 ноября. – С.3.; Наказ Чернігівського окрвиконкому від 5 листопада // Красное знамя. – 1925. – 5 ноября. – С. 4.
23. Украшения города в дни Октябрьских торжеств // Красное знамя. – 1925. – 5 ноября. – С. 2.
24. Наказ Чернігівського окрвиконкому від 5 листопада // Красное знамя. – 1925. – 5 ноября. – С. 4.
25. Карнавальні костюми в наявності // Червоний стяг. – 1929. – 15 октября. – С.4.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 786, арк. 1/53.
27. Про дні відпочинку // Червоний стяг. – 1926. – 1 січня. – С. 4.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1216, оп. 1, спр. 491, 102 арк.; В яких умовах працюють // Робітничий шлях. – 1926. – 5 березня. – С. 4.
29. Бытовое. День отдыха // Красное знамя. – 1923. – 15 сентября. – С. 5.
30. К вопросу быта // Красное знамя. – 1923. – 16 сентября. – С. 3.
31. Антипасхальная неделя // Красное знамя. – 1923. – 29 марта. – С. 2.
32. Викриваємо клясову сутність Різдва // Червоний стяг. – 1931. – 5 січня. – С. 3.; Геть Великдень – свято темряви // Червоний стяг. – 1931. – 27 квітня. – С. 2.; Проти релігійного дурману // Робітничий шлях. – 1926. – 24 квітня. – С. 4.
33. Геть Великдень – свято темряви // Червоний стяг. – 1931. – 27 квітня. – С. 2.
34. Протирелігійна виставка // Червоний стяг. – 1926. – 10 червня. – С. 3; Виставка // Червоний стяг. – 1929. – 18 квітня. – С. 2.

35. Протирелігійна виставка // Червоний стяг. – 1926. – 10 червня. – С. 3.
36. Виставка // Червоний стяг. – 1929. – 18 квітня. – С. 2.
37. Антипасхальна компанія // Красное знамя. – 1923. – 23 марта. – С. 4.; Анти-пасхальна неділя // Красное знамя. – 1923. – 29 марта. – С. 2.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 12, арк. 93.
39. Відпочинок на курорті не по кишені // Робітничий шлях. – 1926. – 2 квітня. – С. 2.; Літня оздоровча компанія // Робітничий шлях. – 1926. – 18 квітня. – С. 4.
40. На страже здоров'я // Красное знамя. – 1925. – 18 ноября. – С. 3.
41. День у будинку відпочинку // Робітничий шлях. – 1926. – 6 липня. – С. 3.; ЦДАВО України, ф. 342, оп. 2, спр. 415, арк. 43.
42. В подусівському будинку відпочинку // Робітничий шлях. – 1926. – 9 липня. – С. 2.
43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 823, арк. 95 та спр. 822, арк. 154.
44. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 822, арк. 14.
45. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1738, оп. 1, спр. 41, 185 арк.
46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1238, оп. 1, спр. 60, 39 арк.; Театр в Чернігові // Красное знамя. – 1924. – 5 января. – С. 2.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-319, оп. 1, спр. 64, 9 арк.
47. Театр в Чернігові // Красное знамя. – 1924. – 5 января. – С. 2.
48. Приблизить к рабочим массам // Красное знамя. – 1924. – 19 августа. – С. 3.
49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4945, арк.; спр. 4944, 177 арк.; спр. 4947, 54 арк.; спр. 4100, 59 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4123, 214 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4115, 209 арк.; спр. 2867, 100 арк.
50. Кинотеатральное дело // Знамя советов. – 1920. – 31 января. – С. 2.
51. За організацію дитячого кіно // Червоний стяг. – 1931. – 8 жовтня. – С. 4.
52. За організацію дитячого кіно // Червоний стяг. – 1931. – 8 жовтня. – С. 4.
53. «Правда жизни» // Красное знамя. – 1925. – 3 декабря. – С. 6.
54. Радио станции // Красное знамя. – 1920. – 29 января. – С. 2.
55. Радио – у маси // Червоний стяг. – 1932. – 12 січня. – С. 4.
56. Охріменко О. Рівно 75 р. тому в Чернігові запрацював перший радіовузол / О.Охріменко // Деснянська правда. – 2003. – 18 листопада. – С. 2.
57. Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920-2005) / Т.Журавльова / Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 23.
58. Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920-2005) / Т.Журавльова / Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 29.
59. Радио – у маси // Червоний стяг. – 1932. – 12 січня. – С. 4.
60. Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920-2005) / Т.Журавльова / Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 41.
61. Еще раз о правилах // Знамя советов. – 1920. – 24 ноября. – С. 3.
62. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 496, арк. 7.
63. Де була міліція // Красное знамя. – 1924. – 18 червня. – С. 2.
64. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1927. – 31 грудня. – С. 215.
65. Лото для дітей чи діти для лото // Червоний стяг. – 1927. – 13 липня. – С. 4.
66. Обов'язкова постанова // Червоний стяг. – 1929. – 26 лютого. – С. 4.
67. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-745, оп. 1, спр. 10, арк. 49.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-745, оп. 1, спр. 14, арк. 4.
68. Держархів Чернігівської області, ф. р 67, оп. 1, спр. 165, арк. 5.; На базарах // Красное знамя. – 1925. – 11 апреля. – С. 3.
69. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 76, 13 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 443, оп. 1, спр. 75, 9 арк.

70. Держархів Чернігівської області, ф. р 442, оп. 1, спр. 33, арк. 4.
71. Держархів Чернігівської області, ф. р 67, оп. 5, спр. 96, арк. 13; Викорінення небажаних ігор // Червоний стяг. – 1929. – 9 лютого. – С. 3.
72. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 165, арк. 5.
73. Опять «конфетка» // Червоний стяг. – 1926. – 9 січня. – С. 3.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-472, оп. 4, спр. 46, 32 арк., спр. 47, 44 арк.
74. Державний архів Чернігівської області, ф. р 383, оп. 1, спр. 11, арк. 7.
75. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – 13 июля. – С. 124.
76. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – 13 июля. – С. 124.
77. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 74, 8 арк.
78. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 74, 8 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 76. – 13 арк.
79. Венерические заболевания в Чернигове // Красное знамя. – 1925. – 5 декабря. – С. 4.
80. Венерические заболевания в Чернигове // Красное знамя. – 1925. – 5 декабря. – С. 4.
81. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-418, оп. 1, спр. 2574, 76 арк.
82. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 76, 13 арк.
83. Борьба с самогоном // Робітничий шлях. – 1926. – 5 жовтня. – С. 3.
84. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 418, оп. 1, спр. 4332, 21 арк.
85. Борьба с самогоном // Робітничий шлях. – 1926. – 5 жовтня. – С. 3.

Статья посвящена анализу официального и неофициального отдыха горожан 1920-х гг. Она раскрывает изменения в культурном быту жителей Чернигова при советской власти и влияние традиционных и новых форм досуга на повседневную жизнь городских жителей.

Ключевые слова: отдых, досуг, праздник.

The article is devoted to official and unofficial rest of townspeople in 1920s. Besides, changes in the cultural way of Chernihiv habitants' life at Soviet power and influence of traditional and new forms of leisure on city-dwellers' everyday life is shown in the article.

Key words: rest, leisure, holiday.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 930(477)

ШВЕДСЬКА РЕЛЯЦІЯ ПРО ПОЛТАВСЬКУ БИТВУ. НОВИЙ ПОГЛЯД

(Публікація та коментарі Олександра Дубини,
переклад зі старошведської Хокана Хенрікссона)

Документ, що публікується нижче, начебто добре вивчений фахівцями й, на перший погляд, не потребує додаткового аналізу. Так, у своїй останній праці «Северная война и шведское нашествие на Россию» (вийшла друком у 1958 р.) академік Є.В. Тарле наводить доволі розлогий виклад змісту «листівки» під назвою «Короткая реляция о несчастной битве с армией московского царя у города Полтавы в Украине 8 июля (нов. ст.) 1709 г.» і кваліфікує її поряд з іншими аналогічними шведськими документами як «образчик официальной лжи»¹.

Через 30 років у фундаментальному дослідженні «Полтава. Розповідь про загибель однієї армії» шведський історик Петер Енглунд, змальовуючи один з найдраматичніших епізодів Полтавської битви, пише: «В одному звіті про цю битву... сказано, що від російської артилерії «наші полягли, як трава під косою». Відповідну главу свого твору автор так і назвав: «Як трава під косою»². Як ми побачимо трошки згодом, йдеться саме про наш документ. Та П. Енглунд більше до нього не повертається.

Ані радянський історик, ані шведський не посилаються на архівне першоджерело. Чому? Може, це й насправді одна з політичних агіток (яких було вдосталь з обох сторін), яка, крім високохудожнього порівняння, не містить в собі ніякої наукової цінності?

Та не будемо квапитися з остаточними висновками. В процесі дослідження архівів найстарішого шведського університету в місті Упсала українські вчені натрапили на цей, як виявилось, надзвичайно цікавий документ. Отож уважно вчитаемся в текст «Реляції», який публікується у вітчизняній літературі вперше:

Стокгольм 2 вересня³ 1709р.

Коротка реляція про нещасливу битву з армією Московитів біля міста Полтава в Україні 28 червня⁴ 1709 [року]ʳ.

У той час, коли армія Його Королівської Величності разом з Мазепою та його козаками стояла під містом Полтавою, яке вони обложили й хотіли взяти штурмом, або за допомогою вогняних куль (запальних бомб. – **О. Д.**) змусити їх здатися, росіяни зібрали армію до 200 000 чоловік, і всі вони були екіповані й вимуштрувані на німецький киталт, і ця армія під командуванням князя Меншикова і Шереметева, а також Ренне і Алларта, все ближче і ближче насувалася на Його Величність, доки інженери Алларта не знайшли зручне місце для побудови ретраншементів проти шведів, які під його командуванням і були зроблені, внаслідок чого Шведська армія з усіх сторін, але на достатній відстані від міста, була оточена цими ретраншементами, котрі були оснащені 106 важкими гарматами й картаунами. Тепер коням шведів не вистачало необхідного фуражу, але було не так багато способів, щоб знайти фураж в цій країні, оскільки всі дороги були перекриті. Та все одно підполковник Функ був посланий з деякими вершниками до ріки Дніпро, щоб знайти фураж. Позаяк Його Королівська Величність бачив, що провізії починає бракувати, а Мазепа не хотів, щоб місто було обстріляне вогняними кулями й зруйноване бомбами, тому що він, мабуть, мав там багато цінних речей, і все ще сподівалася бути господарем цього краю, Його Величність був змушений вишикувати армію в бойовий порядок, аби викликати супротивника на поле [бою], що тривало 6 або 7 днів. Але ворог бачив набагато більше

переваг у перебуванні у своїх ретраншементів і не наважувався рухатися вперед. Оскільки нічого не відбувалося, Його Величності довелося самому прийняти рішення провести першу атаку, що й сталося о пів на 3 ранку 28 червня, коли спочатку його зустріла сила [супротивника] у 20 000 чоловік, що скидалася на основну армію. Його Королівська Величність, який кілька днів тому у вдалій випадковій сутичці 30 вершників проти 800 росіян, був поранений у праву ногу, сам безстрашно просувався з армією на ношах, прилаштованих між двома кіньми, з охоронцями з обох боків, закликаючи всіх сміливо рушити вперед, підійшов до ворога, і після невеличкої атаки, противник, зазнавши тяжких втрат, одразу відійшов назад до ретраншементів, де Його Величність знову зустрівся з усім російським натовпом, на який незабаром наштовхнувся. Позаяк шведська армія вже перебувала під гарматним вогнем, російські [оборонні] лінії перед ретраншементами були відкриті, і всі гармати стріляли зарядами, начиненими чавунним ломом і картечю, і наші люди, як трава під косою, були покладені долу, а в той же час козаки пішли геть і залишили свого володаря Мазепу в біді, але, тим не менш, Його Величність спромігся взяти три ретраншементи та вигнати з них ворога, і переслідувати його, висячи на плечах доти, доки росіянам шляхом повороту ліворуч, не вдалося відвоювати свої ретраншементи. Після цього почалася страшна пожежа, яка безперервно продовжувалася, коні під ношами [короля] були застрілені, десять чоловік підхопили Його Величність знову, але вони невдовзі були покладені, за винятком двох осіб, так що Його Королівська Величність вимушений був сісти на коня, після чого він увесь день разом з армією був у битві в безперервному вогні, диму й пилу, в яких ледь можна було розпізнати самих себе. У той час, коли наші люди робили все можливе, чого вони коли-небудь могли досягти завдяки своїй старій хоробрості, але чисельна перевага була занадто великою, набагато більшою, ніж всі кулі, які вони мали отримати, Його Величність був попереджений одним з його генералів, щоб він вдався до пошуків безпеки для своєї власної персони, а вони, всупереч усьому, затримують ворога якомога довше і, як і раніше, намагатимуться побити його. У такий спосіб Його Величність разом з генерал-майором Акселем Спарре, генерал-майором Лагеркруною, генерал-майором Мейєрфельдтом, військовим радником Фейфом, секретарями Дюбеном, Бунге й Хюльтеном, а також єпископом Мальмборгом разом з Мазепою і купкою шведських драбантів, попрямували вперед, де стояв підполковник Функ, і з ними Його Величність пройшов увесь шлях до Дніпра у 12 (шведських) миль⁶, де було поспіхом захоплено декілька барж і деяких інших суден. Згодом підійшло кілька тисяч ворогів, і тому, після звістки про їх підхід, протягом ночі наші люди взяли найважливіші речі з візків, а решту кинули у вогонь. Таким чином Його Величність безпечно переправився [через Дніпро] зі стількома людьми, зі скількома це було можливо зробити в поспіху, шукаючи якоесь турецьке місце, де б він міг знайти безпечний притулок, і благополучно прибув до Очакова, міста на Поділлі, звідки останнього вівторка, вдень 31 серпня, прийшов лист Його Величності від 10 липня, з якого видно, що Його Величність перебуває у повній безпеці й цілості. Битва була такою, яких давно вже не було, отже, всі, хто міг тримати шпагу, це й зробили, і Канцелярії також довелося взяти участь у бою і, отже, вона може свідчити, що генерали не бачили більше переваг у продовженні бою з ворогом, і мусили вдатися до гідної похвали обережності, тому що вони вважали за краще радше здатися як військовополонені, ніж дозволити іншим людям гинути від переважаючої сили, і це відбулося в другій половині дня між двома і трьома годинами, коли граф Лейонхуфвуд⁷ здав своїх людей, щоб коли Господь дасть мир, вони були би всі без винятку відпущені. Отже, на даний час ув'язненими, яких поспіхом можна пригадати, є його Високоповажність граф Пітер, граф Реншельд, граф Лейонхуфвуд, генерал-майор Крейц, Шліппенбах і т.д. і т.д., які всі разом з офіцерами були прийняті з честю, добре зустрінуті Царем і їм було повернуто шпаги. Іншими словами, кількість захоплених разом зі слугами становить 1200 осіб; скільки серед них полковників та інших офіцерів, знати неможливо. Цар дозволив секретарю Седергельму, судді-адвокату Брюсену, капітану Естгетського кавалерійського полка Гілленпампу та сурмачу з їх паспортами здійснити подорож додому в Швецію і зробити там доповідь, але під їх чесне слово протягом 4 місяців з'явитися в Санкт-Петербурзі знову. Вони приїхали

студи минулого вівторка і наступної суботи минає 6 тижнів, відколи вони покинули російську армію. Нехай Бог милостиво допомагає нам.

* * *

А тепер повернімося до згаданої вище «Північної війни» Є. В. Тарле, яка неодноразово перевидавалася і вважається класикою російської історіографії. Для початку зазначимо, що «Коротка реляція про нещасливу битву з армією Московитів біля міста Полтава в Україні 28 червня 1709 [року]» аж ніяк не є «листівкою». Насправді, вона являє собою вісім рукописних сторінок. І призначалися вони аж ніяк не для широкого загалу, а для вузького урядового кола.

А ось і той фрагмент з праці Тарле, що стосується «Реляції». «Причини поразки [шведів] пояснюються так. Виявляється, що в росіян було в бою цілих 200 тис. чоловік (!) і всі вони були навчені військовій справі по-німецьки, шведська армія виявилася здавленою між обложеним містом і ретраншементами, створеними інженером Аллартом для армії, на чолі з князем Меншиковим, Шереметевим і Ренне. Ретраншементи були оснащені 106 великими гарматами. При цьому шведська армія, оточена з усіх боків, була позбавлена потрібного продовольства. Добувати необхідні припаси через фуражирів було неможливо, тому що всі дороги були перехоплені. Тому король змушений був розташувати свою армію в 20 тис. чоловік у бойовий порядок і почати бій. Таким чином, шведському читачеві повідомляються дві цифри: проти 20 тис. шведів – 200 тис. росіян... Вся «реляція» написана в стилі такої «правдивості». Втім, очевидно, урядова рада зміркувала, що вона перебрала міру, і в новій реляції уже зменшила цифру російських переможців. Виявляється, що їх було вже не 200 тис., а 100 тис.», – саркастично писав Є. В. Тарле⁸. Але ми вже побачили, що «Реляція» була рукописним документом суто внутрішнього користування й не призначалася для широкого «шведського читача», як то твердив корифей радянської історіографії.

Бачили ми й те, що про чисельність шведської армії в документі зовсім не йдеться, а вказані Євгеном Вікторовичем 20 тис. чоловік насправді були частиною російської армії, яка відбивала першу шведську атаку.

Але некоректне твердження Є. В. Тарле стало аксіомою для радянської, а згодом пострадянської російської історіографії. Так, дослідник дипломатії Петра I Микола Молчанов двічі переписує цю помилкову інформацію: спочатку в своїй праці «Дипломатія Петра Першого» (1984р.)⁹, а майже через 20 років у іншій монографії – «Петро I» (2003 р.)¹⁰.

Тепер про сарказм академіка Тарле відносно чисельності російської армії у 100 тис. вояків. За загальноприйнятими підрахунками, ця цифра у битві під Полтавою становила 42 тис. чоловік. Проте багато хто, наприклад, сучасний петербурзький дослідник В'ячеслав Красиков, ставить цю цифру під сумнів. За його даними, шведам під Полтавою протистояло 60000 російських солдатів. «Документи з архіву вказують на 40 полків піхоти – 37000, 27 полків і 3 «шквадрони» драгунів – 23000, всупереч загальноприйнятій цифрі у вітчизняній історіографії в 42000 піхотинців і драгунів», – зазначає він¹¹ (Вельми цікаво, що цифру 60 тис. називають і апологети Російської імперії¹²). «Ще одна 40-тисячна резервна армія стояла на річці Псел – західніше району, зайнятого шведами. Крім того, по всьому периметру театру розташовувалися кілька десятків тисяч козаків, татар, калмиків та інших іррегулярних військ», – додає В. А. Красиков¹³. Згадує про 40-тисячий резерв Петра I на річці Псел і відомий російський історик Микола Павленко¹⁴. Відкинувши убік іррегулярні частини, отримуємо ті самі 100 тис., над якими кепкував Євген Тарле.

Утім, він і сам якось не помітив, що за кількадесят сторінок до цього «вбивчого» сарказму наводив цифри, що майже спростовують той саркастичний пасаж. «Всю безнадійність свого становища шведи побачили, уже будучи в полоні, коли б ління цар зробив перед їхніми очима загальний огляд своєї армії, причому в огляді брало участь і величезне нерегулярне воїнство. Полонені, побачивши армію царської величності вчетверо більшу, ніж ту, що бачили під час баталії, дивувалися її величі. Регулярних військ виявилось 83500 чоловік, а нерегулярних 91 тис., та ще окремо підраховано було 2 тис. «артилерійських служителів». У цілому в російського командування під

рукою через деякий час після Полтавської перемоги виявилося, за підрахунками сучасника, який вів щоденник воєнних дій, 176500 чоловік», – описував академік демонстрацію сили Петром I¹⁵.

Та звідки ж взялися 200000 чоловік, «екіпірованих й вимуштруваних на німецький кшталт», тобто бійців регулярної армії?

Для відповіді на це запитання нам доведеться розглянути декілька фактів. Для початку придивимося, як провокував Петро I Карла XII на атаку під Полтавою. «У шведському стані з'явився з російського перебіжчик німець і повідомив, що росіяни очікують на прибуття багатьох тисяч калмиків. У такий спосіб російські сили мали помножитися. Король вирішив, що треба попередити посилення супротивника і викликати росіян на бій раніше, ніж встигнуть приєднатися до них калмики», – писав Микола Костомаров, базуючись на даних, зібраних у другій половині XVIII ст. першим дослідником життя й діяльності Петра I Іваном Голіковим¹⁶. Потім ця калмицька історія кочувала з книжки у книжку. Не оминула вона й праці Тарле. «Несподівана поява у шведському таборі перебіжчиків у ніч на 26 червня, очевидно, остаточно спонукала Карла XII не відкладати битви... Повідомлення зрадника про «40 тис.» нерегулярної кінноти з Уралу (яка й справді у великій кількості прийшла 28 червня, спізнившись до битви) покінчило з усіма коливаннями Карла», – писав академік¹⁷. «Калмицький слід» простежується майже в усій радянській історіографії. «Увечері 26 червня Карлу XII повідомили, що Петро очікує підходу своєї 40-тисячної нерегулярної кінноти, яка повинна з півдня та заходу замкнути кільце оточення шведської армії. У цьому випадку перевага росіян буде настільки значною, що вони «всю армію його королівську можуть по руках розібрати». Тому, бажаючи попередити настільки небажаний розвиток подій, він віддав наказ атакувати супротивника на світанку», – писав дослідник зовнішньої політики Росії епохи Петра I В. С. Бобилев¹⁸.

Сучасний російський історик Микола Павленко також розглядає вплив «калмицького фактора» на рішення шведського короля прискорити початок битви. Аналізуючи шведські й російські джерела, він робить припущення, що «могли свідомо поширюватися чутки (за термінологією того часу «луна»), розраховані на паніку супротивника»¹⁹. Чи була ця дезінформація головною причиною, що спонукала Карла XII атакувати росіян, стверджувати важко, але вона, безсумнівно, відіграла певну роль у прийнятті рішення шведським королем. У різних джерелах читаємо різні дані про кількість калмицького війська: від 30 до 40 тисяч вояків. Насправді ж калмиків підійшло вдвічі менше й вони чи то встигли взяти участь у Полтавській битві, чи то запізнилися, але абсолютно точно не відіграли у ній вагомій ролі. Та того разу «деза» Петра I спрацювала, і шведські солдати на світанку 8 липня без будь-якої артилерійської підтримки кинулися на добре укріплені російські редути й потрапили під вбивчий вогонь.

Звернемо увагу й на інший приклад вдалої дезінформації супротивника росіянами, який детально розглянув академік Тарле. Сталося це під час дій шведської армії генерала Любекера в Інгерманландії у 1708 році. «В одній із сутичок... де шведам удалося узяти гору, вони на лихо своє знайшли серед здобичі, що потрапила в їхні руки, лист графа Апраксіна до начальника... невеликого російського загону генерала Фразера. Апраксін повідомляв Фразера, що він поспішає до нього з великою армією на допомогу. Цей лист саме тому і було написано, щоб яким-небудь шляхом він потрапив до Любекера й збив його з пантелику, тому що в той момент ніякої великої армії в графа не було, ніяких підкріплень він сам не одержував та й іншим послати їх не міг. Витівка Апраксіна увінчалася блискучим успіхом. Любекер і Анкерштерн (командувач шведського флоту. – О. Д.) повірили в реальний зміст листа, що потрапив у їхні руки. Всі вагання скінчилися, шведам здалося, що їм загрожує неминуча катастрофа, якщо вони забаряться. Вирішено було скоріше посадити армію на судна Анкерштерна й відплисти подобру-поздорову, не втрачаючи золотого часу. Але це рішення й привело їх до катастрофи». Далі Тарле наводить повідомлення англійського посла в Росії Вітворта в Лондон. «Вітворт довідався й про історію з дезорієнтуючим листом від Апраксіна Фразерові. Але Вітворт дає іншу версію: «дуже

дивний лист» (very odd letter), що збив з пантелику Любекера, було написано нібито не Апраксіним, а віце-адміралом Крюїсом, причому Крюїс сповіщав, що в Нарві в росіян 6 тис. чоловік, у Новгороді – 5 тис. піхоти й 12 тис. драгун, у Ладозі – 3 тис. або 4 тис. чоловік і що всі ці війська цілком забезпечені провіантом. Про це нібито сам Крюїс розповідав Вітвурту. Обидві версії могли бути правильними: російському командуванню могло здатися більш надійним послати не один, а два таких листи, щоб бути більш упевненим в удачі своєї хитрості»²⁰.

Отже, можна зробити висновок, що системна дезінформація була взята на озброєння росіянами й широко застосовувалася при всякій слушній нагоді.

А тепер почитаємо інформацію Карла XII, а саме – згаданий у «Реляції» лист короля у Стокгольм від 10 липня 1709 року. Цей лист неодноразово публікувався у різних варіантах (інколи він датується 11 липня, в деяких джерелах – 12 липня; ми ж будемо дотримуватися дати, вказаної в «Реляції»). Нас же в даному випадку особливо цікавить перша публікація цього документа, здійснена у шведському історичному журналі *Svensk Tidskrift* у 1888 році й перекладена та опублікована в Росії того ж року. Це – чернетка листа Карла XII, написаного його помічниками й виправленого ним власноруч. У посланні король викреслив кілька речень, у яких йшлося про катастрофу під Полтавою, зокрема слова «за волею долі й по нещасній випадковості наші війська понесли втрати й особливо велика частина піхоти була порубана». Натомість Карл вписав більш м'яку фразу про те, що «шведське військо зазнало втрат у бою». А після слів «Тим часом справи йшли тут добре й усе складалося благополучно» король дописав: «отже, можна було очікувати незабаром такої переваги над ворогом, що він змушений буде погодитися на всі наші вимоги».

Центральною в листі була категорична вимога якомога швидше рекрутувати «вдома (тобто у Швеції) зовсім нові земські полки». Завдяки цьому Карл XII сподівався, що, «незважаючи на понесені втрати, можна буде незабаром так притиснути ворога, що він змушений буде виконати всі вимоги»²¹.

І ось усього через день після цієї оптимістичної депеші («хоча й зазнали певних втрат, але ще трошки натиснемо, й ворог буде розбитий і виконає всі наші вимоги») урядова рада в Стокгольмі отримує дуже емоційну реляцію безпосередніх свідків тих подій, з якої виходить, що: 1) у жорстокій і надзвичайно кривавій битві шведська армія зазнала нищівної поразки; її вояки були викошені російською артилерією, немов трава косою, а сам король тільки дивом залишився живим; 2) майже вся шведська військово-політична еліта на чолі з першим міністром Піпером і головнокомандувачем Реншельдом опинилася в російському полоні; 3) рештки шведської армії, що вціліли після полтавського погрому, на чолі з генерал-лейтенантом Левенгауптом здалися росіянам. Отже, шведської армії фактично не існує, а сам король перебуває невідомо де в Туреччині...

Зрозуміло, що після такого звіту самовидців Полтавської катастрофи в урядовій раді значно поменшало ентузіазму набирати нові полки. Як би там не було, «... Державна рада упустила час, піддавшись на дипломатичні комбінації англійців і голландців, до того ж вона *відверто саботувала всі заклики короля* (курсив мій. – **О. Д.**), тому на момент весняного наступу [1711 р.] османців і кримців Карл XII міг виставити проти росіян усього лише десятитисячний загін поляків та українських козаків під командуванням колишнього прибічника короля Лещинського Потоцького і самозваного гетьмана України Орлика й надати їм допомогу безкоштовними порадами», - пише російський дослідник Борис Григор'єв у своїй біографії Карла XII, що вийшла друком кілька років тому в знаменитій серії ЖЗЛ²².

Кому був вигідний такий розвиток подій? Відповідь однозначна: росіянам і Петру I особисто! І якщо не вирішальну, то певну роль у пасивності урядової ради відіграла «Реляція». А тепер спробуємо розібратися, хто і чому зіграв на руку російському цареві.

Для початку визначимо авторів документа. Зробити це неважко. В середині «Реляції» читаємо фразу про те, що «Канцелярії також довелося взяти участь у бою і, отже, вона може свідчити...». А в кінці документа маємо перелік тих осіб, кого Петро I

відпустив під слово честі до Швеції. Очолюють той невеличкий перелік канцеляристи, а саме – секретар Седергельм (Цедергельм) і суддя-адвокат Брюсен. Як безпосередні учасники подій були залучені капітан кавалерійського полку та сурмач, свідчення котрих надали звіту емоційності й драматизму. Авторство цієї групи людей підтверджують останні рядки документа. Спочатку в третій особі говориться, що ці люди дали слово протягом 4 місяців повернутися до Санкт-Петербурга. «Вони приїхали сюди минулого вівторка, і наступної суботи минає 6 тижнів, відколи вони покинули російську армію», – вказується далі деталь, якої ніхто, крім них, знати не міг. «Нехай Бог милостиво допомагає нам», – закінчують вони «Реляцію» вже в першій особі, знаючи, що через деякий час їм доведеться відїхати до Росії в невідомість, і допомога Господа їм не завадить.

На авторство людей, які не володіли повним обсягом інформації та явно не були знайомі з тонкощами військової справи, вказують численні недомовки та неточності. Так, уже початок документа, де розповідається про намір шведів взяти Полтаву штурмом або за допомогою «вогняних куль» змусити її захисників здатися, вказує на необізнаність авторів з тим, що не тільки на «вогняні кулі», але й на обстріл міста зі звичайних гармат просто бракувало пороху. Далі. Повідомляючи про те, що «Його Величність спромігся взяти три ретраншементи та вигнати з них ворога», творці «реляції» переплутали ретраншементи з редурами (яких, насправді, було взято два), що неприпустимо для військової людини. І вже невідомо звідки взялася інформація про те, що «козаки пішли геть і залишили свого володаря Мазепу в біді». Не будемо перелічувати всі помилки й похибки авторів звіту – їх достатньо. Для нас наразі важливе встановлення його авторів. І все промовляє за те, що ними були Седергельм і його супутники.

Відносно місці Седергельма в російській історіографії існували суттєві різночитання й плутанина. Так, у своїй шеститомній біографії Петра I ліфляндський письменник та історик Веніамін Бергман зазначав, що «простираючи своєму супротивнику руку миру, Петро I відпустив Шведського Кабінетного Секретаря Цидергельма до Карла XII, вимагаючи від нього поступки одного Балтійського берега, від Ревеля до Выборга»²³.

Цю помилку через півстоліття повторив Микола Костомаров. «... Цар відпустив Мардефельда і... королівського секретаря Цедергельма і доручив їм на словах повідомити шведському королю, що він, цар, готовий укласти мир, якщо Карл поступиться йому усією Інгрією, Карелією з містом Выборгом, Естляндією з містом Ревелем та Ліфляндією, визнає Августа польським королем і видасть царю зрадника Мазепу. Такі умови були повідомлені Карлу в Бендерах», – зазначав, уточнюючи вимоги Петра I, видатний історик²⁴.

Та вся справа в тому, що Седергельм до Бендер не доїхав. Інакше б у «Реляції» останнім місцем перебування шведського короля були б зазначені Бендери, а не Очаків. Та й розрахунки, що випливають з останніх рядків «Реляції», показують, що Седергельм аж ніяк не міг потрапити до Бендер. Сучасна українська історіографія його там не бачить.

«Орієнтовно 5 серпня у Бендери прибуло посольство від царя зі шведським генерал-майором Мейєрфельдтом, який був направлений з-під Полтави до Петра I, щоб урегулювати питання мирного договору. Царські уповноважені повідомили Карла XII про те, що Москва готова укласти угоду з Швецією, якщо король віддасть їй Інгрію, Карелію з містом Выборг, Естляндію з містом Ревель та Ліфляндію. Крім того, у положеннях мирного договору були ще два принципові моменти: визнання Августа польським королем і видача російській стороні Мазепи», – пише український дослідник Сергій Павленко²⁵.

Та повернімося до російської історіографії. Ближчим до істини щодо місці Седергельма був відомий російський письменник та історик Микола Полевой. «Готуючи союзи й засоби війни, цар не тільки не думав марнославно відкидати вигідний мир, якщо Карл XII погодиться на мир, але й наказав Головкину й Шафірову перемовлятися з Піпером і Мардефельдтом (насправді до ставки Петра I після Полтавської битви

приїхав тільки Мейєрфельдт. – О. Д)... Тільки умови були не колишніми. Цар вимагав Інгерманландії, Ревеля й Выборга... Мардефельдт поїхав у Бендери з пропозицією Царя, а до Стокгольма був відпущений державний секретар Цедергельм, запропонувати те Шведському сенату, переконуючи його прохати короля про припинення миром 10-річної згубної війни...», – викладав хід подій російський історик²⁶.

Надалі згадки про Седергейльма (за винятком цитованої праці Костомарова) надовго зникають з російської історіографії. Не пишуть про нього ані Соловійов, ані Тарле. І ось він, нарешті, з'являється у згаданій вище монографії Миколи Молчанова 1984 року. Оскільки ця праця була, по суті, перевидана слово в слово у 2003 році, то цитувати буду за останнім виданням.

Автор починає висвітлення мирних зусиль Петра з того епізоду, коли Карл XII прислав до російського царя генерал-майора Мейєрфельдта, начебто для переговорів про укладення миру, а насправді для виграшу часу. «Не дали ніяких результатів переговори через шведського генерала Мейєрфельда, що відбулися відразу після Полтавської битви. Карл XII не бажав і чути про задоволення законних інтересів Росії, відкидаючи навіть найскромніші російські вимоги», – пише Микола Молчанов. Далі він переходить до автора «Реляції». «У полон до росіян потрапив королівський секретар Цедергельм. Його відпустили з умовою, що він відбуде до Стокгольма й передасть пропозицію Росії про мирні переговори. І ця спроба виявилася невдалою». Молчанов гнівно засуджує «небажання Швеції йти на мирні переговори, на відмову від несправедливо захоплених раніше російських прибалтійських земель». У Швеції «ідею укладення миру на умовах повернення споконвічних (исконных) російських земель прирівняли до зради», – нагнітає він атмосферу²⁷.

Отже, маємо гучну риторику про «найскромніші російські вимоги», «несправедливо захоплені раніше російські прибалтійські землі», «споконвічні російські землі», але про самі ті умови Молчанов мовчить; не називає він і «споконвічних» російських земель. Що ж, спробуємо це зробити ми. Тим більше, що ті вимоги й «споконвічні» землі добре відомі.

Почнемо з Інгерманландії – земель по обидва береги Неві. За Інгерманландію, або Інгрію десь із XII ст. точилася вперга боротьба між Швецією і Новгородом, а після завоювання останнього Московським князівством у 1478 р., – Московією. Проте корінне населення краю не було ані шведським, ані новгородським. Найдавнішими жителями були представники народності воль, що належить до фінно-угорської групи народів. До цієї ж групи належали карели та інкери (іжори), які переселилися до Інгерманландії з Карельського перешийка. Отже, ця територія була спірною, але ні в якому разі не «исконно русскою».

Про Ревель багато казати немає сенсу, достатньо тільки зазначити, що з 1919 р. це місто називається Таллінн, і зараз є столицею Естонії.

Що ж стосується Выборга, то він був заснований шведами у 1293 р. і відтоді понад чотири сторіччя входив до складу Швеції. Шведи вважали його невід'ємною частиною своєї держави; достатньо сказати, що в 1403 р. місто-фортеця Выборг був зрівняний у статусі з містом Упсала – духовною столицею Шведського королівства. Навіть у складі Російської імперії це місто не було російським. Так, 1910 року в ньому налічувалося 50 тис. жителів, з яких 81 % – фіни, 10 % – шведи, 6,5 % – росіяни. Після проголошення незалежності Фінляндії 1917 р. Выборг увійшов до її складу й був анексований СРСР внаслідок радянсько-фінської війни 1939 - 1940 років.

Таким робом, «найскромніші російські вимоги» включали в себе не тільки спірну Інгерманландію, але й землі, що ніколи не були російськими, тим більш – «споконвічними». Карл XII не погодився з такою географією.

Чи повіз до Стокгольма ці «найскромніші» вимоги Петра I Седергельм, – невідомо. В процесі підготовки даного матеріалу авторові не вдалося відшукати російських пропозицій, доставлених ним до шведської столиці. Можливо, він виклав ці пропозиції в усній формі, але у шведських джерелах згадки про це немає. Шведська Вікіпедія пише лише про те, що він привіз із собою пропозиції по обміну військовополонених²⁸.

Натомість у «Реляції» чітко вказано, що «Цар дозволив секретарю Седергельму,

судді-адвокату Брюсену, капітану Естгетського кавалерійського полку Гілленпампу та сурмачу... здійснити подорож додому в Швецію і зробити там доповідь». І ніяких мирних ініціатив!

Як ми вже бачили, доповідь групи Седергельма повністю спростовувала оптимістичний лист Карла XII від 10 липня 1709р., доносила до шведської урядової ради весь жах поразки під Полтавою. Але це тільки один бік справи.

Поряд з об'єктивною, хоча й дуже емоційною інформацією, «Реляція» містила дуже суттєві викривлення фактів. Ми не будемо розглядати дрібні неточності, які не могли вплинути на прийняття рішення шведською урядовою радою. Звернімо увагу лише на два вкрай важливі моменти.

Насамперед, ми вже готові зробити припущення щодо завищення вдвічі російських регулярних військ під Полтавою до 200 тисяч чоловік. Помилитися на 100 тисяч було важко навіть цивільній людині, якою був Седергельм. Отже, маємо, радше за все, свідому дезінформацію.

Друга важлива «помилка» доповіді Седергельма стосувалася поведінки козаків Мазепи, котрі у найскрутніший момент кинули свого володаря напризволяще. Тут необхідно сказати, що Мазепа згадується в документі більше, ніж будь-хто зі шведських воєначальників – чотири рази. Причому, згадується як єдиний союзник Карла XII.

У підсумку бачимо таку картину. Петро I має величезну, 200-тисячну армію, вимуштрувану й екіпіровану за кращими європейськими зразками. До того ж ця армія має смертоносну артилерію, якій не може протистояти шведська; крім того, у неї є чудові інженери, здатні за кілька днів збудувати дуже ефективні оборонні споруди. У Швеції просто не вистачить сил протистояти цій велетенській потузі. А союзників у Карла XII немає. Були козаки Мазепи, та й ті повтікали від грізної російської армії.

Усе це дуже нагадує «калмицький прийом» Петра I напередодні Полтавської битви, коли російський цар лякав шведів неіснуючим багатотисячним військом диких степовиків. Та цього разу творцем «луни» став не перебіжчик з російського стану, а відповідальний чиновник з адміністрації Карла XII. Чутки, розраховані на паніку супротивника, поширювалися у самій столиці Швеції серед її урядових кіл. Чи свідомо грав на користь Петра I Седергельм, чи став знаряддям у його руках?

Чим, наприклад, пояснити, що російський цар обрав для виконання надважливої місії саме секретаря королівської канцелярії Йосіаса Седергельма? Адже якби він справді хотів зробити мирні пропозиції, то з цим завданням найкраще би впорався перший міністр граф Піпер, який також перебував у російському полоні. Якщо ж Петро I хотів донести всю правду про воєнну катастрофу шведів під Полтавою, то це б краще за інших зробив головнокомандувач – граф Реншельд та й граф Левенгаупт міг би докладно доповісти, як він здавався у полон у Переволочні. Чи слово честі кожного з цих шляхетних графів важило менше, ніж відповідне слово простолюдина Седергельма? Та російський цар обрав останнього. І той зробив саме те, що й було потрібно Петру I.

Можливо, хитромудрому цареві було легше заставити повірити у фантастичну цифру 200000 цивільного канцеляриста, ніж досвідчених полководців та першого міністра, який, напевно, знав справжню чисельність російської армії. Може, саме задля цього Петро I й організував той огляд військової потуги Росії, про який пише Євген Тарле і який змусили спостерігати понад 19 тисяч полонених шведів, у тому числі й тих, котрих було згодом відпущено до Стокгольма?

Давайте трошки поміркуємо. Так, справді, 6 липня 1709 р. Петро I міг би теоретично показати понад 83 тис. бійців регулярної російської армії, що дислокувалася під Полтавою. Адже ми знаємо з новіших досліджень, що на той час його військо на театрі воєнних дій налічувало приблизно 100 тис. вояків. Та звідки взялася 91 тисяча нерегулярів? Адже сам Є. В. Тарле у тій же праці писав, що нерегулярні війська російської армії підраховувати вкрай важко. «І джерела, й слідом за ними військові автори дають неоднакові цифри. Українських козаків нараховують близько 15 тис., а донських одні нараховують менше 1 тис., інші – понад 5 тис.; уральських і заволзьких уродженців нараховують до 15 тис., тобто стільки ж, скільки й українських козаків, що

не дуже правдоподібно», – писав академік у тій же праці²⁹. Сучасна фундаментальна праця провідних російських воєнних істориків підтверджує ці цифри Тарле. Описуючи стан російської армії за часів Петра I, вони зазначають: «Іррегулярні війська. Окрайне населення держави виставляло в допомогу регулярній армії свої особливі війська. Донські козаки – до 5 тисяч, малоросійські козаки – до 15 тисяч, слобідські козаки – до 10 тисяч і калмики – до 15 тисяч³⁰».

Отже, якщо брати максимальні цифри, нерегулярів могло бути не більше 40 – 45 тисяч. Де Петро I взяв ще майже 50? Чи не була то чергова театралізована вистава, на які був такий мастак російський цар? Пригадаймо хоча б виставу 30 червня за участю прибулих калмиків. «Перед вечором Государ відвідав Калмицькі ставки. Войовничі дикуни явили тут різноманітні зразки своєї спритності: на усьому скаку вони перестрибували з одного коня на іншого, підхоплювали шапки, які кидали на землю, маневрували один проти одного чи влучно втрапляли в ціль з лука.

Полонені Шведи, чи то жартуючи, чи то всерйоз, казали при цьому випадку, що Король їх мав немаловажні причини прискорити битву», – описував ті циркові вправи Веніамін Бергман, посилаючись на документи, зібрані Іваном Голіковим³¹. Може, хтось із досвідчених шведських вояків і кепкував над тим цирком, але на цивільних канцеляристів на кшталт Седергельма такі вправи справляли незабутнє враження.

Що ж стосується «дези» відносно українських козаків, то Реншельд, який командував шведськими військами у Полтавській битві, не міг не знати, що козаки, які виконували допоміжну роль, нікуди від Мазепи не втікали. Знав це і Піпер. А Левенгаупт і поготів бачив, як тих самих козаків колесували й рубали російські вояки у Переволочні, й могли краще за Седергельма розповісти про козаків Мазепи.

Та чи таким уже довірливим був доволі досвідчений шведський дипломат? Не будемо квапитися з відповіддю. Краще придивимося до його післяполтавської біографії. Так, Седергельм дотримав слова й після шведської місії повернувся в Росію. Там він, за інформацією шведської Вікіпедії, опікувався долею полонених співвітчизників. Судячи з цього, його власна доля військовополоненого була не такою вже лихою.

Відразу ж після підписання Ніштадтського миру 1721 р. він одним з перших полонених повернувся до Швеції. Там став одним з лідерів, а згодом і лідером так званої Гольштинської партії, що виникла після смерті Карла XII з метою підтримки домагань Гольштинського герцога Карла Фрідріха на корону Швеції. Тут необхідно звернути увагу на те, що Петро I уміло користувався домаганнями герцога, щоб втручатися в політику скандинавських держав, і всіляко підтримував Гольштинську партію. У 1724 р. Швеція уклала з Росією договір про дружбу. Незабаром Карл Фрідріх взяв шлюб з дочкою Петра I Анною. Вступ на російський престол Катерини I ще більше підсилив позиції герцога. У цю саму мить у Петербурзі з'являється шведський посланець Седергельм з офіційною метою поздоровити Катерину I зі сходженням на російський трон. Неофіційно ж він повинен був використовувати на користь Швеції інтриги, що плелися при дворі нової государині. Однак всупереч інструкціям Седергельм намагався примирити придворні угруповання й зміцнити становище імператриці. Тим часом у Швеції позиції Гольштинської партії істотно послабшали. Седергельм був відкликаний з Росії й був змушений добровільно відмовитися від усіх своїх постів.

Отже, як ми бачимо, після повернення до Швеції з російського полону Седергельм фактично виконував роль агента Петра I. І навіть після смерті першого російського імператора він підтримував його вдову. А чи не виконував він особисте доручення Петра I ще тоді, в 1709-ому, складаючи ту саму «Реляцію»? Може, Седергельм щиро вважав, що Росію перемогти неможливо, а отже, краще бути з нею в союзі? Може, ним рухали якісь інші мотиви? Цього ми ніколи не дізнаємося.

Нарешті, спробуємо відповісти на запитання: а чи могла знесилена війною Швеція після Полтави виконати вимогу Карла XII і створити нову армію?

Є деякі підстави припустити, що так. Уже до весни 1710 р. фельдмаршалу Стенбоку вдалося створити боєздатну 20-тисячну армію. Він розгромив датське військо й змусив його відступити від Швеції. «Таким чином, стратегічні наслідки Полтави

й Переволочни вдалося локалізувати, звівши їх до відчутної, але не смертельної для країни втрати фортець на східному узбережжі Балтики. Але зате була відсунута негайна загроза для метрополії. Стокгольм отримав необхідний йому як повітря перепочинок і шанс матеріалізувати його в нові воєнні зусилля», – пише російський дослідник В'ячеслав Красиков³².

1712 року блискучий граф Магнус Стенбок знову на вершині успіху. Фельдмаршал отримує гроші й кораблі на організацію експедиційних сил і рветься в Померанію, намагаючись потрапити до Польщі й разом з турками розбити війська Північного союзу. Він одержав низку блискучих перемог, але сили супротивників на той час були занадто нерівними. У 1713 р. Стенбок змушений був капітулювати перед переважними силами російсько-саксонсько-датської армії.

А якби урядова рада діяла активніше, якби Стенбок мав більше сил і зміг би провратися до Польщі в 1711 році? Тоді б історики писали не про похід Пилипа Орлика в Україну, а про другий похід Карла XII в Україну. Можливо, про спільний шведсько-українсько-польський похід за участю кримських татар. І невідомо, чим він міг би закінчитися. Якби Карл XII мав у 1711 р. хоча б ті 20 тис. вояків, що назбирав Стенбок, то він би, радше за все, взяв безпосередню участь у російсько-турецькій війні і точно не випустив би Петра I і російську армію з оточення. Але Її Величність Історія не визнає слова «якби». Сталося так, як сталося. Шведська урядова рада опинилася не на висоті. І певну роль у цьому відіграла «Реляція» Седергельма. Як би там не було, але того разу Петро I одержав чергову пропагандистську перемогу, причому на полі суперника – у Стокгольмі.

Насамкінець ще про одну, здавалося б, дрібницю, над якою кепкував академік Тарле, беручи в іронічні лапки словосполучення «в Україні», де «шведське військо зазнало поразки». Тут слід сказати, що в процесі дослідження шведських документів ми жодного разу не натрапили на формулювання «на Україні», як то мислилося Євгену Вікторовичу. У нашому розпорядженні є кілька документів старошведською та німецькою мовами, де чітко зазначено: «в Україні». Та якщо вже бути коректними в усьому, то варто згадати Грамоту Петра I до «всього малоросійського народу» від 9 листопада 1708 р., де російський цар прямим текстом писав «в Україне», а не «на Украине»³³. Отже, не тільки шведські «загарбники», але й сам творець Російської імперії вбачав в Україні не просто край, але й державний організм, який міг би в перспективі скласти проблеми для тієї імперії.

1. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию / Сочинения. Том 10. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. – С.784 – 785.

2. Енглунд Петер. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Х.: Фоліо; Шведський інститут (Стокгольм), 2009. – С.201.

3. З 1700 по 1712 рр. у Швеції використовувався календар, що на 1 день випереджав російський юліанський і на 10 днів відставав від європейського григоріанського. Отже, дата написання «Реляції» – 12 вересня за григоріанським календарем й 1 вересня – за російським варіантом юліанського. Слід зауважити, що шведські історики дотримувалися уведеного Карлом XII календаря, що надалі не раз спричиняло плутанину в історіографії Північної війни.

4. Див. примітку 3. Отже, за російським варіантом юліанського календаря дата Полтавської битви – 27 червня; за григоріанським – 8 липня.

5. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten, F 103, Handlingar till Sveriges politiska historia, 1704-1709, pärm F 103, häfte 1708, s. 328 – 331, Uppsala, Sverige.

6. 1 стара шведська миля дорівнювала 10 670 м.

7. Leijonhufvud – прізвисько генерал-лейтенанта Левенгаупта; в перекладі з німецької на шведську дослівно – левова голова.

8. Тарле Е.В. Вказана праця. – С.784 – 785.

9. Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого. – М.: Международные отношения, 1984. – С.245.

10. Молчанов Николай. Петр I. – М.: Эксмо, 2003. – С.268.

11. Красиков В. А. Неизвестная война Петра Великого. – СПб.: «Нева», 2005. – С.462.
12. Империя Петра Великого (1700 – 1725 гг.). – М.: ОЛМА, 2010. – С.48.
13. Красиков В. А. – Вказана праця. – С.68.
14. Павленко Н. И. Петр Великий. – М.: Мысль, 1994. – С.308.
15. Тарле Е.В. – Вказана праця. – С.753.
16. Костомаров Николай. Исторические монографии. – Т.16. Мазепа и мазепинцы. – СПб. – 1883. – С.54.
17. Тарле Е.В. – Вказана праця. – С.723.
18. Бобылев В. С. Внешняя политика России эпохи Петра I . М.: Издательство университета дружбы народов, 1990. – С.60.
19. Павленко Н. И. – Вказана праця. – С.309.
20. Тарле Е. В. – Вказана праця. – С.503 – 504.
21. Карл XII. [Письмо о полтавском сражении. 1709 г] / Публ. Я.К. Грота. // Грот Я.К. Труды Я.К. Грота из русской истории. Исследования, очерки, критические заметки и материалы – Т. 4. – СПб., 1901. – С. 157 – 158.
22. Григорьев Б. Карл XII, или Пять пуль для короля. М.: Молодая гвардия, 2006. – С.401.
23. Бергман В. История Петра Великого. – Т.3. – СПб. – 1833. – С.55.
24. Костомаров Н. – Вказана праця. – С.581.
25. Павленко С. Иван Мазепа. – К.: Альтернативи, 2003. – С.409.
26. Полевой Н. А. История Петра Великого. Т.3. – СПб. – 1843. – С.17 – 18.
27. Молчанов Н. Петр I. – М.: Эксмо, 2003. – С.268.
28. http://sv.wikipedia.org/wiki/Josias_Cederhielm
29. Тарле Е. В. – Вказана праця. – С.413.
30. История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. – СПб.: Полигон, 2003. – С.223.
31. Бергман В. – Вказана праця. – С.43 – 44.
32. Красиков В. А. – Вказана праця. – С.216.
33. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упоряд.: Сергій Павленко. – К., 2009. – Док. №103. – С.410.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

Андрій Подорван

МАКСАКІВСЬКИЙ МОНАСТИР — ДО ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ

У статті досліджується історія заснування Максаківського монастиря, події суспільно-політичного життя, які мали безпосередній вплив на його появу.

Ключові слова: Максаківський монастир, Трубчевський монастир, православ'я, Поляновський мирний договір, Адам Кисіль.

У першій половині XVII століття Чернігово-Сіверщина неодноразово ставала ареною протистояння Речі Посполитої та Московського царства. Політична та збройна боротьба між двома державами наклала відбиток на формування соціально-економічних особливостей та суспільно-політичного устрою. Яскравим прикладом такого впливу став розвиток церковних відносин на Чернігово-Сіверських землях.

Після укладення Деулінського перемир'я у грудні 1618 р. до складу Речі Посполитої відійшла значна частина Сіверщини¹. Перед коронним урядом поставав цілий ряд досить складних завдань, без вирішення яких про закріплення приєднаних територій у складі Польсько-Литовської держави не могло бути й мови. Одним з таких завдань було й питання перебудови на сіверських землях церковних відносин². Зрозуміло, що Річ Посполита не була зацікавлена в панівному становищі на чернігово-сіверських землях православної церкви. Натомість, король Сигизмунд III та адміністратор цих територій його син Владислав Ваза приділяли значну увагу створенню умов для діяльності тут католицької та уніатської церков³.

Водночас абсолютна більшість населення залишалася вірною православному віросповіданню всупереч урядовій політиці, яка до початку Смоленської війни у 1632 р. була досить жорсткою.

Підтримка з боку уряду католицьких орденів на Чернігово-Сіверщині тривала і після утворення у 1633–1635 роках Чернігівського воєводства. Однак загалом після Смоленської війни ситуація православних громад на цих землях почала покращуватися. Цьому сприяли як зміна ставлення центральної влади до православної церкви в цілому, так і прибуття на Чернігово-Сіверщину значної кількості православної шляхти, яка отримала тут земельні володіння за заслуги у Смоленській війні⁴. Це проявилось, зокрема, і в інструкції сеймику Чернігівського воєводства у 1646 році, коли київському каштеляну А. Кисілю та його прихильникам вдалося включити до інструкції пункт на захист «грецької релігії», незважаючи на досить сильні позиції католицької шляхти на Чернігівщині⁵. Сеймик навіть виклав в інструкції вимогу до послів підтримувати позицію представників Волинського воєводства у питанні повернення православним церкви у м. Люблін. Захоплена уніатами у 1638 р., ця справа служила предметом гарячих дебатів на сеймах 1640, 1641 та 1642 рр., спричинила до втручання короля, який доручив люблінському старості повернути її православним, що так і не було виконано⁶.

Саме до цього неспокойного, з точки зору релігійної ситуації, періоду 30–40-х років XVII століття відносять появу Максаківського монастиря, розташованого поблизу

© Подорван Андрій Федорович – начальник управління внутрішньої політики Чернігівської ОДА.

сучасного села Максаки Менського району Чернігівської області. «На лѣвой сторонѣ р. Десны, въ 70-ти верстахъ отъ Чернигова и въ 30 отъ Борзны, въ Сосницкомъ уѣздѣ, на плоской возвышености расположенъ одинъ иъ древнихъ монастырей — Максаковскій Преображенскій...»⁷. Своєю появою монастир завдячує насамперед протегуванню православ'ю з боку представників шляхетської верхівки Речі Посполитої, а також воєнно-політичному протистоянню 1632–1634 рр. — Смоленській війні.

По завершенні воєнних дій і підписанні у червні 1634 р. Поляновського мирного договору почався довгий процес узгодження кордонів двох держав, оскільки одразу ж виникли численні суперечки щодо ряду населених пунктів прикордонних територій. Часткового компромісу вдалося досягти лише у 1644 р., коли до Польщі прибули московські повноважні послі. Провівши переговори з визначеними королем Владиславом IV сенаторами — «панами радними», досягли згоди на підписання договору, який отримав назву «Варшавської угоди»⁸. Саме тоді було досягнуто домовленості щодо отримання Річчю Посполитою контролю над двома спірними містами — Гадячем та Сарськом, за що поляки поступилися Москві Трубчевськом з повітами та волостями і рядом інших невеликих населених пунктів Новгород-Сіверського та Путивльського повітів⁹. Реалізація угоди припадає на 1645 р., коли розпочала роботу особлива комісія у складі представників двох держав. З боку Речі Посполитої до складу комісії, яка працювала у 1645–1647 рр., входив і київський каштелян А. Кисіль, який фактично і став ініціатором заснування Максаківського монастиря.

Датою утворення монастиря вважається 1642 р.¹⁰ Саме цього року біля Максаківського перевозу через р. Десну оселилися ченці Трубчевського монастиря, які не побажали переходити під владу Московського царства¹¹. Оскільки домовленостей щодо передачі Трубчевська та навколишніх територій до Московської держави офіційно досягнуто лише у 1644 р., постає питання пояснення причини прийняття монахами рішення про перехід у межі Речі Посполитої двома роками раніше. Водночас в «Історико-статистичному опису Чернігівської єпархії» зазначається, що «при отдачѣ Трубчевска московському царю, монахи монастиря Трубчевскаго, которыхъ было нѣсколько десятковъ, имѣя давнія пожертвованія князей Трубчевскихъ, разныя имѣнія стояція четьре тысячи злотыхъ, пребывая вѣрными республикѣ и желая быть не въ другомъ подданствѣ, а нашими богомольцами, оставили всѣ тѣ владѣнія монастырскія, зданія и что только было».¹² При цьому автор посилається на грамоту короля Владислава IV від 28 вересня 1642 р., тобто ще до офіційного прийняття рішення про передачу Трубчевська московській стороні. Ймовірним поясненням цього питання може стати те, що польською стороною ще на початку 40-х років уже було прийнято рішення віддати Трубчевськ з прилеглими територіями, а також участь на різних етапах польсько-московських переговорів та у зовнішньополітичних контактах двох держав А. Киселя, який послідовно підтримував православ'я протягом усієї своєї політичної діяльності. Саме до цього польського посадовця і звернулися ченці Трубчевського (або Чолнського) монастиря та висловили прохання дозволити їм поселитися в межах Речі Посполитої, а саме «указать имъ где-нибудь мѣсто для монастыря»¹³.

Беручи до уваги церковно-релігійні відносини 30–40-х років XVII століття, бажання православних ченців залишити кордони Московської держави та переселитися до Речі Посполитої виглядає нелогічним. Уже Філарет Гумілевський помітив цілковиту невідповідність такого пояснення: «что-то странное является въ переходѣ иноковъ изъ православной страны въ Польшу»¹⁴.

Пояснень мотиву такого рішення православних ченців могло, на наш погляд, бути декілька. Першим та найбільш вірогідним є те, що ченці повернулися на місце, на якому за часів входження Чернігово-Сіверських земель до Московської держави у XVI столітті існував невеликий православний монастир. У часи військових конфліктів монастир міг серйозно постраждати внаслідок пожежі, грабунку одної чи другої сторони протистояння, а можливо, й місцевих жителів. Подібне припускається і в «Історико-статистичному опису Чернігівської єпархії»: «монахи захотѣли возвра-

тяться на прежнее свое пепелище, въ Максаки, гдѣ жили до 1608 г., т. е. до перехода Максаковъ под управление польское»¹⁵.

Іншою причиною, котра могла спонукати православних ченців прийняти рішення про переселення до Речі Посполитої, стала демонстрація підтримки Трубчевського монастиря з боку польських королів від самого часу його існування (ймовірно — з 1620-х років), яка проявлялася в наданні привілеїв на навколишні села¹⁶.

Тож, будучи свідомою певних переслідувань православної церкви у Польсько-Литовській державі, частина монахів справді могла надати перевагу переселенню на територію поблизу с. Максаки з одночасним отриманням значних привілеїв у вигляді маєтностей, земельних володінь та грошових компенсацій. Адже значна частина шляхти не приховувала своєї протекції православному духовництву.

Не виключено, що політичні питання цілеспрямовано вплетені в історичні свідчення щодо причин переселення монахів з монастиря поблизу міста Трубчевськ до Речі Посполитої. Адже такий факт міг підтвердити ту чи іншу політичну доцільність. І навпаки — у вигідному світлі показати суспільно-політичну діяльність уряду Польсько-Литовської держави.

Визначною для заснування монастиря є особа відомого військово-політичного діяча Адама Киселя. Будучи одним з найбільших землевласників Речі Посполитої, він одночасно представляв ту частину шляхти, яка використовувала свій політичний вплив на підтримку православ'я.

У 1642 р. Адам Кисіль звертається до короля Владислава IV з клопотанням дати ченцям Трубчевського монастиря прихисток «въ собственныхъ своихъ владѣніяхъ, находящихся въ прѣделахъ киселевскихъ и менскихъ при р. Деснѣ»¹⁷.

У 1646 р. польський король підтвердив право ченців на земельні володіння та маєтності, передані новоствореному монастиреві А. Киселем¹⁸. У грамоті від 10 жовтня 1648 р. А. Кисіль засвідчив, що Максаки переходять у власність монастиря, виділив також необхідні під будівництво церкви і монастирських будівель кошти¹⁹. Ця грамота, підписана «Адамомъ Киселемъ, Каштеляномъ кievскимъ, Александромъ Киселемъ подполіемъ черниговскимъ, свидѣтелями: Яномъ Севастіановичемъ войсковымъ писаремъ новгородскимъ и писаремъ Криштономъ Кобгицкимъ»²⁰, була також внесена у гродські книги новгород-сіверського замку, а пізніше і київського.

Допомога А. Киселя також проявлялася і у сприянні культовому будівництву новоствореного монастиря. Про цей факт дізнаємося з «Описания Старой Малороссии» А. Лазаревського, в якому автор стверджує, що Адам Кисіль наказав привезти з-під Чолнська, що під Трубчевськом, дерев'яну церкву, яку плотами по р. Десні доставили до Максаків та витягли з води²¹.

У своєму заповіті, датованому 18 липня 1650 року, А. Кисіль відписав села Холми, Красний Став, Ядути, Прачі та Високе на Максаківський монастир, остаточно закріпивши право власності на вказані населені пункти за ченцями та дозволивши вступати у володіння і в майбутньому отримувати з них прибуток.

У 1640–1650-і роки Максаківський монастир потерпав від звичайного для тих років небажання селян працювати на монастирських землях, постійних зазіхань на монастирські землеволодіння з боку козацької старшини. Відповідно, ченці зверталися з проханням до гетьманів надати жалувані грамоти щодо послушенства та підтвердження власності монастиря на передані А. Киселем села.

У травні 1651 року Богдан Хмельницький надає Максаківському монастирю два універсали, один з яких містив наказ, «абы помененому монастыреви жадное кривды нѣ от кого не было»²². За виконанням наказу гетьмана мав наглядати чернігівський полковник, який мав право карати порушників універсалу. У другому універсалі Богдан Хмельницький підтвердив належність до монастиря селян «холменских, ядутиских, пралничанских, височанских, красноставских и максакских»²³.

У 1654 р. новим універсалом Богдан Хмельницький підтверджує право власності Максаківського монастиря на села «Холм, Едутин, Пранничъ, Высочаны, Красностав, Максаков, з млинами в тых селахъ будучими и иншими всѣми пожитками и приналеностями»²⁴. Отже, уряд козацької держави, проводячи підтримку православ'я,

залишив Максаківському монастиреві всі маєтності, відписані йому А. Киселем, поширивши цей перелік промисловими об'єктами (млинами) та іншими важливими для ведення господарства засобами. Видання універсалів у 1651 та 1654 рр. на підтвердження права власності одночасно з суворим наказом представнику військової адміністрації свідчить про постійну загрозу для монастирських володінь з боку як козацької старшини, так і селян – жителів монастирських населених пунктів.

Що стосується місця розташування Максаківського монастиря, то він не позначений на картах Г.-Л. Боплана середини XVII століття, хоча деякі з картографічних матеріалів містять дані щодо місцезнаходження релігійних об'єктів Чернігово-Сіверщини. Поясненням цього є те, що дані, зафіксовані Бопланом, стосуються періоду до 1642 р., тобто до переселення частини монахів монастиря з-під міста Трубчевська до Речі Посполитої.²⁵

У документах 40-х років монастир або не має назви (вказується лише місцевість поблизу р. Десна, де він розташовується), або йменується Киселинським (від прізвища свого засновника А. Киселя). Однак уже у заповіті 1650 р. А. Кисіль називає монастир «Максаківським»²⁶. Очевидно, з того часу ця назва і закріпилася за монастирем, оскільки у подальшому (універсали Б. Хмельницького та інші документи) монастир фігурує саме під такою назвою. За іншим поясненням, назва «Киселинський» могла стати небезпечною для самого існування монастиря у період національно-визвольної війни 1648–1654 рр., оскільки А. Кисіль представляв інтереси Речі Посполитої, тобто ворожої сторони для військової адміністрації та значної частини учасників визвольних змагань.

Таким чином, виникнення в 40-х роках XVII століття Максаківського монастиря, а також Батурицького Крупницького, Макошинського та Омбиського стало частиною загального процесу посилення позицій православ'я на Чернігово-Сіверських землях. Це стало можливим завдяки частковим поступкам з боку уряду Речі Посполитої та широкої підтримки місцевої шляхти. Важливою подією стало також відновлення православної Чернігівської єпархії (фактичне у 1631 р., формальне – у 1650 р.).²⁷

1. Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.) / Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 26.

2. Кулаковський П. Церковні структури на Чернігово-Сіверщині за польської доби (1618–1648) / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 22.

3. Кулаковський П. Церковні структури на Чернігово-Сіверщині за польської доби (1618–1648) / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 23.

4. Кулаковський П. Церковні структури на Чернігово-Сіверщині за польської доби (1618–1648) / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 26.

5. Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року. // Україна модерна. 2001. Ч. 6. С. 121.

6. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Роки 1626–1650. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. VIII – 2. – С. 85.

7. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Черниговъ: Губернская тип., 1873. – Кн. 4. – С. 69.

8. Кулаковський П. Полянський мирний договір 1643 р. і спроби створення військового союзу між Річчю Посполитою та Московською державою / Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – Вип. 2. – С. 14.

9. Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. – Кн.5: История России с древнейших времен. Т.9–10 / Отв.ред.: Иванов Н. А. – М.: Голос, 1995. – С. 236.

10. Географическо-статистический словарь Российской Империи. – Санктпетербургъ:

- Типографія В. Безобразова и Комп., 1867. – Томъ III. – С. 143.
11. Географическо-статистическій словарь Россійской Имперіи. – Санктпетербургъ: Типографія В. Безобразова и Комп., 1867. – Томъ III. – С. 143.
12. Историко-статистическое описание Черниговской епархіи. – Черниговъ: Губернская тип., 1873. – Кн. 4. – С. 70.
13. Историко-статистическое описание Черниговской епархіи. – Черниговъ: Губернская тип., 1873. – Кн. 4. – С. 70.
14. Историко-статистическое описание Черниговской епархіи. – Черниговъ: Губернская тип., 1873. – Кн. 4. – С. 71.
15. Историко-статистическое описание Черниговской епархіи. – Черниговъ: Губернская тип., 1873. – Кн. 4. – С. 71.
16. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytoczona w latach 1634-1648). Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego Krakow: 1934 – С. 38.
17. Историко-статистическое описание Черниговской епархіи. – Черниговъ: Губернская тип., 1873. – Кн. 4. – С. 71.
18. Sysyn F. Between Poland and the Ukrain . The Dilemma of Adam Kysil 1600 – 1653. – Cambridge, Mass, 1985. – С. 133.
19. Михальчук Л. Дилема Адама Киселя // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Край на межі тисячоліть: Матеріали Х наук. іст.-краєзн. конф.: Зб. наук. праць. – Луцьк, 2002. – С. 30.
20. Историко-статистическое описание Черниговской епархіи. – Черниговъ: Губернская тип., 1873. – Кн. 4. – С. 71.
21. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории зеселения, землевладения и управления. – К., 1893. – Т. 2: Полк Нежинський. – С. 512.
22. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К, 1998. – С. 118.
23. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К, 1998. – С. 119.
24. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К, 1998. – С. 154.
25. Кулаковський П. Чернігівщина на картах Боплана. // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 10.
26. Историко-статистическое описание Черниговской епархіи. – Черниговъ: Губернская тип., 1873. – Кн. 4. – С. 72.
27. Кулаковський П. Чернігівське воєводство (1635–1648, 1651 рр.) / Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С. А. Леп'явка, В. М. Бойка. – Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2007. – С. 40.

В статье исследуется история основания Максаковского монастыря, события общественно-политической жизни, которые имели непосредственное влияние на его возникновение.

Ключевые слова: Максаковский монастырь, Трубчевский монастырь, православие, Поляновский мирный договор, Адам Кисель.

The article defines the history of the Maksakivskyu monastery foundation, social and political events having the direct impact on its appearance.

Key words: Maksakivskyu monastery, Trubchevskyu monastery, orthodox, Polyanovskyy peace treaty, Adam Kisiel.

Олександр Тарасенко

●

ДО ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО БІБЛІЙНОГО ТОВАРИСТВА (1819 – 1822 рр.)

Стаття започатковує вивчення діяльності Чернігівського відділення Російського біблійного товариства. У додатку публікуються протоколи засідання комітету цієї релігійно-просвітницької установи.

Ключові слова: біблійне товариство, архімандрит, протокол.

На хвилі патріотичного піднесення та сподівань на подовження державних реформ, що освятили перші роки правління імператора Олександра I, у 1813 р. вищі імперські сановники створили Петербурзьке (з 1814 р. Російське) біблійне товариство (далі РБТ), яке залишило помітний слід у суспільно-культурному житті першої чверті XIX ст. Однак діяльність РБТ не достатньо вивчена, насамперед у частині функціонування допоміжних його органів – відділень (близько 60) і співтовариств (понад 230)¹. Це повною мірою стосується й Чернігівського відділення РБТ та кількох співтовариств, що діяли в Чернігівській єпархії/губернії протягом 1819 – 1822 рр., але досі не знайшли висвітлення в регіональній історіографії. Але завдяки протоколам засідань комітету Чернігівського відділення РБТ, що нині зберігаються у Державному архіві Чернігівської області (ф. 225, оп. 1, спр. 1), маємо можливість бодай у загальних рисах ознайомитися з діяльністю цієї регіональної релігійно-просвітницької установи.

Чернігівське відділення розпочало роботу в травні 1819 р. Як годиться, його віцепрезидентами стали представники вищої губернської адміністрації, в даному випадку малоросійський генерал-губернатор князь М.Г. Рєпнін, чернігівський єпископ Симеон (Крилов) та цивільний чернігівський губернатор О.О. Фролов-Багреєв. Головою усіх імперських регіональних відділень вважався президент РБТ князь О.М. Голіцин, котрий на тоді об'єднав у своїй особі посади обер-прокурора Св. Синоду, міністра народної освіти і духовних справ.

Серед членів комітету Чернігівського відділення РБТ були представники вищої губернської адміністрації (світської та духовної): віцепрезиденти: князь Микола Григорович Рєпнін (1778 – 1945), досить відома постать російської історії першої половини XIX ст. і не потребує особливої презентації², друге місце по значимості у комітеті займав Чернігівський і Ніжинський єпископ Симеон (Крилов) (1818 – 1820). Це був досвідчений архієрей, з солідним стажем управління, а також з досвідом роботи у РБТ. Коли 1820 р. він був переведений у Твер, чернігівську архієрейську кафедру посів Лаврентій (Бакшевський), який автоматично увійшов до керівного ядра Чернігівського відділення РБТ.

Нащадок дворянського роду з Лівобережної України Олександр Олексійович Фролов-Багреєв розпочав службу наприкінці XVIII ст. в колегії іноземних справ російського уряду, обіймав різні дипломатичні посади. Призначення його чернігівським цивільним губернатором відбулося 1818 р.³, невдовзі він став віцепрезидентом Чернігівського відділення РБТ.

Кільканадцять чоловік впливових церковних і світських посадовців склали директорський корпус Чернігівського відділення РБТ. Зокрема, серед них були

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, докторант КНУ ім. Тараса Шевченка.

два архімандрити: Чернігівського Єлеського монастиря Мелетій (Носков) і Домницького монастиря Євгеній (Прозоров), кафедральний протоієрей Іоанн Єленів, віце-губернатор Микола Романович Політковський (1764 – 1830), який теж походив з козацької старшинської родини, навчався у Московському університеті, до призначення у 1819 р. у Чернігів працював у колегії іноземних справ, обіймав різні посади, в тому числі в Малоросії⁴.

До складу директорів відділення входив губернський казначей Франц Логгіннович Краузолд. Він походив з саксонської шляхти, почав військову службу у 1769 р., був звільнений у 1784 р. у званні майора, обіймав різні посади у фінансових структурах, у тому числі, був казначеем будівництва Михайлівського замку в Санкт-Петербурзі. З 1804 р. посів місце губернського казначея в Чернігові⁵.

Директорами Чернігівського відділення РБТ були два предводителя дворянства (маршали). Степан Михайлович Ширай (1761 – 1841), представник козацько-старшинського роду зі Стародубщини, учасник багатьох військових кампаній кінця XVIII ст., отримав чин генерал-майора, але невдовзі був відсторонений від служби імператором Павлом I. Проживав у своєму маєтку на Чернігівщині і протягом 1818 – 1829 рр. обирався на посаду губернського маршала дворянства. Яків Іванович Дунін-Борковський (1781 – 1850) представляв знаний старшинський рід в Україні; учасник багатьох боїв проти наполеонівських військ, за станом здоров'я залишив військову службу, повернувся у родовий маєток, 1818 р. був обраний чернігівським повітовим маршалом дворянства і до кінця життя займав виборні посади у Чернігівській губернії.

Серед директорів відділення була ще одна помітна постать у губернії – директор Чернігівської гімназії Сильвестр Васильович Самарський-Биховець. Це була людина 55 років, походив він з містечка Олишівка Козелецького повіту, вчився у Києво-Могилянській академії, потім слухав філософію в Чернігівському колегіумі і закінчив навчання у Санкт-Петербурзькій духовній семінарії. У 1788 р. розпочав педагогічну кар'єру в Чернігівському народному училищі, пройшов шлях від учителя до директора (1818 р.)⁶, посаду обіймав до своєї смерті. Секретарями відділення були від губернського правління Леонтієв, від духовної дікастерії Мисько-Васильєвський.

Розпочало роботу Чернігівське відділення у травні 1919 р. і продовжувало її щонайменше до грудня 1922 р. Очевидно, і в наступному році відділення ще існувало, хоча документального підтвердження цього ми не маємо. В цілому діяльність РБТ вже починала згортатися, невдовзі відбулося «падіння» О.М. Голіцина. Історія боротьби угруповань у вищих ешелонах суспільства і влади в першій половині 20-х рр. XIX ст., яка призвела, зокрема, до закриття РБТ, загалом відома. Відтак, і діяльність відділень та співтовариств до 1823 – 1824 рр. згасла.

Як свідчать протоколи, за час існування відділення відбулося 14 засідань, на яких розглядалися такі питання, як створення в губернії мережі співтовариств, налагодження зв'язків з іншими відділеннями РБТ, збір коштів на потреби і розвиток товариства. Основне завдання відділення полягало у поширенні книг Святого Письма, а одержані від реалізації кошти, а також пожертви відправлялися в головний комітет РБТ. На місці залишалися суми, необхідні для фінансового забезпечення роботи відділення. Збережені протоколи дають змогу з'ясувати, яких саме книг Святого Письма, якими мовами і кому на Чернігівщині було реалізовано, скільки коштів за це надійшло до відділення. Зрештою, ці матеріали становитимуть джерельне підґрунтя для подальшого вивчення маловідомої, але цікавої сторінки культурно-просвітницького і громадського життя на Чернігівщині в першій чверті XIX ст.

Документи пронумеровані, друкуються в хронологічному порядку згідно з сучасним правописом російської мови. Знак // розділяє сторінки аркушів справи.

1. Библиейские общества в России // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона. – СПб., 1891. – Т. 3а. (Бергер-Бисы). – С. 696 – 708; *Добронравин К.* Российское Библиейское общество // Странник. – 1869. – № 2. – С. 49 – 67.

2. Про М.Г. Репніна на посаді Малоросійського генерал-губернатора див.: *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство. 1802 – 1856. – К., 2001. *Й ж.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005.

3. *Студьонова Л.* Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С. 69 – 72; Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / Сост. *Морозова А.В., Полетун Н.М.* – Чернигов, 2006. – С. 134 – 137.

4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 179. – Арк. 8 зв. – 10; Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник. – С. 111 – 114.

5. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 179. – Арк. 7 зв. – 8.

6. ДАЧО. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 1 – 4.

Додаток

**Протоколи засідання комітету
Чернігівського відділення Російського Біблійного товариства
(1819 – 1822 рр.)
ДАЧО. – Ф. 225. – Оп. 1. – Спр. 1.**

№ 1

1819 года, мая 11 дня, в первом заседании комитета Черниговского отделения Российского Библейского общества, при полном присутствии всех членов, происходило следующее:

1. Преосвященным Симеоном, епископом Черниговским, вице-президентом комитета, представлено два отношения, присланных к нему, первое: от г. президента Российского Библейского общества, князя Алексея Николаевича Голицына, второе с приложением печатного экземпляра для отделения и сотоварищества Библейского общества от Высокопреосвященного Михаила, митрополита Новгородского и Санкт-Петербургского, об открытии в Чернигове отделения Российского Библейского общества. Комитет положил: оные отношения, записав, хранить при делах своих.

2. Представлены при списках членов и благотворителей, предварительно отношения приглашенных, суммы: от преосвященного Симеона, епископа Черниговского, серебром 920 руб. 70 коп., по курсу на ассигнации 3682 руб. 80 коп., ассигнации 2365 руб., 1 полуимпериал и 1 червонец по курсу 30 руб., медными 3 коп. Итого: по курсу 6077 руб. 83 коп.; от г. гражданского // губернатора, действительного статского советника, Александра Алексеевича Фролова-Багреева серебром 434 руб. 55 коп. по курсу на ассигнации 1738 руб. 20 коп., ассигнациями 4425 руб., медными 6 коп. Итого: по курсу 6163 руб. 26 коп., да сверх того, по открытой при сем случае подписке собрано серебром 22 руб. по курсу 88 руб. и ассигнациями 810 руб. Всей же оной суммы по курсу 13139 руб. и 9 коп.

Комитет положил: записав оные суммы в приход и оставя из них ___* на имеющиеся быть расходы по сему комитету, 12500 руб. отослать в комитет Российского Библейского общества при отношении, а на уплату за пересылку в почтамте страховых, сколько потребно будет, употребить из тех же денег, с надлежащею запискою в расход, как отсылаемых, так и уплаченных за переписку; о чем господину казначею комитета дать предписание; благоволившим же подписаться на ежегодное и единовременные взносы, заготовив квитанции, разослать не медля при отношениях к тем самым лицам, коим они вверили свои приношения.

3. По рассуждении о потребном на первой случай количестве книг Священного Писания для Черниговской губернии, сей комитет положил просить особым отношением комитет Российского Библейского // общества о доставлении Библии на славянском языке 200 экз., на латинском – 10, на немецком – 50, на французском – 10, на еврейском – 10. Нового Завета: на славянском – 200, на российском четырех Евангелистов – 500, на еврейском – 10.

4. Об открытии Черниговского отделения и комитета оного донести надлежащим образом комитету Российского Библейского общества и уведомить Пустынно-Рыхловское Библейское сотоварищество.

*. Пропуск у тексті.

5. С сего журнала копию за скрепою поручить вице-президенту сего комитета Преосвященному Симеону для препровождения к господину президенту Российского Библейского общества князю Алексею Николаевичу Голицыну.

Вице-президенты комитета:
Симеон, епископ Черниговский и Нежинский
Князь Николай Репнин
Александр Фролов-Багреев
Директоры:
Архимандрит Мелетий
Степан Ширай
Георгий Бажанов.
Иаков Дунин-Борковский.
Арк. 1 – 2.

№ 2

При открытии отделения Черниговского Библейского общества 11 мая 1819 года избраны:

Вице-президенты:
Преосвященный Симеон, епископ Черниговский и Нежинский и кавалер.
Его сиятельство г. Малороссийский военный губернатор кн. Николай Григорьевич Репнин.
Его превосходительство г. Черниговский гражданский губернатор Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Семинарии ректор архимандрит Мелетий.
Домницкий архимандрит Евгений.
Господин губернский маршал генерал-майор Ширай.
Малороссийский почдиректор статский советник Левченко.
Господин губернский прокурор Георгий Ильич Бажанов.
Губернский казначей Краузольд.
Поветовый маршал Дунин Борковский.
Градский Голова Грищенко.
Казначей казенной палаты советник Свяцкий.

Секретари:

Титулярные советники – Леонтиев, Миско-Васильевский.

Подписи: Симеон, епископ Черниговский
князь Николай Репнин
архимандрит Мелетий
прокурор Бажанов
генерал Ширай.
Арк. 3.

№ 3

1819 года, июля 11 дня, в заседании комитета Черниговского отделения Российского Библейского общества находились:

Вице-президенты:

Преосвященный Симеон, епископ Черниговский и Нежинский.
Гражданский губернатор г. действительный статский советник Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Ректор Черниговской семинарии архимандрит Мелетий.
Домницкого монастыря архимандрит Евгений.
Губернский маршал г. генерал-майор Степан Михайлович Ширай.
Губернский казначей г. коллежский советник Краузольд.

В оном собрании слушали следующие бумаги: отношения комитета Российского библейского общества: //

1. О получении оным из сего комитета при отношении от 15 мая поступивших в приношение в пользу Российского Библейского общества одного полуимпериала, одного червонца, 1376 руб. 25 коп. серебром и 6965 руб. ассигнациями. Комитет положил: принять сие к сведению и хранить при делах комитета.

2. Коим утверждая учредившееся отделение Черниговское и комитет оного и собрания в руководство правила, по прочем предлагает, о способствовании к приглашению желающих подкрепить дело общества добровольными по возможности для каждого приношениями, об отсылке денежных взносов к умножению числа книг священного Писания, по мере их накопления чрез месяц или два в Санкт-Петербургский комитет, с держанием токмо некоторой малой из оных части на необходимые по комитету сему расходы, // о доставке по прошествии каждого года в начале января месяца полного отчета в изъясненных в том обстоятельствах, о назначении кого-либо из членов от сего комитета в корреспонденты, и чтобы иметь сему комитету кружку** для мелких взносов с надписью: на размножение книг священного писания; при чем препровождено для распоряжения на сей случай циркулярное отношение. Комитет положил: руководствоваться сообщениями в сём приложении, а в корреспонденты комитет избирает директора сего комитета Губернского прокурора, г. коллежского советника, Георгия Ильича Бажанова, об учреждении ж сотоварищества на первый случай в Нежине и Стародубе предоставить директору сего комитета отцу архимандриту Домницкому Евгению снести с известными людьми // в поревновании ко распространению Слова Божия, а кружку для вклада взносов до получения довольно количества книг Священного Писания и до учреждения книгохранилища учредить при здешнем кафедральном соборе. При сем внесено от вице-президента сего комитета преосвященного Симеона, поступивших от благотворителей, 62 руб., по справке же является, что от посылки в Санкт-Петербургский комитет // остается наличных 995 руб. 34 коп., почему с сими вновь поступившими 1057 руб. 34 коп. составится. Комитет положил: из сих денег тысячу рублей отослать в комитет Российского Библейского общества, а последние за уплатою в почтамт полупроцентных казначея по, причине отлучки его. О всем происходившем при заседании донести отношением комитету Российского Библейского общества.

Вице-президенты комитета
Симеон, епископ Черниговский и Нежинский
Гражданский губернатор Фролов-Багреев
Секретарь Василевский.
Арк. 4 – 6.

№ 4

1819 года, августа 25 дня, в заседании комитета Черниговского отделения Российского Библейского общества находились:

Вице-президенты:

Преосвященный Симеон, епископ Черниговский и Нежинский.

Гражданский губернатор г. действительный статский советник Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Ректор Черниговской семинарии архимандрит Мелетий.

Губернский прокурор г. коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.

Г. поветовый маршал Яков Иванович Дунин-Борковский.

В оном собрании слушали следующие бумаги:

1. Отношение к г. вице-президенту сего комитета, преосвященному Симеону, от г. секретаря Российского Библейского общества Попова от 14 июля, в коем, уведомляя о посланных из комитета оного общества для сего комитета 6 ящиках // 587 экз. книг Священного Писания, всего на 3442 руб. да для комитета Пустынно-Рыхловского сотоварищества 2 ящиках, препроводил счет книгохранителя на посланные комитету Черниговскому экземпляры книг. Комитет положил: как черниговский купец Данила Хитров изъявил согласие от одного усердия взять на себя труд в хранении,

** Підкреслено в документі.

продаже, рассылке книг по назначению сего комитета, то поручить ему, приняв его своим комиссионером, где открыть книжную лавку и учредить при оной предположенную кружку для мелких приношений; о получении ж сих книг сообщить Санкт-Петербургскому комитету.

2. Комитет Российского Библейского общества от 18 июня с извещением, что для переписки по делам общества с корреспондентом сего комитета г. коллежским советником Бажановым принял на себя звание // корреспондента в Санкт-Петербургском комитете директор одного, статский советник, Иван Осипович Тымковский. Комитет положил: о сём объявить г. директору одного Георгию Ильичу Бажанову.

3. Комитета Виленского отделения Российского Библейского общества с препровождением при оном экз. первого отчета своего для сведения. Комитет положил: из присланных экз. один оставить для комитета, а прочие раздать г.г. директорам сего комитета и другим лицам для прочета, о получении ж оных уведомить комитет Виленский с присоединением благодарности за оные. //

4. Отношение Российского Библейского общества августа от 4-го, с уведомлением о получении отправленных из сего комитета июля от 17 тыс. рублей денег. Комитет заключил: принять сие к сведению.

5. Внесено от г. вице-президента сего комитета преосвященного Симеона поступивших с приношения в пользу Библейского общества ассигнациями и серебром всего пять сот пятьдесят девять рублей, 15 коп. Комитет заключил: оные деньги поручить для записи в приходную книгу исправляющему казначейскую должность.

6. Отношение комитета Московского августа от 2-го, при коем препровождая к сведению 15 экз. известия о бывшем заседании прошлого июля 18-го извещать о отпечатании славянской Библии в 4-ю долю листа крупными литерами и подобных мест, и что ежели сему комитету потребно иметь сих Библий какое-либо количество, то оные высланы будут, ценою ж экземпляр 10 руб. ассигнациями. Комитет положил: о получении означенных журналов известить Московский комитет с изъявлением благодарности и требовать присылки означенной Библии десять экз. с тем, что по получении оных имеет быть высланы в тот // комитет надлежащие деньги.

7. Комитет сей, усматривая, что некоторые особы изъявляют желание иметь Библии на польском языке, положил: отнести в комитет Российского Библейского общества и просить присылки оных 20 экз.

С его журнала снабдить выпискою г. директора сего комитета и корреспондента Георгия Ильича Бажанова для препровождения к назначенному Санкт-Петербургским комитетом г. корреспонденту.

Вице-президенты комитета:
Симеон, епископ Черниговский
Гражданин губернатор Фролов-Багреев
Секретарь Василевский.
Арк. 7 – 9 зв.

№ 5

1819 года, октября 30 дня, в заседании комитета Черниговского отделения Российского Библейского общества находились:

Вице-президенты:

Преосвященный Симеон, архиепископ Черниговский и Неженский;
Гражданин губернатор г. действительный статский советник Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Ректор Черниговской семинарии архимандрит Мелетий.
Домницкий архимандрит Евгений.
Губернский маршал г. генерал-майор Степан Михайлович Ширай.
Губернский прокурор г. коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.
Губернский казначей г. коллежский советник Франц Логгинович Краузольд.
Г. маршал повета Черниговского Яков Иванович Дунин-Борковский.
Гродский глава Василий Грищенко.
Казначей Евфим Иванович Свяцкий.

В оном собрании слушали следующие бумаги:

1. Отношение комиссара Российского // Библейского общества Ивана Андродена с препровождением в сей комитет 20 экз. славяно-русского Четыреевангелия для продажи ценою по 5 руб. Комитет положил: сие книги отдать за распискою комиссионеру сего комитета Хитрову для продажи и комитет о получении известить.

2. Отношение Пустынно-Рихловского сотоварищества с уведомлением о получении отосланных из его комитета августа от 23-го двух ящиков с книгами, доставленными из комитета Российского Библейского общества. Комитет положил: принять сие к сведению.

3. Отношение комиссионера Московского комитета с препровождением при оном в ходство требования сего комитета 10 экз. Библии славянской по 10 руб. Комитет положил: книги отдать комиссионеру Хитрову для продажи, с запискою в приход, а деньги 100 руб. за оные отослать в Московский комитет, о чем и дать господину казначею записку.

4. Два рапорта к г. вице-президенту сего комитета преосвященному Симеону: 1-й от Стародубского протоиерея Леонтия Рклицкого с присылкою пожертвованных ежегодно 72 руб., а единовременно 57 руб. 10 коп. 2-й от благочинного священно-наместника Евстратия Тутковского с приложением по взносу ежегодному 18 руб., а по единовременному 55 руб. 80 коп. Комитет заключил: деньги сии поручить г. казначею комитета Евфиму Ивановичу Свяцкому.

Сверх того комитет положил:

1. Из присланных от комитета Российского Библейского общества книг под заглавием: «О цели Российского Библейского общества», «О Библейских обществах и об успехах Библейских обществ» раздать и разослать членам и благотворителям Библейского общества.

2. Препоручить г. вице-президенту сего комитета Его // превосходительству гражданскому губернатору 20 экз. Библии для рассылки по острогам и богоугодным заведениям здешней губернии.

Симеон, архиепископ Черниговский и Неженский
Гражданин губернатор Фролов-Багреев
Секретарь Василевский.
Арк. 10 – 11 зв.

№ 6

1819 года, декабря 2 дня, в заседании комитета Черниговского отделения Российского Библейского общества находились:

Вице-президенты:

Преосвященный Симеон, архиепископ Черниговский и Неженский
Гражданский губернатор действительный статский советник Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Ректор Черниговской семинарии архимандрит Мелетий.
Губернский прокурор г. коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.
Гродский глава Василий Грищенко.
Казначей Евфим Иванович Свяцкий.

В оном собрании слушали следующие бумаги:

1. Отношение комиссионера Российского // Библейского общества Ивана Андродена октября от 30 с препровождением 200 экз. Славяно-русского Четыреевангелия 2-го издания, и с означением цены каждому экземпляру по 3 рубли. Комитет положил: полученные книги отдать комиссионеру и уведомить о том комитет Библейского общества.

2. Отношение Московского комитета ноября от 7-го с препровождением к сведению для г.г. директоров сего комитета 15 экз. известия о бившем заседании и прочих октября 18 сего года. Комитет заключил: о получении сих экз. уведомить Московский комитет, а оные журналы раздать г.г. директорам для прочета.

3. Записку комиссионера одного ж Московского комитета Переплетчикова, при коем препровождено 9 экз. Библии славянской // в 4-ю долю листа по 10 руб. с извещением, что прочие имеют быть впредь присланы. Комитет положил: сии книги, записав в приход, отдать для продажи, и о получении уведомить.

Вице-президенты комитета:
Симеон, архиепископ Черниговский
Гражданский губернатор Фролов-Багреев
Секретарь Василевский
Арк. 12 – 13.

№ 7

1820 года, февраля 18 дня, в заседании комитета Черниговского отделения Российского Библейского общества находились:

Вице-президенты:

Преосвященный Симеон, архиепископ Черниговский и Неженский.
Гражданский губернатор г. действительный статский советник Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Ректор Черниговской семинарии архиепископ Мелетий.
Губернский прокурор г. коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.
Губернский казначей коллежский советник Франц Логгинович Краузольд.
Г. маршал Черниговского повета Яков Иванович Дунин-Борковский.
Г. казначей сего комитета Евфим Иванович Свяцкий.

В оном собрании слушали след бумаги:

1. Отношение Московского комитета, в коем извещаю о получении посланных из сего комитета 100 руб. за 10 экз. славянской // Библии, требует за таковые же книги, еще присланные 20 экз., 200 руб. да за ящики с теми книгами 9 руб., всего 209 руб. Комитет положил: присланные книги поручить № 6 лавку комиссионеру и о получении оных с препровождением 200 руб. уведомить Московский комитет.

2. Отношение к г. вице-президенту сего комитета, преосвященному Симеону, от г. секретаря Российского Библейского общества Попова, в коем уведомляю о посланных в сей комитет книгах Священного Писания на разных языках в двух ящиках, приложил счет книгохранителя, по коему значится 56 славянских Библий по 14 руб., 170 русских Четыреевангелий по 3 руб., 20 польских Нового Завета по 3 руб. 25 коп., да для библиотеки сего комитета безденежно на разных языках 23 книги. Комитет положил: принадлежащие в продажу книги // поручить за распискою комиссионеру в лавку, а прочие хранить в библиотеке сего комитета, о получении же всех оных книг предоставить г. вице-президенту преосвященному Симеону уведомить г. секретаря Попова.

3. Отношение Пустынно-Рихловского сотоварищества с приложением отчета за истекший 1819 г. и 500 руб. денег вырученных за продажу книг Священного Писания и

4. шесть отношений от разных духовных лиц с возвращением отосланных было к ним из сего комитета печатных листов, и с приложением подписанных на оных всего 731 руб. 42 коп. в пользу Российского Библейского общества. Комитет положил: все сии 1231 руб. 42 коп. деньги поручить господину казначею сего комитета, а равно и самые оные листы для изготовления подлежащих квитанций // которые и разослать. При чем комитет заключил: из имеющийся в собрании сего комитета суммы 1800 руб. отослать в комитет Российского Библейского общества с препровождением полученного отчета Пустынно-Рихловского сотоварищества.

Вице-президенты комитета:
Симеон, архиепископ Черниговский
Гражданский губернатор Фролов-Багреев
Секретарь Василевский.
Арк. 14 – 15 зв.

№ 8

1820 года, апреля 14 дня, в заседании комитета Черниговского отделения Российского Библейского общества находились:

Вице-президенты:

Преосвященный Симеон, архиепископ Черниговский и Неженский.

Гражданский губернатор г. действительный статский советник Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Ректор Черниговской семинарии архимандрит Мелетий.

Губернский прокурор г. коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.

Губернский казначей коллежский советник Франц Логгинович Краузольд.

Гродский глава Василий Данилович Грищенко.

Казначей Евфим Иванович Свяцкий. //

В оном собрании слушали следующие бумаги:

1. Отношение Пустынно-Рихловского сотоварищества о присылке в оное 40 книг Четвероевангелие, 50 печатных квитанций для раздачи за пожертвованные деньги и 20 печатных же листов на подписку приношений. Комитет заключил: во удовлетворение сего отношения отослать требуемое количество книг, квитанций и листов.

2. Отношение комитета Российского Библейского общества с извещением о получении от присланных из сего комитета прошлого марта от 4, 1515 руб. ассигнаций и 71 руб. 25 коп. серебром. Комитет заключил: принять сие к сведению.

3. Отношение Московского комитета с препровождением 15 экз. в дар для г.г. директоров сего комитета и для библиотеки отчета своего за прошедший 1819 год. Комитет положил: оные экземпляры раздать г.г. директорам, с оставлением и для библиотеки, о получении ж оных уведомить с благодарностью Московский комитет.

4. Рапорты членных-благочинных с присылкою пожертвованных от разных лиц в пользу Библейского общества денег, из коих наместник Григорович доставил 86 руб. 60 коп., наместник Лосицкий 45 руб., священник Сельский 15 руб., наместник Ерошевский ассигнациями 50 руб., медью 30 коп., да серебром 16 руб. 25 коп., а по курсу 65 руб.

5. Сверх того поступило таковых же приношений в сей комитет 708 руб. 68 коп. Комитет заключил: все оные 970 руб. 58 коп. деньги поручить в сохранение г. казначея сего // комитета, Евфиму Ивановичу Свяцкому. При сем г. казначей объявил, что всех денег имеется на лицо с последними 133 руб. серебром. Комитет заключил: из оных денег 1000 руб. выслать по надлежащему в Санкт-Петербургский комитет, о чем и дать предписание г. казначею. Сверх того комитет препоручил г. вице-президенту оного преосвященному Симеону разослать в некоторые поветовые города к известным духовным лицам по несколько экз. Святого Писания книг для продажи. С сего журнала выдать копию г. корреспонденту сего комитета.

Вице-президенты комитета:

Симеон, архиепископ Черниговский

Гражданский губернатор Фролов-Багреев

Секретарь Василевский.

Арк. 16 – 17 зв.

№ 9

1820 года, июня 7 дня, в заседании комитета Черниговского отделения Библейского общества находились:

Вице-президент:

Преосвященный Симеон, архиепископ Черниговский и Неженский.

Гражданский губернатор г. действительный статский советник Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Кафедраальный протоиерей Иоанн Еленев.

Губернский прокурор г. коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.
Г. советник казенной палаты и казначей сего комитета Евфим Иванович Свяцкий. //

В оном собрании слушали следующие бумаги:

Отношения Санкт-Петербургского комитета:

1. Мая от 5-го, с приложением 15 экз. выписки из журнала заседания оного комитета, бывшего в 23 день прошлого апреля. Комитет заключил: из всех экз. один оставить при делах комитета, прочие раздать г.г. директорам оного, и о получении Санкт-Петербургский комитет уведомить.

2. Мая от 14-го, с извещением о получении отправленных из сего комитета от 3 мая восьми сот рублей ассигнаций и пятьдесят рублей серебром. Комитет заключил: принять сие к сведению.

3. Мая от 17-го, о новом // распоряжении в корреспонденции, чтобы комитеты отделений обо всем у них происходящем сносились с комитетом Российского Библейского общества чрез посредство своих вице-президентов, по делам требующим каких-либо разрешений, а чрез посредства директоров или секретарей своих в случаях требований книг Священного Писания, либо повелений каких и прочие. Комитет положил: принять сие к исполнению.

4. Мая от 22-го, о употреблении попечительности комитетов отделений и деятельности к наибольшей по возможности распродажи книг Священного Писания // о заведении таковой продажи, где только оказываются истинные ревнители сего дела, откроют к тому удобным и о прочем. Комитет положил: 1) употребить все возможные старания об открытии по всем городам сотовариществ для скорейшей распродажи книг Святого Писания и успехов в деле библейском. А до того: 2) избрать корреспондентов по духовному и гражданскому ведомству, о чем и Санкт-Петербургскому комитету доложить. Отношение Пустынно-Рихловского сотоварищества: 1) о получении отправленных из сего комитета 40 книг Четыреевангелия, 50 печатных // квитанций и 20 печатных листов. Комитет положил: принять к сведению: 2) о отпечатании на имя того сотоварищества квитанций и листов. Комитет положил: о напечатании для листов 100, а благотворителей 300 квитанций и 50 листов отнестись куда следует. Отношение г. казначей сего комитета Евфима Ивановича Свяцкого, при коем представляя отчет за сумму, поступившую в комитет по 27 число мая, доложил, что члены и благотворители Российского Библейского общества за пожертвования их заквитованные им г. казначеем, кроме только // тех, о которых ведомости от некоторых г.г. маршалов в комитет не поступили. Комитет положил: принять к сведению. Сверх того комитет положил: о бывшем годичном генеральном собрании Черниговского отделения обстоятельно донести Санкт-Петербургскому комитету с препровождением отчета и списки о вновь избранных членах сего комитета, а из имеющейся суммы отослать 1200 руб.

Вице-президенты комитета:

Симеон, архиепископ Черниговский

Гражданский губернатор Фролов-Багреев.

Арк. 18 – 20 зв.

№ 10

1820 года, октября 19 дня, в заседании комитета Черниговского отделения Библейского общества были:

Вице-президенты:

Его сиятельство г. Малороссийский военный губернатор князь Николай Григорьевич Репнин.

Черниговский Гражданский губернатор г. действительный статский советник Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Семинарии ректор архимандрит Мелетий.

Кафедрального собора протоиерей Иоанн Еленев.

Губернский маршал г. генерал-майор Степан Михайлович Ширай.
Вице-губернатор г. статский советник Николай Романович Политковский.
Губернский прокурор г. коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.
Директор гимназии г. надворный советник Сильвестр Васильевич Самарский-
Быховец.

Совестного суда судия г. надворный советник Федор Карпович Забела.
Почт-директорский помощник г. надворный советник Прохор Дмитриевич Кру-
пняинов.

Г. советник казенной палаты, казначей комитета, Евфим Иванович Свяцкий.

Г. поветовый маршал Яков Иванович Дунин-Борковский.

Г. штаб-капитан Михайло Васильевич Юркевич.

Гродский глава Василий Данилович Грищенко.

В оном собрании слушали следующие бумаги:

Отношение Санкт-Петербургского комитета

1. Июня от 28-го, с препровождением для сведения сего комитета 25 экз. выписки из журнала заседания Санкт-Петербургского комитета, бывшего в 17 день того же июня. Комитет положил: один экземпляр оставить для комитета, а прочие раздать г.г. директорам и разослать в Пустынно-Рыхловское сотоварищество и к определенным по поветам корреспондентам.

2. Июня от 30-го, с уведомлением о полученном отчете сего комитета в действиях оного за 1819 год, и что чтение оного доставило Санкт-Петербургскому комитету сердечное удовольствие, поскольку из оного усматривается, что начальные действия в течении еще одного года существования его благословляются уже вожделенными успехами. //

3. Июля от 6-го, о получении отправленных из сего комитета поступивших в приношение в пользу общества, и вырученных продажей книг Святого Писания 1200 руб. комитет положил: принять к сведению.

4. Июля от 15-го, с препровождением отчетов за 1819 год комитетов Тобольского отделения – 10, Бессарабского – 2 и Катунского Библейского сотоварищества – 3 экз. Комитет положил: из сих отчетов по одному оставить для комитета, прочие раздать для прочёта, о чем и Санкт-Петербургский комитет уведомить.

5. Августа от 11-го, с присылкою 15 экз. отчета своего за 1818 год, как для сведения г.г. членов сего комитета, так и для библиотеки оного, а при том 25 экз. вновь составленного реестра о цене книг Святого Писания, в тамошнем книгохранилище общества находящихся. Комитет положил: из сих экз. оставить по одному для библиотеки, первые раздать для прочёта, а последние о цене // книг разослать в Пустынно-Рыхловское сотоварищество и к корреспондентам, отослав в сотоварищество и одну книгу отчёте.

6. Августа от 24-го, с препровождением для сведения сего комитета и сотрудников его по Черниговской губернии 50 экз. описания седьмого годовичного Генерального собрания 28-го минувшего июля, и 25 экз. выписки из журналов заседания своего августа 18-го. Комитет положил: оставив по одному при комитете, прочие экземпляры, как того, так и другого раздать здесь и разослать в Пустынно-Рыхловское сотоварищество и к корреспондентам.

7. Сентября от 9-го, о немедленной отсылке сему комитету из своего запаса экз. Нового Завета на славянском языке в распоряжения в здешней губернии полки: в Драгунскую дивизию для 4-х полков – 100, в 12-ю пехотную дивизию для 6-ти полков – 180, и к командиру Черниговского батальона – 10, по признанной Государем императором важной и существенной надобности в снабжении оными книгами нижних чинов армии. Комитет положил: посему в книгохранилище сего комитета книг Нового Завета имеется только 145, то из оных 100 экз. отослать в Драгунскую дивизию, да к командиру Черниговского батальона, а для удовлетворения 12-ой пехотной дивизии и для запаса к продаже сему комитету просить Санкт-Петербургский комитет о присылке 250 экз.

8. Сентября от 24-го, при коем препровождая 750 экз. воззвания от себя для обращения вящего внимания соотечественников на существенную необходимость для каждого христианина читать Слово Божие, просит принять приличных людей к раздаче оных. Комитет положил: как ныне самый приличнейший случай к удовлетворению сего отношения по удостоении своим посещением настоящего заседания комитета г.г. дворян здешней губернии, собравшихся на выборы, то и раздать оное воззвание сим г.г. посетителям, а для раздачи прочим поручить г.г. маршалам поветовым и с тем вместе просить их принять труд в приглашении г.г. дворян к произвольным пожертвованиям в пользу Библейского общества, на каков конец им, г.г. маршалам, поручить и печатные листы. // Остальные же воззвания препроводить а Пустынно-Рыхловское сотоварищество и к корреспондентам, о чем и Санкт-Петербургский комитет известить.

9. При 6-ти записках комиссионера Библейского общества прислано июня от 14-го и августа 2-го, 6-го, 9-го, 16-го и 23-го – 170 экз., и 100 экз. Апостольских деяний особливо по 1 руб. за каждый. Комитет положил: присланные книги, внося в приход, отдать для продажи комиссионеру, о чем Санкт-Петербургский комитет уведомить.

10. Отношение Московского комитета июня от 3-го, с препровождением к сведению для г.г. директоров сего комитета 20 экз. известия о бывшем заседании июня 12-го. Комитет положил: оные экземпляры раздать г.г. директорам, о чем и Московский комитет уведомить.

11. Отзывы некоторых определенных по городам с духовной стороны корреспондентов, что они по полученному от г. вице-президента сего комитета преосвященного архиепископа Черниговского Симеона в прошедшем июне месяце отношении на счет открытия // сотовариществ и распродажи отосланных к ним книг Священного Писания имеют учинить исполнение. Комитет положил: дабы достигнуть сполна желаемых успехов в распространении Слова Божия и снабжения каждого священника книгами, предоставить г.г. директорам отнестись и еще к тем корреспондентам с изъяснением им в руководство изданных от Санкт-Петербургского комитета правил, так как оные о сем запрашивают; и по сему не всем известна цена присланных к ним для продажи книгам, то снабдить их от комитета надлежащим сведением.

12. Корреспондент священно-наместник Василий Проценко, препровождая за проданные ним книги 55 руб. ассигнациями и 1 руб. 50 коп. серебром по курсу, просил выслать к нему еще Библий по 11 руб. – пять, и по 6 руб. – восемь, да Четвероевангелий 20 экз. для продажи – изъявили усердное желание. Комитет положил: посему оные книги к корреспонденту Проценку сего октября от 11-го уже отосланы, деньги же приняты г. казначеем в хранение, то принять сие к сведению.

13. Г. казначей сего комитета и директор Евфим Иванович Свяцкий, представляя отчет о сумме, которой за отсылкою в комитет Библейского общества после бывшего июня 6-го годовичного собрания 1200 руб. и другими расходами, ныне на лицо 624 руб. 12 коп., в том числе ежегодных взносов 115 руб. 90 коп., единовременных 452 руб. 42 коп., да за книги 56 руб. 60 коп. доложил, что от некоторых членов Библейского общества взносы ежегодных пожертвований прекратились, не от причины ли незнания оных г.г. членов к кому сии деньги вносить. Комитет положил: просить г. вице-президента сего комитета Его сиятельство князя Николая Григорьевича Репнина предложить г.г. маршалам поветовым принять от г.г. членов Библейского общества назначенные ими каждогодно произвольные пожертвования к вспомоществованию в общем благотворном деле за сей год и прислать в комитет, ровно и в преть, таковы деньги от них принимая, доставлять. Сверх того комитет положил: отнестись в Московский почтамт, дабы благоволено присылаемые на имя сего комитета пакеты с деньгами отдавать под расписку г. казначею и директору сего комитета Евфиму Ивановичу Свяцкому.

Вице-президент Князь Николай Репнин
Вице-президент Фролов-Багреев.
Арк. 21 – 24 зв.

№ 11

1821 года, января 31 дня, в заседании комитета Черниговского отделения Библейского общества присутствовали:

Вице-президенты:

Вновь избранный при сем заседании преосвященный Лаврентий, епископ Черниговский и Неженский.

Черниговский гражданский губернатор г. действительный статский советник Александр Алексеевич Фролов-Багреев;

Директоры:

Семинарский ректор архимандрит Мелетий.

Кафедрального собора протоиерей Иоанн Еленев.

Вице-губернатор г. статский советник Николай Романович Политковский.

Губернский прокурор г. коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.

Директор гимназии г. надворный советник Сильвестр Васильевич Самарский-Быховец.

Почт-директорский помощник г. надворный советник Прохор Дмитриевич Крупеников.

Г. советник казенной палаты, он же и казначей комитета, Евфим Иванович Свяцкий.

Слушали следующие бумаги:

Отношение Санкт-Петербургского комитета Библейского // общества: 1) декабря от 19-го и 2) декабря от 3-го, с препровождением при первом 25 экз. вновь вышедшего из печати седьмого отчета своего за 1819 год, при втором 25 экз. выписки из журнала заседания своего, 25 сентября происходившего. Комитет положил: оставив по одному оных экз. для библиотеки сего комитета, прочие раздать членам сего комитета, о чем и Санкт-Петербургскому комитету донести.

3) Декабря от 27-го о доставлении в оный сему комитет всякий раз своих отчетов в положенное правилами время с тем, чтобы в случае невозможности составить Генеральное собрание в самом начале года, лучше присылать и до последования оных, дабы только снабдить Санкт-Петербургский комитет полным сведением о делах и успехах, с приложением и списка членов Черниговского отделения. Комитет положил: исполнять впредь по сему отношению Библейского общества, о чем и ему донести.

4) Декабря от 31-го о доставлении сведений по два раза в год к маю и ноябрю месяцам сколько находится в наличности книг Священного Писания // в книгохранилище Черниговского комитета с означением сколько именно Библий и Новых Заветов на каких языках и по какой цене. Комитет определил: в означенные строки доставлять об остаточных наличных книгах требуемые сведения, о чем Санкт-Петербургский комитет уведомить.

5) Отношение вице-президента сего комитета гражданином *** губернатором Александром Алексеевичем Фроловым-Багреевым от г. секретаря Библейского общества Василия Михайловича Попова, полученное от 24 декабря, в котором, извещая об отправленном для комитета Черниговского транспорте книг Священного Писания числом 488, просил снабдить извозчика свидетельством, которое имеет он предъявить Кишиневскому комитету и получить следующие за провоз деньги. Комитет положил: за доставку прописанных книг поручить оные в книгохранилище сего комитета комиссионеру, снабдив извозчика надлежащим свидетельством, и тогда же уведомить Санкт-Петербургский комитет. //

6) При шести записках комиссионера Библейского общества Андрозена ноября от 8-го, 11-го, 15-го, 18-го, 22-го и 25-го числа 1820 года получено славянского Нового Завета для военнослужащих и для запаса к продаже сего комитета 250 экз. Комитет положил: о получении сих книг и что из числа оных по прежнему назначению Библейского общества отослано ноября от 30-го и декабря от 8-го в 12-ю пехотную дивизию без денежно 180 экз. уведомить Санкт-Петербургский комитет, прочие же поручить для продажи.

7) При двух записках одного же комиссионера Андрозена декабря от 2-го получено 100 экз. славяно-русских Апостольских Деяний ценою по 1 руб. Комитет положил:

***. Так в тексті, замість скороченого «г.» – («господин»).

о получении сих книг комитет Библейского общества известить и книги поручить для продажи.

8) Отношение Московского комитета Библейского общества ноября от 9-го с препровождением к сведению для г.г. директоров комитета Черниговского 15 экз. известия о бывшем заседании октября 23, 1820 года. Комитет положил: раздать оные экземпляры г.г. директорам, о чем Московский комитет известить.

9) и 10) Отношения Виленского комитета от 3-го и 20-го декабря с препровождением при оных 10 экз. журнала о бывшем заседании июля в 17-й день и августа в 18-й день. Комитет положил: оные экземпляры раздать г.г. директорам для прочета, о чем и Виленский комитет уведомить.

11) Отношение того же комитета от 27 декабря с приложением 10 экз. воззвания от комитета на польском языке. Комитет заключил: и сии экземпляры раздать г.г. директорам и о получении оных уведомить Виленский комитет.

12) Отзыв корреспондента Стародубского протоиерея Леонтия Рклицкого, при котором препровождая 56 руб. 50 коп., вырученные за отосланные к нему из сего комитета еще 2 экземпляра Библии в 4-ю долю, 5 экз. Четвероевангелия с российским переводом и 1 экземпляр Библии в 8-ю долю. Комитет положил: деньги поручить г. казначею Евфиму Ивановичу Свяцкому для хранения, а г. корреспонденту отправить требуемые им число книг по надлежащему. //

13) Отзыв корреспондента Новгород-Северского протоиерея Стефана Ленковского с доставлением 56 руб. 50 коп., вырученных за продажу книг Святого Писания. Комитет положил: деньги поручить г. казначею для хранения, а к нему, корреспонденту, отослать еще столько же оных книг, сколько было к нему отослано для наделения желающим.

14) Отзыв его же Ленковского, при котором прилагая реестр, сколько потребно для тамошних духовных училищ книг Святого Писания, а именно Библий на славянском языке в 4-ю долю по 11 руб. – 3, в 8-ю по 6 руб. – 5, Нового Завета на славянском языке по 2 руб. 70 коп. – 2, на греческом по 3 руб. 50 коп., на русском и славянском Евангелий с Апостольскими Деяниями по 3 руб. 50 коп. – 100. Просил прислать к нему, Ленковскому, те книги с тем, что за получением оных вышлет деньги. Комитет положил: означенное количество прочих книг отослать из книгохранилища сего комитета к протоиерею Ленковскому. А как на греческом языке Евангелие не имеется, то о присылке оных 100 экз. для запаса отнестись в Санкт-Петербургский комитет.

15) Отношение комитета Пустынно-Рыхловского сотоварищества с приложением отчета за 1820 год о денежной сумме и книгах Святого Писания, и с поименованием в отношении, кто именно на настоящий год избран членом. Комитета положил: принять к сведению.

16) Отношение того же сотоварищества с извещением о получении из сего комитета 20 экз. воззвания 2 экземпляра седьмого годичного Генерального собрания Библейского общества. Комитет положил: принять к сведению.

17) Рапорт исправляющего должность благочинного 12-й пехотной дивизии, 23-го егерского полка, священника Алексея Зиновьевского о получении отосланных из сего комитета по назначению Библейского общества для нижних чинов военнослужащих Нового Завета 180 экз. Комитет положил: принять к сведению.

Сверх того комитет определил: 1) Из собранной суммы от продажи книг и от пожертвований отправить в Санкт-Петербургский комитет 1500 руб., об отпуске коей предписать г. директору и казначею Евфиму Ивановичу Свяцкому; 2) Донести во известие комитету Библейского общества и о избрании вице-президентом комитета Черниговского отделения преосвященного Лаврентия, епископа Черниговского и Неженского.

Вице-президенты комитета:
Лаврентий, епископ Черниговский.
Гражданский губернатор Фролов-Багреев.
Арк. 25 – 28 зв.

№ 12

1821 года мая ____**** дня в заседании комитета Черниговского отделения Библейского общества присутствовали:

Вице-президент:

Преосвященный Лаврентий, епископ Черниговский и Неженский.

Директоры:

Ректор семинарии архимандрит Мелетий.

Кафедра́льный протоиерей Иоанн Еленев.

Вице-губернатор г. статский советник Николай Романович Политковский.

Губернский прокурор г. коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.

Директор гимназии г. надворный советник Сильвестр Васильевич Самарский-Быховец.

Почт-директорский помощник г. надворный советник Прохор Дмитриевич Крупицков.

Г. советник казенной палаты, он же и казначей комитета Евфим Иванович Свяцкий.

Г. поветовый маршал Яков Иванович Дуин-Борковский.

Гражданин Василь***** Данилович Грищенко.

В оном собрании слушали следующие бумаги:

1. Отношение Санкт-Петербургского // комитета с препровождением 20 экз. выписки из журнала заседания своего 19-го минувшего февраля. Комитет положил: оные экземпляры раздать г.г. директорам и членам комитета.

2. Отношение того же комитета с уведомлением о получении отправленных из сего комитета 1500 руб. денег. Комитет положил: принять сие к сведению.

3. Отношение Пустынно-Рыхловского сотоварищества с прошением о доставлении оному 41 экземпляр Четыреевангелия. Комитет положил: в означенное число Четыреевангелия отослать 20 экз. по надлежащему в Пустынно-Рыхловское сотоварищество.

4. Отношение того же сотоварищества к г. вице-президенту сего комитета преосвященному епископу Лаврентию о бывшем прошлого марта 1-го нарочитом собрании для положения средств к успешнейшему проведению в употребление Священного Писания и о приумножении членов, споспешствующих предприятиям Библейского общества. Комитет // положил: принять к сведению.

5. Отношение комитета Минского с присылкой 4 экз. на польском диалекте воззвания Российского Библейского общества и списка членам. Комитет заключил: сии экземпляры и список принять к делам Черниговского отделения, о чем Минский комитет уведомить.

6. Отношение Московского комитета Библейского общества с препровождением 15 экз. отчета своего за 1820 год с обозрением действий Библейского общества. Комитет заключил: один экземпляр оставить для библиотеки сего комитета, а прочие раздать г.г. директорам сего комитета и членам.

7. Отношение комитета Вилинского отделения с препровождением 3 экз. 2-го издания справки из своих дел. Комитет положил: оные экземпляры приобщить // к делам своим, о чем известить и Вилинский комитет.

Арк. 29 – 30 зв.

№ 13

1821 года, ноября 10-го дня, в заседании комитета Черниговского отделения Российского Библейского общества присутствовали:

Вице-президент:

Преосвященный Лаврентий, епископ Черниговский и Неженский.

**** Пропуск у тексті.

***** Так у тексті

Его сиятельство г. Малороссийский военный губернатор Николай Григорьевич Репнин.

Г. гражданский губернатор Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Ректор семинарии архимандрит Мелетий.

Кафедральный протоиерей Иоанн Еленев.

Г. губернский прокурор коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.

Г. почт-директорский помощник надворный советник Прохор Дмитриевич Крупеников.

Г. маршал поветовый Яков Иванович Дунин-Борковский.

Г. директор гимназии коллежский советник Сильвестр Васильевич Самарский-Быховец.

Г. советник казенной палаты, он же и казначей комитета, Евфим Иванович Свяцкий.

Г. полицмейстер майор Антон Мартинович Ишлинский.

Слушали следующие бумаги:

1. Отношение комитета Пустынно-Рыловского сотоварищества о получении в оном посланные из сего комитета 20 экз. Четвероевангелия. Комитет положил: принять к сведению.

2. Отношение Санкт-Петербургского Библейского общества об отыскании в Слободе Добрянке у мещанина Орешкова транспорта с книгами Священного Писания в 10 ящиках, весом 139 пудов 37 фунтов, оставленного извозчиком подрядчика Чижова Лаврентием Титовым и об отправке оного в Кишинев на имя // преосвященного Димитрия, архиепископа Кишиневского и рапорт корреспондента Городницкого протоиерея Луки Волновича на предписание комитета с препровождением на нанятых от пуда по 45 коп. подводах, тех – 10 ящиков с книгами. Комитет положил: о уплате подлежащих денег за доставку сюда оных книг предписать г. казначею, а г. директору полицмейстеру поручить, отыскав извозчика, отправить оный транспорт в комитет Киевского отделения Библейского общества, где удобнее могут отыскаться извозчики до Кишинева; о чем отнестись в Киевский комитет, уведомить Бессарабский и Санкт-Петербургский комитет, – донести.

3. Две записки комиссионера Санкт-Петербургского комитета с присылкою 40 экз. греческих Новых // Заветов обоих наречий ценою за экземпляр по 7 руб. 50 коп. Комитет положил: потребное число сих книг отослать к корреспонденту Новгород-Сиверскому протоиерею Леньковскому, просившему об оных, а прочие отослать к корреспонденту Нежинскому для продажи. О получении же сих книг донести и Санкт-Петербургскому комитету.

4. Отношение Пустынно-Рыхловского сотоварищества с присылкою 621 руб. денег, полученных от пожертвований 481 руб., да от продажи книг 140 руб., из счета произвести с открытия того сотоварищества по 1 января 1821 года о приеме и приходе полученных из Санкт-Петербургского Библейского комитета. Комитет положил: счет отправить в Санкт-Петербургский комитет, а деньги поручить г. казначею сего комитета для хранения, о чем дать знать и Пустынно-Рыхловскому сотовариществу.

5. Отношение Московского комитета Библейского общества с присылкою 20 экз. известия о бывшем заседании своем прошедшего сентября 17-го и с уведомлением о отпечатании на греческом языке Библий ценою по 12 руб. за экземпляр в переплёте, и Нового Завета на польском языке по 2 руб. экземпляр. Комитет положил: экземпляры раздать г.г. директорам комитета, о чем и Московский комитет с благодарностью уведомить.

6. Отношение того же комитета с препровождением 15 экз. известия об открытии в городе Верее сотовариществ оного комитета. Комитет положил: и сии экземпляры раздать г.г. директорам. Уведомить и Московский комитет. Сверх того в комитете разсуждаемо было об улучшении способа к продаже книг Святого Писания открытием особого места для того, избрав выгодное положение в городе Чернигове и в других местах, об открытии сотовариществ и о прочем. Комитет положил: продажу книг

Святого Писания здесь оставить до времени в своем месте под ведением комиссионера сего комитета, а при том сделать шкаф в пристройке при входе в теплый собор для продажи оных под смотрением г. директора, кафедрального протоиерея Еленева, и как комитету известно, что в Нежине и Глухове при соборах есть церковные лавки; посему вице-президенту комитета преосвященному Лаврентию предоставит попечение об открытии // в оных лавках продажи книг Священного Писания, предоставив при том г.г. вице-президентам сего комитета; ему же, преосвященному Лаврентию, и князю Николаю Григорьевичу Репнину отнестись, как и корреспондентам – Неженскому и Стародубскому об открытии в Нежине и Стародубе сотовариществ, так и к другим лицам для принятия участия в сем благотворном деле и действовании, о чем и комитету Санкт-Петербургскому донести.

Вице-президенты комитета:
Лаврентий, епископ Черниговский и Неженский
Князь Николай Репнин, Малороссийский военный губернатор.
Арк. 31–34.

№ 14

1822 года, декабря 17-го дня, в заседании комитета Черниговского отделения Библейского общества были:

Вице-президенты:

Преосвященный Лаврентий, епископ Черниговский и Неженский.
Г. гражданский губернатор Александр Алексеевич Фролов-Багреев.

Директоры:

Ректор семинарии архимандрит Мелетий.
Кафедральный протоиерей Иоанн Еленев.
Г. губернский прокурор коллежский советник Георгий Ильич Бажанов.
Г. директор Черниговской гимназии коллежский советник Сильвестр Васильевич Самарский-Быховец.

Г. советник казенной палаты Евфим Иванович Свяцкий. //

Слушали следующие бумаги: отношения Санкт-Петербургского комитета:

1. Сентября от 2-го с препровождением 20 экз. дел сведения комитета сего и сотрудников его, выписки из журнала заседания своего 24 числа августа. Комитет положил: один экземпляр оставить при делах сего комитета, а прочие раздать г.г. членам и разослать в сотоварищества, и к корреспондентам, о чем в Санкт-Петербургский комитет донести.

2. Сентября от 25-го о присылке ведомости о наличном числе экз. книг в книгохранилище сего комитета в мае и ноябре месяца ежегодно. Комитет положил: исполнить сие предписание, требуемая же ведомость о наличных книгах уже отправлена в истекшем ноябре месяце.

3. Октября от 13-го с извещением о получении из сего комитета 1800 руб. // асигнаций и 161 руб. серебром. Комитет положил: принять к сведению.

4. О доставлении годовичных отчетов не позже февраля месяца. Комитет положил: исполнить по сему предписанию.

5. Октября от 30-го с препровождением 20 экз. для сведения сего комитета и сотрудников его выписки из журнала заседания сего 26 числа того ж месяца. Комитет заключил: один экземпляр оставить при делах комитета, а прочие раздать здесь и разослать по сотовариществам и к корреспондентам, о чем отапортовано уже и комитету Санкт-Петербургскому.

6. 2-а отношения за решением // духовной дикастерии, из коих первый октября 17-го прислано 391 руб. 70 коп., а при втором ноября 6-го – 573 руб. 90 коп., вырученных духовными правлениями за высланные для церкви из сего комитета Библии. Комитет заключил: как оные деньги поручены уже от г. вице-президента сего комитета преосвященного епископа Лаврентия г. казначею комитета для записи в приход, то принять сии ко сведению и известить о получении той суммы духовную дикастерию. Отношение комитета Кролевецкого сотоварищества с приложением

копий с журнала, октября 14-го состоявшимся и отправленного тем комитетом в Московскую сенатскую типографию объявления для прочтения в ведомстве // об-их столиц об открытии в городе Кролевец того сотоварищества. Комитет заключил: принять к сведению, а книги выслать.

Отношение Московского комитета сего декабря 15-го, препровождая один экземпляр приложенной на русский язык псалтыри в дар для библиотеки сего комитета, и для г.г. членов оно 12 экз. выписки из журнала ноября 4-го, уведомляет о отпечатании оных экз. и цене оной псалтыри для желающих получить. Комитет положил: // рапорты благочинным с присылкою денег, собранных от пожертвования, 734 руб. 94 коп., Стародубского сотоварищества за продажу книг 147 руб. 50 коп., Козелецкого духовного правления за продажу книг 391 руб. 70 коп. Отношение духовной дикастерии ноября 29-го с присылкою ассигнациями 700 руб., серебром 60 коп. и медью 10 коп. Рапорт Новгород-Северского корреспондента протоиерея Ленковского с присылкою 200 руб. за продажу книг. Комитет положил: из означенной суммы пожертвований 734 руб. 94 коп., да вырученных за продажу книг 2013 руб. 80 коп., отослать в Санкт-Петербургский комитет.

Шесть прошений от // разных лиц о выдаче им безденежно книг Священного Писания. Комитет заключил: просимые книги выдать.

Вице-президенты комитета:

Лаврентий, епископ Черниговский

Фролов-Багреев, гражданский губернатор.

Сверх того заключено: потребовать от сотовариществ Кролевецкого и Стародубского отчетов ко 1-му числу генваря. Исполнить.

Арк. 35 – 38.

Александр Тарасенко

К ИСТОРИИ ЧЕРНИГОВСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ
РОССИЙСКОГО БИБЛЕЙСКОГО ОБЩЕСТВА (1819 – 1822 pp.)

Статья открывает изучение деятельности Черниговского отделения Российского Библейского общества. В приложении публикуются протоколы заседаний комитета этой религиозно-просветительской организации.

Oleksandr Tarasenko

A HISTORICAL SURVEY OF CHERNIHIV BRANCH
OF THE RUSSIAN BIBLE SOCIETY (1819 – 1822)

The article initiates the research of the activity of Chernihiv Branch of the Russian Bible Society. The supplement contains the minutes of meetings of this religio-educational organization Committee.

●

ПОСТАТЬ ПРОТОДИЯКОНА ВАСИЛЯ ПОТІЄНКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦДАЗУ)

У статті висвітлюються основні віхи життя та діяльності протодиякона В. Потієнка – голови Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) 1924–1926 рр., активного діяча УАПЦ 1920–1930-х рр. та її відродження в першій половині 1940-х рр. в Україні та за її межами.

Ключові слова: протодиякон В. Потієнко, ВПЦР, УАПЦ.

В історії України ХХ століття стало епохою видатних подій, змін, здобутків і втрат. Серед них – утворення незалежної української церкви.

Українська православна автокефальна церква (УАПЦ) була заснована 5 травня 1920 р. на засіданні Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР)¹.

*Лл. 1.
Протод. В. Потієнко.
1920 рр. ЦДАЗУ,
ф. 23, оп. 1, спр. 69,
арк. 1*

У жовтні 2011 р. минуло 90 років з того часу, як у Києві відбувся Перший Всеукраїнський православний церковний собор (14–30 жовтня 1921 р.)², на якому були затверджені головні засади УАПЦ – автокефалія, соборноправність, українізація та висвячена ієрархія УАПЦ³. Василь Липківський (1864–1937) – перший митрополит Київський і всієї України УАПЦ – у своїх спогадах назвав дні, коли відбувався собор, днями «її урочистого охрещення в Духові Святому»⁴.

Вищою законодавчою та судовою владою УАПЦ був Всеукраїнський православний церковний собор, який мав збиратися кожні п'ять років⁵. У період між соборами вищим керівним органом УАПЦ була Всеукраїнська православна церковна рада⁶, яка про свою роботу звітувала двічі на рік на Великих зборах (Микільських – у травні, Покровських – у жовтні) та на Всеукраїнському православному церковному соборі⁷.

Заснована у 1917 р., ВПЦР проіснувала до середини 1930-х рр.⁸ Почесним головою ВПЦР був митрополит УАПЦ, але координував роботу та вирішував усі поточні справи ради її голова, який обирався на Покровських зборах⁹. Серед тих, хто в різні роки очолював ВПЦР, був молодий, але відданий справі протодиякон Василь Потієнко¹⁰.

Спроба розкрити постать В. Потієнка – свідка та активного учасника релігійного життя в Україні 1920–1940-х рр. – і є метою даного дослідження.

Повернення з небуття імен окремих церковних діячів України сприятиме повнішій реконструкції подій, пов'язаних з історією УАПЦ 1920–1930-х рр. та її відродженням у першій половині 1940-х рр. в Україні та за її межами. В цьому і полягає актуальність даної праці.

На сьогодні у науковому обігу є розпорошені спогади сучасників, некрологи, короткі біографічні відомості про В. Потієнка. Знаходимо згадки про нього на сторінках

© Горбунова Галина Анатоліївна – головний спеціаліст відділу формування НАФ та діловодства Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Іл. 2

*Протод. В. Потієнко з дружиною
А. Потієнко. 1920-рр.
ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, стр. 69, арк. 1*

церкви в Україні. 1917–1930» (1959)¹⁵, у шостому томі «Енциклопедії українознавства» (1970)¹⁶.

З деякими напрямками роботи В. Потієнка, а також репресивними заходами, які проти нього здійснювали органи ДПУ, можна ознайомитися у фундаментальній праці І. Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви (1961)¹⁷.

Детальніше біографія В. Потієнка розкривається у «Мартирології українських церков у чотирьох томах» (Т. I, 1987). Там же опубліковані фрагменти «Спогадів» Василя Потієнка та деякі його статті¹⁸.

З набуттям Україною незалежності серед актуальних тем наукових досліджень вагоме місце посіло вивчення історії церковного життя України 1920-1930-х рр. У дослідженнях, присвячених історії УАПЦ та її окремим діячам, мимохідь згадується В. Потієнко, зокрема, в публікаціях І. Преловської¹⁹ та А. Киридон²⁰.

Знаходимо ім'я В. Потієнка в окремих числах журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (упорядники І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов), а точніше в опублікованих архівних документах, які підтверджують репресивні заходи органів ДПУ-НКВС, спрямованих проти УАПЦ та окремих її представників²¹.

Усі згадки про В. Потієнка не несуть в собі змістовної, поглибленої інформації про нього. Вони не відображають усі віхи його біографії, не спроможні розкрити повноту цієї яскравої постаті. Це значною мірою пов'язано з розпорошеністю джерельної бази та її недоступністю для дослідників перш за все в Україні.

На сьогодні найповніше документи про життя та діяльність В. Потієнка зосереджені в Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), які у 2009 р. були передані Валентином Кохном – багаторічним головою Українського Православного Братства імені митрополита Василя Липківського на еміграції (США). В ході науково-технічного опрацювання документів даного надходження сформовано фонд 23 «Документи Українського Православного Братства імені Митрополита Василя Липківського на еміграції, зібрані родиною Валентина та Раїси Кохно (США)», частина документів якого утворила опис 1 «Протодиякон Василь (Потієнко Василь Васильович, [1893 (1898)]–1945), церковний діяч».

Найповніше віхи життя та діяльності В. Потієнка можна дослідити на основі його особистих документів, статей, недільних проповідей, нотаток, щоденника, незакінчених «Спогадів», роботу над якими було розпочато у 1944 р.²², нечисленних документів парафіяльної ради Св. Михайлівської української православної парафії в Німеччині.

В особистих документах Василя Потієнка (паспорт, військовий квиток, посвід-

досліджень сучасних українських науковців, які вивчають історію УАПЦ та окремих її представників. Але при цьому в Україні по-стать В. Потієнка залишається маловідомою та недостатньо дослідженою.

Перший, хто ще у 1930-х рр. згадував та характеризував діяльність В. Потієнка на посаді голови ВПЦР, був митрополит В. Липківський. Його ім'я неодноразово фігурує в сьомому розділі «Відродження української церкви» – «Історії Української Православної Церкви» митрополита В. Липківського¹¹.

У 1947 р. на шпальтах таких українських періодичних видань, як часопис «Православний українець»¹², газета «Неділя»¹³, з'явилися короткі публікації про тернистий життєвий шлях В. Потієнка та його трагічну смерть.

Короткі біографічні відомості про нього знаходимо в книзі М. Явдася «Українська Автокефальна Православна Церква. 1921–1936» (1957)¹⁴, у післямові М. Соловія до праці митрополита В. Липківського «Відродження

чення та довідки) зазначається дата та місце його народження. Але на основі цих документів встановити точну дату досить складно. Це пов'язано з тим, що за одними документами він народився 27 грудня 1893 р.²³, за іншими – 9 січня 1898 р.²⁴. В книзі М. Явдася «Українська Автокефальна Православна Церква. 1921–1936» та «Мартирології українських церков у чотирьох томах» зазначається, що народився В. Потієнко 9 квітня 1898 р.²⁵.

Достеменно відомо, що Василь Потієнко з'явився на світ в м. Сосниця Сосницького пов. Чернігівської губ.²⁶ (нині – смт Сосниця Сосницького р-ну Чернігівської обл.). Його мати Марія походила з роду Скриленків²⁷, батько – Василь (?-1922)²⁸ був дияконом (хоча у деяких офіційних документах Василь Васильович писав, що походить з родини фельдшера)²⁹, в перші роки діяльності УАПЦ був головою Сосницької парафіяльної церковної ради³⁰. Відомо також, що в родині було троє синів³¹.

В. Потієнко здобув гарну освіту: навчався в Чернігівській духовній семінарії та на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира³², володів німецькою та французькою мовами³³.

Із «Спогадів» Василя Потієнка відомо, що на початку 1921 р. він працював у Сосниці³⁴ і саме тоді повністю занурився «у церковно-громадський рух, дістав хіротонію на диякона, отже, увійшов до складу духівництва Української Церкви»³⁵.

З перших днів своєї роботи, яка була спрямована на зміцнення та розбудову української церкви, В. Потієнко мав змогу відчувати, яким нелегким і тернистим є обраний ним шлях: уже у 1921 р. його тричі заарештовували. Вперше – у березні 1921 р.³⁶. Приводом до цього став його виступ на зборах в с. Шабалинові під Сосницею. Під час виступу він відверто засуджував загарбницькі дії підрозділів Червоної Армії в Україні, акцентуючи увагу на тому, що «[...] вони йшли і несли велику руйнацію для культурних цінностей і пам'ятників старовини»³⁷. Незабаром В. Потієнко був заарештований і півтора місяця провів у в'язниці³⁸.

Влітку того ж самого року Василь Васильович знову був під арештом два тижні. Цього разу приводом стали терористичні акти в Сосницькому повіті, скоєні недоволеними існуючою владою³⁹.

Після звільнення В. Потієнко на запрошення організаторів проведення вчительських курсів розпочав читати цикл лекцій з історії української літератури⁴⁰.

Саме в цей час він отримав запрошення взяти участь у роботі Першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ в Києві як делегат від Чернігівщини⁴¹. Але наприкінці вересня 1921 р. В. Потієнка викликали до НК та змусили дати підписку про те, що на собор він не поїде⁴²: «Я таку підписку дав. Але потім взяв вирядку від повітової спілки кооперативів – на закупівлю книжок і кооперативної літератури, від відділу народної освіти – на купівлю підручників, і від археологічного комітету – до Академії Наук у справах [...] З тими вирядками і поїхав до Києва – не на Собор, а у відрядження від трьох солідних установ»⁴³.

Враження від Першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ Василь Потієнко виклав у своїх «Спогадах»⁴⁴. З них відомо і про те, що незабаром після повернення, він сам, його батько та брати були заарештовані⁴⁵. Під час обшуку,

Іл. 2.

Всеукраїнська православна церковна рада.
1924-1925 рр.
ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 2, спр. 41, арк. 11

забрали листування, щоденник, нотатки В. Потієнка, які й були використані проти нього. Він згадував, що свій щоденник він вів «[...] з 1914 року. Весь переддень революції, як я сприймав і розумів його, там відзеркалився. Всі революційні перипетії боротьби там були зафіксовані, в масштабах моєї території і з мого світосприймання. Там було багато особистого, інтимного, чого ніхто не знав. І те стало повною власністю слідчого»⁴⁶.

Численні арешти не змусили Василя Потієнка відмовитися від прагнення працювати для зміцнення незалежної української церкви. За досить короткий проміжок часу завдяки його старанням в Сосницькому повіті на Чернігівщині було засновано понад 20 українських парафій⁴⁷. Його активна діяльність стала широко відомою, і вже у квітні 1922 р. В. Потієнко був призначений технічним секретарем ВПЦР і фактично взяв на себе всю канцелярську роботу⁴⁸.

Працюючи у ВПЦР, молодий диякон своєю відданістю справі, уважністю та відповідальністю привернув до себе увагу митрополита Василя Липківського. 19 червня 1922 р. Василю Потієнку було запропоновано супроводжувати митрополита УАПЦ у його подорожі парафіями Чернігівщини⁴⁹.

Як він згадував пізніше, «це була перша моя подорож з м-том Липківським, коли я мав змогу пересвідчитися в колосальному враженні, яке він справляв на народ [...]»⁵⁰.

З того часу і до 1924 р. В. Потієнко неодноразово супроводжував митрополита В. Липківського під час його подорожей, поєднуючи роботу секретаря, радника та протодиякона, вів діловодство та вирішував різні господарсько-побутові питання⁵¹.

У жовтні 1923 р. Консисторія УАПЦ в США звернулася до ВПЦР з проханням надіслати до них єпископа та протодиякона УАПЦ. Після обговорення кандидатур, які супроводжувалися довготривалими дискусіями, було вирішено делегувати єпископа Іоанна Теодоровича та протодиякона Василя Потієнка⁵².

Консисторія УАПЦ у США надіслала на ім'я кожного квитки та \$ 365⁵³. Але після подачі заяв на закордонні паспорти до відповідних інстанцій, справа загальмувалася. Зрештою, у січні 1924 р., отримавши відповідні документи, єпископ І. Теодорович залишив Україну, а протодиякон В. Потієнко так і не зміг скористатися запрошенням.

Працюючи над своїми «Спогадами», Василь Васильович згадував: «Понад 20 років пройшли з того часу. Часто, особливо в тяжкі хвилини життя, згадуєш про можливість, яка була, побувати в Америці, уникнути азійсько-дикого життя в Советському Союзі, не зазнати тюрем, каторги, поневіряння, безправ'я, знущання, великих і дрібних ущемлень, і думаєш, чи шкодувати за тим, чи ні [...] Цілком не кривлячи душею, кажу, що не шкодую, що тоді, в січні 1924 р., не поїхав з арх. Теодоровичем до Америки. Очевидно, і я в це глибоко вірю, Провидінню угодно було залишити мене тут, щоб піднести потім на височінь керівника УАПЦ, щоб потерпіти за це кривду велику, щоб зазнати потім тих страшних переживань, які я мав, щоб бути стороннім і далеким свідком ганьби Церкви нашої, що заподіяли на сором собі пастирі її, проголосивши її не церквою, а політичною, антирадянською, контрреволюційною організацією, щоб пережити цілковиту руїну і ліквідацію УАПЦ, як церковного організму, щоб бачити тяжку кару і гірке спокутування народу нашого за гріхи свої перед Богом, щоб пережити тяжкі роки війни советів з Німеччиною, яка невідомо коли скінчиться, щоб знову стати до улюбленої церковної справи, в неймовірних умовах війни створювати свою церкву, пережити вгасання німецького війська з Харкова в лютому 1943 року і поворот їх у березні того ж року, нарешті, щоб покинути Іну і все нажити тяжким трудом і з Юрком пуститися в мандри, в невідомість, на Захід, про який ходили такі страшні чутки і де ми знайшли притулок і теплу гостинність, та ще і змогу продовжувати свою церковну справу [...]»⁵⁴.

Залишившись в Україні, В. Потієнко продовжив свою активну роботу, спрямовану на зміцнення УАПЦ. Деякий час він служив в київських церквах УАПЦ⁵⁵ і одночасно був членом пленуму ВПЦР⁵⁶.

Під час Великих Микільських зборів ВПЦР, які відбулися 25–30 травня 1924 р.⁵⁷, з ініціативи митрополита Василя Липківського протодиякона Василя Потієнка було обрано головою Президії ВПЦР⁵⁸. (Термін «Президія ВПЦР» був введений в обіг із затвердженням Статуту УАПЦ у 1926 р., за часів головування В. Потієнка він не був офіційним⁵⁹).

Про свою роботу на посаді голови Президії ВПЦР В. Потієнко писав: «Вся моя діяльність як голови ВПЦР була спрямована на досягнення таких завдань:

а) налагодити канцелярсько-протокольну роботу ВПЦР, упорядкувати фінанси, подбати про видання богослужбових книжок укр. мовою;

б) провести таку ж роботу і на місцях, в окр. Церк. Радах, завести облік священно- і церковнослужителів в цій Церкві, з даними про їхнє минуле тощо;

в) установити контакт і живий зв'язок ВПЦР з місцевими церквами, використовувати всяку можливість брати участь у роботі з'їздів, соборів та нарад місцевих церков;

г) достойно репрезентувати УАПЦ в зносинах з іншими церквами і з органами рад. влади, ні в якому разі не принижуючи їх авторитету як автокефальної церкви [...]

д) зробити все можливе, щоб управити УАПЦ на підставі існуючих радянських Законоположень, але не шляхом поступок у принципіальних засадах»⁶⁰.

Саме за часів головування у ВПЦР В. Потієнко розгорнула свою діяльність фінансово-видавничу комісія. Її активна робота тривала з червня 1924⁶¹ до середини 1926 р.⁶². Основне завдання цієї комісії полягало у підготовці та виданні (переважно за рахунок пожертв приватних осіб) богословської літератури українською мовою⁶³.

Про деякі здобутки на цій ниві Василь Потієнко писав: «В першу чергу надрукували Псалтир, Часловець і Молитовник. Потім Чин Божественної літургії, молитовник, вінчики, розрішальні молитви, здали до друку «Мінею», випустили служби «Страсної седмиці», граматки. Готували до друку «Апостол» і Велику Євангелію. Надрукували «Малий октоїх». Випустили в Харкові «Календар на 1926 р.». Це все з великими зусиллями. [...] Я особисто до кінця праці своєї у ВПЦР на друк богослужбових книжок звертав найбільш уваги, і кожну книжечку, яка виходила з друку, ладен був обцілувати»⁶⁴.

І справді: хоч офіційно діяльність Видавничо-фінансової комісії було припинено 16 лютого 1927 р.⁶⁵, фактично її робота зійшла нанівець з моменту арешту голови ВПЦР Василя Потієнко влітку 1926 р.

Саме 1926 р. ознаменувався початком активного наступу радянської влади на УАПЦ та її діячів. Одним з перших це відчув саме В. Потієнко, якого неодноразово викликали на допити до ДПУ в Харкові. Під час одного з таких допитів його звинуватили в тому, що він не тільки підтримує зв'язок з єпископом Іоанном Теодоровичем, а й надсилає листи антирадянського змісту і цим самим компрометує радянську державу. Насправді, в своїх листах голова ВПЦР відверто писав про складну ситуацію, в якій перебувала УАПЦ. Один з таких листів єпископ І. Теодорович опублікував у часописі «Дніпро» (друкований орган УАПЦ в США і Канаді)⁶⁶, що і стало приводом до чергового арешту В. Потієнко 4 червня 1926 р. Незабаром така ж доля спіткала і митрополита В. Липківського⁶⁷.

На початку вересня 1926 р. під тиском ДПУ було скликано нараду єпископів та представників УАПЦ. Її учасники змушені були піддати осуду «антирадянські» настрої деяких діячів УАПЦ, серед яких були митрополит В. Липківський та протодиякон В. Потієнко⁶⁸.

Під час Великих Покровських зборів (25–30 жовтня 1926 р.) була обрана нова ВПЦР, до складу якої вже не увійшов колишній голова ВПЦР В. Потієнко⁶⁹.

Тільки після переобрання ВПЦР було затверджено «Статут Всеукраїнського об'єднання релігійних громад Української автокефальної православної церкви» (10 грудня 1926 р.)⁷⁰, чим так переймався два роки В. Потієнко. Але легалізація УАПЦ не гарантувала її подальшої спокійної діяльності. Одним з нових поштовхів до загострення відносин між представниками радянської влади та верхівкою УАПЦ-ВПЦР знов-таки стала постать колишнього голови ВПЦР В. Потієнко. Саме йому, звільненому з в'язниці, влаштували урочисту зустріч парафіяни Софійського собору на чолі з митрополитом В. Липківським⁷¹.

У другій половині 1920-х рр. чимало священнослужителів УАПЦ різного рівня опинилися перед дилемою, про яку В. Потієнко писав: «Внаслідок наполегливої активної роботи спілки безбожників і боротьби єдиним фронтом партії, профспілок і НКВД проти релігії, багато тих, хто брали найактивнішу, а часом провідну роль в церковних органах, були поставлені перед дилемою: піти на перекір зовнішньо-тис-

нучим силам і залишитися в церкві, отже, перейти на церковну роботу як професійну, бо, кінець-кінцем, їх з радянської роботи виженуть за релігійну впертість, чи відійти од церкви і не мати з того клопоту [...]»⁷².

Що ж стосується самого протодіякона Василя Потієнка, він у 1928 р., змучений неодноразовими арештами, безпідставними звинуваченнями, зрікся дияконського сану та вийшов з УАПЦ⁷³. Зробити такий крок його змусили, імовірно, сильний психологічний тиск, погрози, а найголовніше – усвідомлення того, що від його рішення залежатиме доля його близьких – дружини Агрипини та маленького сина Юрія⁷⁴.

На жаль, офіційне зречення не врятувало В. Потієнка, а отже, не дало спокою його родині: у 1934 р. він був засуджений до п'яти років заслання, яке він відбував на Печорі в Комі АРСР⁷⁵ (нині – Республіка Комі, Росія).

Відбувши покарання, у 1939 р. Василь Потієнко повернувся в Україну⁷⁶. Оскільки вільно обрати місце проживання він не мав права (у 16 населених пунктах жити йому було заборонено)⁷⁷, оселився в Полтаві⁷⁸, де протягом лютого 1940 – вересня 1941 рр. працював на Полтавській поліграфічній фабриці⁷⁹.

Коли у 1941 р. спалахнула війна, Василь Потієнко, залишившись з родиною на окупованій території, повернувся до діяльності священнослужителя. Протягом 1941–1943 рр. він працював відповідальним секретарем Харківського Єпархіального управління⁸⁰, налагоджуючи діяльність УАПЦ на Харківщині.

Наприкінці вересня 1943 р. служив у Св. Покровському соборі УАПЦ у Вінниці⁸¹. Звідти з сином Юрієм розпочав шлях на еміграцію.

Опинившись у Німеччині, В. Потієнко включився в роботу Св. Михайлівської української православної парафії УАПЦ в Берліні⁸². Життям парафії відала парафіяльна рада, головою якої був протоієрей Федір Білецький, на посаду секретаря був запрошений протодіякон Василь Потієнко⁸³.

Серед питань, що розглядалися на засіданнях парафіяльної ради Св. Михайлівської української православної парафії в Німеччині, були «Прийняття справ парафії й розподіл обов'язків між членами Парафіяльної Ради», «План роботи Парафіяльної Ради», «Прийняття нових членів Парафії», «Біжучі справи», «Основні засади існування й роботи Братства християнського вдосконалення при Парафії», «Касовий звіт Парафії», «Інформація о. Настоятеля про стан церковного життя в Берліні й на периферії», «Про святкування Різдва Христового», «Про відкриття бібліотеки при церкві» та ін.⁸⁴.

При парафії діяло Братство морального вдосконалення й християнської взаємодопомоги, в якому так само головував прот. Ф. Білецький, а секретарем був протод. В. Потієнко⁸⁵.

Із щоденника, який вів В. Потієнко з 1 січня по 5 квітня 1945 р., стає зрозуміло, що до останніх своїх днів головними для нього залишалися справи української церкви. Щодня вони разом з прот. Ф. Білецьким проводили регулярні богослужіння та вирішували нагальні проблеми Св. Михайлівської парафії⁸⁶. Крім того, В. Потієнко регулярно відвідував та звітував про роботу перед єпископом Переяславським Мстиславом (С. І. Скрипником). За розпорядженнями останнього він часто бував (інколи з сином Юрієм, який на той час був іподіяконом)⁸⁷ у відрядженнях в містах Вад Кіссінген (Німеччина), Відень (Австрія), Торунь (Польща) та ін.⁸⁸. Метою поїздок були зустрічі з українськими біженцями, остарбайтерами та ін., під час яких він виступав з проповідями⁸⁹, читав лекції з історії української церкви.

Варто підкреслити, що В. Потієнко чимало уваги приділяв підготовці та проведенню публічних лекцій⁹⁰, написанню доповідей та статей з історії української церкви, висвітленню постатей видатних громадських, релігійних та культурних діячів. Серед творчих документів, що входять до складу опису В. Потієнка в ЦДАЗУ, – доповіді та статті «Церковна ситуація на Україні і в Росії після революції 1917 року», «Українська Автокефальна Соборноправна церква», «Патріяршество в Москві і Українська церква», «Віра народу незламна», «Свято хрещення Руси-України», «Віра українського народу», «Короткі відомости з історії Української Православної Автокефальної Церкви», «Право Української Православної Церкви на Автокефальність», «Українська Православна Церква», «Основи відродження Української Автокефальної

Православної Церкви», а також статті, присвячені вшануванню пам'яті О. Олесь, О. Кошиця, Є. Коновальця, В. Чехівського, Г. Сковороди та ін.⁹¹. Деякі вищезазвані публікації та доповіді підписані псевдонімом «Валер'ян Похмурий»⁹².

До останніх днів свого життя В. Потієнко вів щоденник. У тому ж самому щоденнику його син Ю. Потієнко зробив запис: «10.4.45. Виїхали шукати кращого життя, тікаючи від небезпеки, яка була над Берліном. З великими труднощами і перешкодами добралися 12.4 до станції Crossen в Тюрингії. По дорозі з Crosseni в Eisenberg в селі Kursdorf 12.4.45 о 12 годині дня при налеті англійських винищувачів загинув мій ніколи не забутній і відомий всьому свідомому українському громадянству почесний протодиякон Василь Потієнко»⁹³.

На жаль, не врятувало життя протодиякона Василя Потієнка портмоне⁹⁴, через яке пройшли осколки снаряда, завдавши йому смертельних ран. Це портмоне, так само, як і оран⁹⁵, – символ приналежності до дияконського сану, від якого в душі він ніколи не відрікався, збагатили колекцію ЦДАЗУ.

Поховали протодиякона Василя Потієнка в с. Курсдорф (Німеччина)⁹⁶. Пам'ять про нього бережуть його нащадки. Нами ж зроблена спроба повернути в Україну добре ім'я протодиякона УАПЦ Василя Потієнка, привернувши увагу до його постаті дослідників історії української церкви та широкого кола громадськості нашої держави.

1. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 35: Мартирологія українських церков: у 4 т. / Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. – Торонто-Балтимор, 1987. – Т. I. – Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронін. – С. 1006.

2. ЦДАЗУ, ф. 23 «Документи Українського Православного Братства імені Митрополита Василя Липківського на еміграції, зібрані родиною Валентина та Раїси Кохно (США)», оп. 1 «Протодиякон Василь (Потієнко Василь Васильович, [1893 (1898)]–1945), церковний діяч», спр. 19, арк. 26.

3. Білокінь С., Ігнатуша О. Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) / Довідник з історії України (А-Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 901; ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 351: Мартирологів ... – С. 171.

4. ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 19, арк. 26.

5. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 341: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т. – Нью-Йорк-Банд Брук, 1961. – Т. 4. – Ч. I: XX ст. – С. 131.

6. Там само. – С. 131.

7. Ігнатуша О. Назв. праця. – С. 231, 233.

8. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 01: Всеукраїнська Православна Церковна Рада / Енциклопедія українознавства. – Париж-Нью-Йорк, 1955. – Т. 1. – С. 323.

9. Ігнатуша О. Назв. праця. – С. 235.

10. Білокінь С., Ігнатуша О. Назв. праця. – С. 901.

11. ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 19, арк. 37, 57, 60, 81.

12. Там само, спр. 58, арк. 16 зв.-17.

13. Там само, спр. 18, арк. 1.

14. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 1275: Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква. 1921-1936. – Мюнхен-Інгольштадт, 1956. – С. 87-88.

15. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 15: Митрополит Василь Липківський. Відродження церкви в Україні. 1917-1930. – Торонто, 1959. – С. 254, 303.

16. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 06: Потієнко Василь / Енциклопедія українознавства. – Париж-Нью-Йорк, 1970. – Т. 6. – С. 2282.

17. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 341: Власовський І. Назв. праця. – С. 160, 166, 168-172, 213.

18. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 351: Мартирологія ... – С. 106-120, 171, 191-195, 428-430, 975-976, 1031, 1069, 1092, 1098.

19. Преловська І. М. Архівно-слідча справа протоієрея УАПЦ Юрія Красицького як джерело до вивчення софійського осередку Української автокефальної православної церкви у 1920х роках // Лаврський альманах: Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 22. – С. 96, 99, 102

20. Киридон А. Шлях до «Собору самопізнання»: До 80-ї річниці Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16. – С. 221, 225-226
21. «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» / упор. І. Бухарева і ін. – К., 2005. – № 1-2 (24-25). – С. 259, 260, 266, 303-305; К., 2006. – № 1-2 (26-27). – С. 268, 284, 304, 321
22. ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 11, арк. 4
23. Там само, спр. 4, арк. 3 зв., 7 зв.
24. Там само, спр. 3, арк. 2 зв., 20; спр. 18, арк. 1; ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 06: Потієнко Василь. Назв. праця. – С. 2282
25. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 1275: Явдась М. Назв. праця. – С. 87; ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. № 351: Мартирологія ... – С. 975
26. ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 4, арк. 7 зв.
27. Там само, арк. 4.
28. Там само, спр. 11, арк. 62.
29. Там само, арк. 90.
30. Там само, спр. 19, арк. 57 зв.
31. Там само, спр. 11, арк. 34.
32. Там само, спр. 17, арк. 1.
33. Там само, спр. 2, арк. 3.
34. Там само, спр. 11, арк. 5.
35. Там само, арк. 1.
36. Там само, арк. 5.
37. Там само, арк. 5-6.
38. Там само, арк. 6.
39. Там само, арк. 6.
40. Там само, арк. 6.
41. Там само, арк. 7.
42. Там само, арк. 9.
43. Там само, арк. 10.
44. Там само, арк. 11-16; 31 зв.-33 зв.
45. Там само, арк. 34 зв.
46. Там само, арк. 34 зв.-35.
47. Там само, спр. 18, арк. 1.
48. Там само, спр. 11, арк. 42 зв., 43 зв.
49. Там само, арк. 44.
50. Там само, арк. 44-44 зв.
51. Там само, арк. 17.
52. Там само, арк. 80 зв.
53. Там само, арк. 80 зв.
54. Там само, арк. 82-82 зв.
55. Там само, арк. 83.
56. Там само, арк. 80 .
57. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. 341: Власовський І. Назв. праця. – С. 164.
58. ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 11, арк. 89.
59. Ігнатуша О. Назв. праця. – С. 235.
60. ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 11, арк. 96 зв.
61. Там само, арк. 99.
62. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. 341: Власовський І. Назв. праця. – С. 216.
63. ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 11, арк. 99 зв.
64. Там само, арк. 99 зв.
65. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. 341: Власовський І. Назв. праця. – С. 213.
66. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / упор. І. Бухарева і ін. – К., 2005. - № 1-2 (24-25). – С. 259, 266.
67. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. 341: Власовський І. Назв. праця. – С. 429.
68. Киридон А. Назв. праця. – С. 221.
69. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. 341: Власовський І. Назв. праця. – С. 170.

70. Там само. – С. 160.
71. Киридон А. Назв. праця. – С. 225-226.
72. ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 11, арк. 97.
73. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. 351: Мартирологія ... – С. 355, 1031.
74. Потієнко Юрій Васильович (1925-2002) народився в Києві (за іншими даними – в с. Криниця, пов. Новий Санч, Польща /нині – м. Криниця, пов. Новий Сонч, Миколаївське воєвод., Польща). Навчався у середній Політехнічній школі навчального відділення при Управлінні допоміжних служб Південної залізниці. Опинившись у Німеччині, продовжив навчання в Українській реальній гімназії в Авгсбурзі (філія в Ашаффенбурзі) та Технічному інституті Карлсрує. Майже одночасно розпочав діяльність фотографа-аматора. У 1949 р. емігрував до США, у 1950 р. був прийнятий на військову службу до Збройних сил США. Чим саме займався Ю. В. Потієнко з середини 1950-х рр., не встановлено. Похований на цвинтарі св. Матвія у м. Вест Сенека (Нью-Йорк, США) // ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 27, арк. 2; спр. 28, арк. 1-2; спр. 30, арк. 1-4; спр. 32, арк. 1; спр. 33, арк. 1-3; спр. 44, арк. 3-6; «Свобода». – 20 грудня 2002. – № 51. – С. 35
75. ЦДАЗУ, бібл. ф. 2, ін. 06: Потієнко Василь. Назв. праця. – С. 2282
76. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / упор. І. Бухарева і ін.– К., 2006. – № 112 (26-27). – С. 321.
77. ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
78. Там само, спр. 3, арк. 24.
79. Там само, арк. 24.
80. Там само, спр. 4, арк. 1-2.
81. Там само, арк. 6.
82. Там само, спр. 1, арк. 1-4, 6-7.
83. Там само, арк. 1.
84. Там само, спр. 1, арк. 1, 2, 6.
85. Там само, арк. 3.
86. Там само, спр. 12, арк. 1-8.
87. Там само, спр. 5, арк. 4; спр. 32, арк. 1.
88. Там само, арк. 1-5.
89. Там само, спр. 7, 48 арк.
90. Там само, спр. 18, арк. 1; спр. 58, арк. 16 зв.
91. Там само, спр. 8, арк. 1-7, 16-17, 22-34, 37-43; спр. 9, арк. 1-5; спр. 10, арк. 1-4; спр. 58, арк. 54-55
92. Там само, арк. 17 зв., 22, 30, 34; спр. 10, арк. 1
93. Там само, спр. 12, арк. 10
94. ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, додаток № 1, арк. 22
95. Там само, арк. 22
96. Там само, спр. 6, арк. 1; спр. 35, арк. 31

В статье освещаются основные вехи жизни и деятельности протоиерея В. Потиевка – главы Всеукраинского православного церковного совета (ВПЦС) 1924-1926 гг., активного деятеля УАПЦ 1920-1930-х гг. и её возрождения в первой половине 1940-х гг. в Украине и за её пределами.

Ключевые слова: протоиерей В. Потиевка, ВПЦС, УАПЦ.

The article highlights the major milestones of life and work of the protodeacon V. Potiyenko - Head of Ukrainian Orthodox Church Council (UOCC) 1924-1926., an active figure of UAOC 1920-1930 and its revival in the first half of the 1940s in Ukraine and abroad.

Key words: archdeacon V. Potiyenko UOCC, UAOC

РОЗВІДКИ

УДК 94(477)

Тамара Демченко

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ВОЛОДИМИРА САМІЙЛЕНКА: ВІРШОВАНЕ ПОСЛАННЯ ДО ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО

Дана публікація являє собою оприлюднення стилізованого під старовину віршованого листа В. Самійленка до О. Кониського, у якому відтворені деякі цікаві сторінки громадсько-культурного українського життя у Чернігові наприкінці XIX ст., йдеться про творчі плани поета.

Ключові слова: епістолярна спадщина, українська література, О. Кониський, В. Самійленко, культурно-громадське життя Чернігова, творчі плани.

Пропонований твір не таке вже й поширене явище в українській літературі. Це лист, виконаний не просто у віршованій формі, він являє собою трагедію, тобто “різновид жартівливої бурлескної поезії, коли твір із серйозним чи героїчним змістом та відповідною формою переробляють на твір комічного характеру з використанням жаргонних, панібратських зворотів тощо”¹. У даному випадку маємо стилізацію під епістолярні послання книжників XVII – XVIII ст. Звідсіля вживання польських та російських слів, архаїчних виразів (піїт, драмат) і форми звертання до адресата, використання доречних стилістичних фігур, наприклад, синкопи (утинання складу чи звука в слові) – “го” замість “його”, “му” – “йому” тощо. Це не помилки, а талановитий жарт поета з елементами пародії, мета якого звеселити тяжко хворого адресата – Олександра Кониського та повідомити йому новини про здобутки українців у Чернігові.

Сподіваємося, що оприлюднення листа буде доречним саме тепер, коли відзначається 175-річчя від дня народження О. Кониського (1836 – 1900). Історія взаємин двох письменників заслуговує на окрему розвідку. Виокремимо з неї тільки ті сторінки, що мають безпосереднє відношення до чернігівського періоду життя та творчості В. Самійленка. Він охоплює 7 літ – з березня 1893 до кінця 1900 рр. Якраз на цей час припадає інтенсивне листування О. Кониського із І. Шрагом². Його зміст підтверджує думку про те, що В. Самійленко був одним із улюблених молодших товаришів як першого, так і другого кореспондентів. Варто відзначити, що буквально перший із відомих листів О. Кониського відкривається подякою І. Шрагу за, кажучи сучасною мовою, працевлаштування В. Самійленка у Чернігові: “Давно вже не радів я так серцем, як учора увечері, одержавши Вашу дорогу звістку, що таки примостили Сивого та ще й так вельми добре примостили! Невимовно радий я і ще більш вдячен Вам за це! Щире спасибіг Вам і всім, хто сприяв тому: Ви спасли українському письменству великий талант; Вам подякує за се і історія, і Україна! Ще раз – спасибіг!”³. І далі практично у кожному листі О. Кониський передає вітання, цікавиться долею, просить про різні послуги, навіть сварить В. Самійленка, але в будь-якому випадку це свідчення глибокого інтересу і любові. Талант В. Самійленка О. Кониський визнавав незаперечно, хоча іноді й нарікав на свого підопічного. Взагалі із нечисленних спогадів

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, викладач ЧНПУ ім.Т.Г.Шевченка

про 80–90-ті рр. XIX ст. перед нами постає привабливий образ скромної зовні, але глибоко ерудованої, наділеної потужним поетичним даром, своєрідної і неповторної особистості, позначеної, крім усього іншого, й милими дивацтвами⁴.

Зі свого боку, В. Самійленко, як видно із даного послання, ставився до О. Кониського зі значним пієтетом. У своїх спогадах він писав: “До старих громадян ми відносилися з повагою, яка межувала з побожністю. Тоді ще молодь не мала звички трактувати все, що старіше й немодерне, як нікчемне й варте складання до архіву. Ми бачили, скільки глибокого знання, любові до народу, безінтересовності вклали ті старі діячі у свою роботу; ми бачили, що вони, а не хто інший, одслонили перед усіма народами багато обдаровану душу нашого народу, існування якої не підозрювалося раніше”⁵. Можна вважати, що подібні настрої характеризували й почуття самого автора. Широкий діапазон творчого потенціалу, який вирізняв В. Самійленка, дозволяв йому писати в різних жанрах. Листи у формі поезій були не винятком. Л. Старицька-Черняхівська писала, що на імпровізованих “літературних конкурсах” її батько М. Старицький і В. Самійленко обмінювалися віршованими листами, які завжди викликали “вибухи сміху”. Мемуаристка згадувала, що і їй особисто вже із Чернігова писав В. Самійленко такі епістоли. Коли вона сповістила поета, що збирається у поїздку на Далекий Схід, то отримала такий відгук на новину:

“Навіщо Вам збиратись на Амур,
Навіщо Вам Вкраїну покидати
Бажав би я, щоб міг Вас прикувати
До Київа un autre amour”⁶.

О, вірте, я – Ваш вічний трубадур,
Готовий мур навколо збудувати,
Щоб не могли нікуди Ви із хати
Втікти через міцний, високий мур”⁷.

Очевидно, й лист до О. Кониського, виконаний у такий оригінальний спосіб, не був єдиним. Останній у листі до І. Шрага, написаному у Симеїзі 21 листопада 1895 р., висловив побажання: “Може, б Сивий хоч віршами написав до мене, а то нудьгую вельми за Україною”⁸. Проте до наших днів дійшло тільки одне послання.

Про що в ньому йдеться? Зміст далеко виходить за власне особисті проблеми адресанта і, безумовно, торкається подій українського життя на Чернігівщині. Автор з гордістю пише про виданий у Чернігові поетичний збірник “Степові квіти”, підготовлені Г. Коваленком портрети корифеїв українського слова, вистави українського аматорського театру. Він радіє, що і його п’єса “Химерний батько” мала успіх у глядачів. Поет безпомилково вбачає значення цих заходів у тому, що вони стають на заваді “обрусінню”. Він ділиться своїми творчими планами, досить іронічно оцінюючи свої шанси написати “роман гумористичний” та “драмат роздиральний”, проте, це відчувається, значно серйозніше ставиться до оцінки своїх перекладів – Мольєра і Данте.

Важливе значення має, на нашу думку, сюжет, присвячений образу “печі”. Річ у тім, що В. Самійленко серед своїх сучасників користувався великою популярністю як автор гостро сатиричних поезій: “Щасливий край” (“Ельдорадо”), “Пісня про віщого Василя”, “Оборона столиці”, “Возсоединенний галичанин” та інші. М. Могилянський пригадував, як у 1894 р. В. Самійленко читав слухачам учительських курсів у Чернігові своє “Ельдорадо”: “Декламував Самійленко зразково: просто, без тіні патосу, не посміхаючись жадною рисочкою обличчя навіть тоді, коли всі навкруги весело реготали... І його декламацію так любили, що тільки втомлювали розмови і знижувався tonus їхнього інтересу, як чулися голоси: – “а чи не прочитав-би Володимир Іванович “Ельдорадо”? І тоді з різних боків лунали вимоги: “Ельдорадо, Ельдорадо!” Іноді опирався, але, звичайно, читав...”⁹.

“Патріотична дума” “На печі” була написана 28 жовтня 1898 р.¹⁰ і, на відміну від вищезгаданого вірша, являє собою в’їдливу, дошкульну сатиру на тих українських “патріотів”, які бажують “кохати безпечно ідею”, бояться навіть “мати книжку народну

в руках”, проте, звертаючись до України, воляють: “в грудях не можу я здержати крик / У годині твого ювілею” (натяк на 100-річчя виходу “Енеїди” І. Котляревського, відзначати яке в Російській імперії теж було не вельми простою справою). Поезія увійшла до багатьох збірок письменника, але у радянські часи її вістря трактували дуже вузько: “...їдка, сповнена ненависті сатира на українське панство,” яке “вірно служить царському урядові, не забуваючи на кожному кроці підкреслити свої уявні заслуги перед батьківщиною”¹¹. Очевидно, класовий дискурс тут не зовсім доречний. В. Самійленко позначив симптоми хвороби українства, повний діагноз якої був поставлений тільки у ХХ ст. Кращі українські уми таврували її і попереджали про смертельну небезпеку. Так, Ю. Шевельов у 1954 р. з нагоди широко розгорнутої в СРСР кампанії до 300-річчя “возз’єднання” чітко схарактеризував ознаки недуги: “Три страшні вороги українського відродження – Москва, український провінціалізм і комплекс Кочубеївщини – живуть і сьогодні. Запекла ненависть Михайла Драгоманова не знищила українського провінціалізму. Запекла ненависть Дмитра Донцова не знищила Москви. Запекла ненависть В’ячеслава Липинського не знищила комплексу Кочубеївщини. Сьогодні вони панують, і вони урочисто справляють ювілей Переяслава”¹².

Є. Маланюк назвав хворобу “малоросійством”. Він встановив її історичну тяглість, враженість нею переважно інтелігенції, вказав на складнощі її лікування: ні уколи, “ні навіть хірургія – тут не допоможуть. Її треба буде довго-довгі десятиліття і з ж и в а т и”¹³. Цей же автор безжально викрив і сутність цього явища: “Але малоросійство, – пророче писав він, – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм”¹⁴. Належну увагу звернув публіцист і на роль відповідно препарованої історії у процесі формування малоросів: останній реалізується через “затмарення, ослаблення і – з часом – заник і с т о р и ч н о ї п а м ’ я т і”¹⁵. Всі ці застереження і перестороги не втратили своєї актуальності й сьогодні. Не випадково ж один з відомих сучасних публіцистів звернувся до спадщини Є. Маланюка¹⁶. Виокремивши вузлові моменти його праці, автор проаналізував перебіг основних подій політичної історії останнього двадцятиріччя і прийшов до висновку, що він розвивався у річищі малоросійського дискурсу, тому “подолання чи то перейдення малоросійства – це, власне, одна із засадничих проблем українського життя”¹⁷. У контексті нашої теми доречно підкреслити, що С. Грабовський серед класиків української літератури, які “постійно вдавалися до нещадної національної самокритики”, назвав і В. Самійленка з його “Хоч пролежав цілий вік на печі, але завжди я був патріотом”¹⁸.

Це означає, що “патріотична дума” не втратила злободенності, як не втрачала вона читацьких симпатій і наприкінці ХІХ ст. Безумовно, О. Кониському з його чітко окресленим національним світосприйняттям цей твір не міг не сподобатися, тому автор і вжив у листі деякі алюзії. В. Самійленко був, безсумнівно, щирим, коли і себе уявляв на тій приснопам’ятній печі, але він не міг припустити, що туди “пошвендя” Перебендя-Кониський, чий працелюбність, рішучість і безкомпромісність у відстоюванні українських прав були добре відомі у відповідних колах. Тому версифікований лист позбавлений відвертого вихваляння адресанта, проте авторські симпатія й пошана, хоча й замасковані в шати іронії, виглядають переконливо. Можна також припустити, що лист до О. Кониського, як і дума “На печі”, мав значне поширення у списках. Опосередковано це підтверджується тим фактом, що у сховищі Інституту рукопису (фонд 170. Грінченки (родинний фонд), 809 одиниць зберігання, (1856 – 1931)¹⁹ обидва зберігаються в одній течці, переписані охайним почерком.

Лист друкується без будь-яких виправлень, у відповідності з документом. Польські слова перекладено українською мовою. Інформація автора про успіхи української громади в Чернігові та власні творчі здобутки і плани уточнюється і доповнюється у примітках.

1. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. – К., 2004. – С. 376.

2. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: Наук. вид. / Упоряд., передм., приміт. Т. П. Демченко, О. О. Мисюри. – Чернігів, 2011. – 210 с.
3. Там само. – С. 27.
4. Житецький І. П. За часів студентства (Спомини про В. І. Самійленка) // Самійленко В. Вибрані твори / З перед. сл., приміт. і за ред. Ол. Дорошкевича. – К.: Книгоспілка, 1926. – С. 237 – 246; Могилянський М. В. Самійленко в 90-х рр. (Із спогадів) // Там само. – С. 247 – 253; Старицька-Черняхівська Л. В. І. Самійленко (Пам'яті товариша) // Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори: Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. – К., 2000. – С. 787 – 823.
5. Самійленко В. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. // Самійленко В. Твори в двох томах / – К., 1958. – Т. 2. – С. 393.
6. Якийсь інший амур (фр.) – примітка упорядників тому творів Л. Старицької-Черняхівської.
7. Старицька-Черняхівська Л. Назв. праця. – С. 814.
8. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага... – С. 120.
9. Могилянський М. Назв. праця. – С. 248.
10. Інститут рукопису НБУВ, ф. 170, інв. № 586, арк. 3.
11. Бабишкін О. Володимир Самійленко (1864 – 1925) [Передмова] // Самійленко В. Твори в двох томах. – К., 1958. – Т. 1. – С. 41.
12. Шевельов Ю. Москва, Маросейка // Шевельов Ю. З історії незакінченої війни / Упоряд. О. Забужко, Л. Масенко. – К., 2009. – С. 70.
13. Маланюк Є. Малоросійство // Маланюк Є. Невичерпальність: Поезії, статті / Упоряд., передм. та приміт. Л. В. Куценка. – 2-ге вид. – К., 2001. – С. 234 – 235.
14. Там само. – С. 236.
15. Там само. – С. 238.
16. Грабовський С. Капітуляція перед боєм: Малоросійський синдром: від Грушевського до Ющенка // Екстракт +200. У двох част. / За заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2010. – Ч. 3. – С. 473 – 482.
17. Там само. – С. 482.
18. Там само. – С. 477.
19. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / Ред.: О. С. Боляк, Н. М. Зубкова, М. Л. Скірта. – К., 2002. – С. 110.

Прелюбезный господине!
 Суть премногі новини:
 Що із земської друкарні
 Твори красні, твори гарні
 Все виходять і виходять
 Обрусінню тяжко шкодять.
 Маєм “Степовії квіти”¹,
 (Вірші з кожного пііта²),
 Маєм твори популярні
 І корисні й дуже гарні.
 І портретів Коваленко³
 Тож оттиснув чималенько.
 І вистави народові⁴
 Суть у моді в Чернигові.
 Тож “Борулю”⁵ виставляли
 Рукоплесків заживали
 Рґедко⁶ виставим “Бурлаку”⁷
 Для розвитку widziw⁸ смаку.
 Йшов і “Батько мій Химерний”⁹,
 Що в читанню був мізерний
 А на сцені сподобався
 І спектакль на диво вдався.

* . * . *

Сповіщаю господина
Що перекладів з Пушкіна ¹⁰,
Których ¹¹ пан Лотоцький ¹² просить
Nie dam teraz ¹³; часу досить
Я не маю за-для tego ¹⁴
Żeby перекласти jego ¹⁵
Хоч хотів бим то вчинити
І поемат знаменитий
Перекласти в jezyk ¹⁶ руський ¹⁷
Показати що-м не вузький,
Та гіркая моя доля:
“Сборник земскій” – мі неволя ¹⁸,
Го повинен підганяти,
Календарь щоб наздогнати:
І през тую обставину
В тяжкій праці серцем гину.
Ох, минулись ті літа,
Як усе гуляв піта,
І як дбав він більш про славу
Ніж про земськую управу.
Але май зелений прийде,
“Земский Сборникъ” в норму ввійде,
Знов поменшає мі праця.
І до творів буду браться.
Із “Тартюфом” ¹⁹ розвяжуся
(Років три над ним труджуся)
Та із Дантом знову буду
Пекло маловать для люду ²⁰
І роман гумористичний
Хочу втнути преотличний
Потім драмат роздиральний
Дам на кон національний...
Тільки брак мені сюжета –
Річ то тяжка для поета.
Про такі то любі речі
Марить Сивий ²¹ із-за печі!
І як те справдить зуміє,
То вакансію відкриє
На печі в самому просі;
Wtedy Pana on poprosi ²²
На тепленькому лежати,
Нишком ляять супостати...
Тільки ж трудно няти віри
Щоб у вас були заміри
На печі собі покластись,
Без роботи мрієв пастиць.
Ні, не тая вдача в пана,
Му робота безустанна
Краща, ближча і рідніша,
А ніж піч хоч найтепліша.
Скорше наші “патріоти”
Разом стануть до роботи,
Ніж старий наш Перебендя ²³
За життя на піч пошвендя!

Суд цей вирікши правдивий
З квітнем вас вітає
. . . . Сивий.
2 квітня 1899 [р.]
ІР НБУВ, ф. 170, № 586, арк. 3, 3 зв., 4, 4 зв.

1. Йдеться про збірку поезій “старих і нових українських поетів” “Степові квітки”, які упорядкував і видав у 1899 р. у друкарні Чернігівського губернського земства Б. Грінченко. Загальний обсяг 160 сторінок + 5 сторінок змісту “Які тут вірші”.

2. До збірки “Степові квітки” увійшли поетичні твори 21 українського поета: П. Гулака-Артемівського, Ц. Білиловського, М. Вороного, Л. Глібова, П. Граба (Грабовського), Є. Гребінки, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, П. Куліша, В. Кулика, І. Манджури, А. Метлинського, С. Руданського, В. Самійленка, М. Ставицького, М. Старицького, Лесі Українки, І. Франка, О. Чужбинського, Я. Щоголіва, О. Яковенка. Див. докладніше: Степові квіткы: Вирши / Упорядкував и видав Б. Грінченко. – Чернигов, 1899. – С. 1 – 5.

3. Очевидно, йдеться про Григорія Олексійовича Коваленка (1868 – 1937) – українського письменника, історика, художника, громадського діяча, який жив у Чернігові у 1896 – 1905 рр., працював діловодом у Чернігівській міській управі. Наприкінці XIX ст. Г. Коваленко підготував до друку портрети Т. Шевченка, І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка. Див. докладніше: Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 463 – 487; Ротач П. Григорій Коваленко (100 років від дня народження) // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 61 – 64; Самойленко Г. Літературне життя Чернігівщини в XII – XX ст. – 2-ге вид., доп. і переробл. – Чернігів, 2011. – С. 139 – 140.

4. У 1896 – 1908 рр. у Чернігові існував народний (аматорський) театр, яким керував Олександр Федорович Володський (1875 – 1928?) – український драматург (автор понад 40 п'єс), актор і організатор театру. Див. докладніше: Самойленко Г. Літературне життя Чернігівщини в XII – XX ст. – 2-ге вид., доп. і переробл. – Чернігів, 2011. – С. 133 – 135.

5. “Мартин Боруля” – комедія в 5 діях, п'єса І. Карпенка-Карого (1886 р.), надрукована у львівському журналі “Зоря” (1891 р., №№ 7–10), уперше була поставлена трупою М. Кропивницького у 1887 р. у м. Новочеркаську. Див.: Карпенко-Карий І. Драматичні твори / Вступ. ст., упоряд. і приміт. Р. Я. Пилипчука; Ред. С. Д. Зубков. – К., 1989. – С. 561.

6. Рєдко (пол.) – швидко, хутко.

7. “Бурлака” (первісний варіант мав назву “Чабан”) – драма в 5 діях І. Карпенка-Карого (1883 р.), надрукована в журналі “Зоря” (1895 р., №№ 18–22), виставлена на сцені у 1897 р. в м. Кременчузі трупою П. Саксаганського. Див.: Карпенко-Карий І. Драматичні твори / Вступ. ст., упоряд. і приміт. Р. Я. Пилипчука; Ред. С. Д. Зубков. – К., 1989. – С. 546.

8. Widziw (пол.) – глядачів.

9. “Химерний батько” – комедія (жарт у 2-х діях) В. Самійленка, написана у 1897 р. Вперше надрукована у двотомнику: Самійленко В. Твори в двох томах / Упоряд. та примітки О. Бабишкіна. – К., 1958. – Т. 2. – С. 152 – 184. У примітках до тексту п'єси зазначено, що вона не ставилася на сцені, але, очевидно, йшлося про професійний театр. Чернігівські аматори комедію поставили. Цей факт підтверджує і Г. Самойленко. Див.: Самойленко Г. Літературне життя Чернігівщини в XII – XX ст. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Чернігів, 2011. – С. 134.

10. У двотомнику В. Самійленка вміщено два переклади поезії О. Пушкіна, але більш раннього періоду. У 1899 р. в Росії урочисто відзначали 100-річчя від дня народження великого російського поета. Українські діячі прагнули вшанувати його пам'ять, підготувавши низку перекладів українською мовою. Проте збірник творів О. Пушкіна в перекладі українською мовою на підставі “закону 1876 р.” (Емського

указу) був заборонений до друку цензурою // Киевская старина. – 1899. – Т. 56. – № 7 (июль). – Отд. 2. – С. 15.

11. Ktorych (пол.) – яких.

12. Олександр Гнатович Лотоцький (1870 – 1939) – визначний український громадсько-політичний діяч, публіцист, професор церковного права. У 1896 р. закінчив Київську духовну академію. Залишив щирі, сповнені любові і поваги спогади про О. Кониського, І. Шрага та інших діячів українського національно-визвольного руху. Див.: Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 175 – 180. Докладніше про нього див.: Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.). – К., 2002. – 366 с.

13. Nie dam teraz (пол.) – не дам тепер.

14. Tego (пол.) – того.

15. Żeby перекласти його (пол.) – щоби перекласти його.

16. Język (пол.) – мова.

17. Йдеться ж, звичайно, про українську мову, якій численні вороги закидали етнографізм, побутову “вузькість”, нездатність передати “високі” почуття й абстрактні поняття.

18. “Земский сборник Черниговской губернии” – друкований орган Чернігівського губернського земства, виходив у 1869 – 1915 рр.: у 1870 – 1912 рр. щомісячно, у 1913 – 1915 рр. окремими випусками. В. Самійленко працював секретарем редакції у 1893 – 1900 рр. З його появою, у середині 1890-х рр., стали друкуватися численні краєзнавчі матеріали, розвідки і навіть монографії.

19. “Тартюф” – перша “серйозна” комедія великого французького драматурга Мольєра (справжнє ім'я Жан-Батіст Поклен; 1622 – 1673), яку він писав у 1664 – 1669 рр. Переклад В. Самійленка Д. Антонович назвав “прекрасним” // Антонович Д. Триста років українського театру 1619 – 1919 / Передм. Б. Козака. – Львів, 2001. – С. 138. Див. переклад В. Самійленка: Тартюф, або ж Облудник: Комедія на 5 дій // Мольєр. Комедії / Пер. з франц. М. Рильського, В. Самійленка, І. Стещенко; передм. В. Пашенка. – К., 1981. – С. 50 – 136.

20. В. Самійленко здійснив переклад десятих пісень “Пекла” “Божественної комедії” великого італійського поета Данте Аліг'єрі (1265 – 1321). Вперше були надруковані у галицькому часопису “Правда” в 1892 р. Див.: Самійленко В. Вибрані твори / З переднім словом, примітками і за ред. Ол. Дорошкевича. – К., 1926. – С. 233.

21. Сивий – це не псевдонім, а радше прізвисько В. Самійленка. Зафіксовано 20 псевдонімів і криптонімів письменника, але вищеназваного не вказано. Див.: Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К., 1969. – С. 528. Л. Старицька-Черняхівська писала про своє враження від першої зустрічі з поетом: “Ми побачили невеличку на зріст ситеньку людину, з симпатичним, але зовсім не натхненним обличчям, з чорними, мов терен, очима і копицею сивуватого волосся. Людина нібито непоказна і справді “сивенька”, але вже за кілька хвилин Самійленко починав цікавити кожного. Перш за все, звертали на себе увагу його очі – цікаві, спостережливі. В них щохвилини мінялися різні почуття: гумор, жарт, допитлива думка, ласкава ухмилка” // Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори: Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. – К., 2000. – С. 791.

22. Wtedy Pana on poprosi (пол.) – тоді пана він попросить.

23. У сучасних довідниках зафіксовано 141 псевдонім і криптонім, якими О. Кониський підписував свої твори // Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К., 1969. – С. 483 – 484. Перебендя – один із найвживаніших серед них. У СУМі наведено два значення цього слова: “1. Вередлива, капризна, перебірлива людина; вередун; 2. Людина, що вмє весело, дотепно що-небудь розказати, проспівати...” // СУМ. – К., 1975. – Т. 6: П – Поїти. – С. 122.

Данная публикация представляет собой обнародование стилизованного под старину письма в стихах В. Самийленко к А. Конисскому, в котором отображены некоторые интересные страницы общественно-культурной жизни украинцев Чернигова в конце XIX в., идет речь о творческих планах поэта.

Ключевые слова: эпистолярное наследие, украинская литература, А. Конисский, В. Самийленко, культурно-общественная жизнь Чернигова, творческие планы.

This publication manifests the conformed to ancient style poetry letter of V. Samiylenko to O. Konysky. It tells about some interesting pages of the Chernigiv Ukrainians public-cultural life at the end of XIX century, the creative plans by poet.

Keywords: the epistolary inheritance, the Ukrainian literature, O. Konysky, V. Samiylenko, public-cultural life of Chernigiv, the creative plans.

Лідія Нестеренко

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОСНИХ ПРАВЛІНЬ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛ. ХІХ ст. ПО ОРГАНІЗАЦІЇ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ

У статті проаналізовано законодавство Російської імперії щодо комплектування армії в першій пол. ХІХ ст. та проведення військових реформ у Чернігівській губернії. Показано діяльність волосних правлінь Чернігівщини по організації рекрутської повинності державних селян та козаків.

Волость, волосне правління, рекрут, рекрутська система, козак, державні селяни.

Однією з найтяжчих повинностей, які виконували селяни державного відомства, була рекрутщина. Її виконували всі ті стани, які платили подушний податок, окрім колоністів і тих державних селян, що віддано служили на виборних посадах три триріччя. В сучасній історичній науці, на жаль, питання військової історії не належать до пріоритетних. Проте якщо сама рекрутська повинність хоч частково висвітлена дослідниками у ряді праць, то діяльність селянського самоврядування ще не знайшла належної оцінки ні в масштабах держави, ні в окремих регіонах.

У наукових працях П.А.Зайончковського, Л.Г.Безкровного, М.В.Бестужева та інших істориків проаналізовані способи комплектування російського війська, військові реформи ХІХ ст., причини невдач російської армії у військових кампаніях та ін.¹ Статистичні відомості про виконання військової повинності в Чернігівській губернії під час воєнних подій І половини ХІХ ст. містять розвідки М.С.Чуприни, О.О. Лейберова та ін.²

Місцеві архівні документи і матеріали дають можливість вивчити і проаналізувати нові напрямки проблеми. Завданням нинішнього дослідження є показ ставлення сільського населення до відбування рекрутської повинності, діяльності волосних правлінь Чернігівської губернії у забезпеченні виконання козаками та державними селянами рекрутської повинності, організації мирських зборів, придбанні для воїнів військового спорядження та наданні їм фінансової та матеріальної допомоги.

Рекрутська система комплектування війська, яка склалася на рубежі ХVІІ–ХVІІІ ст., цілком відповідала соціальній основі імперії, до якої входила майже вся територія України. Із селян, робітних людей та інших податних станів формувався рядовий склад, а з дворян – офіцери. Для свого часу рекрутська система була прогресивним явищем. Її введення дало можливість створити постійну регулярну армію, яка мала типову зброю і форму та перебувала на утриманні держави. Характерно, армія була однорідна і в національному відношенні, оскільки рекрутську повинність відбували з останньої чверті ХVІІІ ст. головним чином росіяни, українці й білоруси.

Напередодні прийняття рекрутського статуту 1810 р. волосними правліннями були зібрані і подані в окружні правління статистичні дані щодо кількості козаків, державних селян, міщан, що проживали у кожному з населених пунктів своєї волості. Проаналізувавши їх, у губернії, як і по всій Російській імперії, відбувся поділ на рекрутські дільниці, які стали основною одиницею для розподілу повинностей населення і збігалися з адміністративним поділом податних громад. За статутом 1810 р., рекрутська повинність перш за все поширювалася на сім'ї з великою кількістю робітників. Країна була поділена на рекрутські дільниці, які стали основною

© Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського.

одиницею для розподілу повинностей населення і збігалися з адміністративним поділом податних громад. Отож міщани мали свої дільниці, а селяни у волостях свої³. Кожна рекрутська дільниця охоплювала одну тисячу ревських душ. У волості правління надійшли відомості про новоутворені дільниці та населенні пункти, що в них входили. Якщо населення одного села потрапляло у дві рекрутські дільниці, то їх розподіл покладався на місцеві органи управління. У Чернігівській губернії в 1832 р. державні селяни мали 68 рекрутських дільниць, у середньому від 1 до 5 на повіт. Правда, в Остерському повіті було 15, у Суразькому – 9, у Чернігівському – 8, у Новгород-Сіверському – 6, а у Мглинському повіті не було жодної повної. Державні селяни 6 населених пунктів Шуморовської волості Мглинського повіту були об'єднані в одну рекрутську дільницю з населенням 6 населених пунктів Голубовської волості Суразького повіту. Як видно, в одну дільницю входило населення 2 сусідніх волостей і повітів. Правда, в окремих густонаселених волостях було створено по кілька дільниць. Так, більшість населення Вигуровської волості Остерського повіту ввійшла до 2 повних дільниць, складених з населення тільки цієї волості, а решта населення – до дільниць, утворених у Гоголевській і Летковській волостях. Та ж ситуація була і в Євменській волості цього ж повіту⁴. Детально про кількість волостей і рекрутських дільниць у державних селян Чернігівської губернії можна дізнатися із таблиці № 1.

Таблиця № 1.

Кількість волостей і рекрутських дільниць у населених пунктах державних селян Чернігівської губернії в 1832 р.*

№ п/п	Повіт	Кількість волостей	Кількість рекрутських дільниць
1.	Ніжинський	5	3
2.	Чернігівський	7	8
3.	Конотопський	5	1
4.	Глухівський	5	5
5.	Кролевецький	5	3
6.	Остерський	8	15
7.	Козелецький	6	2
8.	Новгород-Сіверський	4	6
9.	Стародубський	3	1
10.	Мглинський	1	1
11.	Городнянський (Городницький)	4	5
12.	Борзнянський (Борзенський)	6	2
13.	Сосницький	6	5
14.	Суразький	4	9
15.	Новозибківський	2	3
	Всього	71	69

Служба в армії тривала 25 років, тому була, по суті, найтяжчим покаранням. Свого часу П.Пестель писав, що термін служби настільки довготривалий, що його можна прирівняти до смертного вироку⁵.

Проекти скорочення терміну служби склалися у 1811 р., але через війни не були прийняті. Спеціально сформована комісія для вироблення нового рекрутського статуту після гострих дебатів у 1831 р. завершила над ним роботу. Новий проект зберіг принципові положення рекрутчини. Передбачалося розділити імперію на дві частини: північну і південну. До останньої входили й українські губернії. У кожній з них набори проводились окремо. До нового слід віднести можливість грошової заміни у розмірі 1 тис. руб. викупної за рекрута. Залишено право заміни одного рекрута іншим⁶. Весь нагляд за дотриманням цих норм був покладений на волості правління.

Що стосується віддачі в рекрути найманців, то цією можливістю могли скористатися лише багаті селяни й козаки, які наймали за себе бідних чи сиріт. Волості правління часто не втручалися у процес складення та дотримання умов договорів між наймачем і найманим, тому з останніми траплялись випадки, коли гроші по договору

* Таблицю зроблено: ДАЧО. – Ф.152. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 1–23.

найму їм не сплачувались. Так, у 1836 р., коли козакам с. Ольшанки Чернотицького волосного правління Єфиму та Івану Веремеєнкам прийшла черга йти до армії, вони уклали договір по найму за сім'ю на суму 800 руб. 08 коп. асигнаціями з круглим сиротою с. Волинки Павлом Шандрибою. Сплативши йому лише 65 руб. 08 коп. від зазначеної суми, брати Веремеєнки здали його по четвертому малоросійському козачному набору. Лише після звернення в 1837 р. у Стародубську попечительну контору Марії Кузьменської, тітки, в якій перебував на вихованні сирота, Веремеєнки доставили Шандрибі через посередників ще 317 руб., а решту – 418 руб. зобов'язались сплатити з відсотками⁷.

У 1833 р. відбувся 98 набір по чотири особи з 1000 ревізьких душ. Із Чернігівської губернії з державних селян було взято 260 воїнів, дванадцять зараховано за квитанціями і 820 повернуто з фізичними вадами. Для порівняння відмітимо, що у Псковській губернії в 1831 р. по 97 набору (чотири особи з 500 ревізьких душ) з державних селян прийнято 554, 15 зараховано за квитанціями і 2184 чоловіки повернуто з фізичними вадами⁸.

У рекрутські присутствія волосні голови представляли списки з більшою кількістю рекрутів, аніж було потрібно. Причиною цього є повернення назад чоловіків, у яких були складні сімейні обставини (малолітні діти та ін.). Так, 31 січня 1837 р. голова Мошонської волості Городницького повіту звернувся до повітового начальника і передав письмове прохання казенного селянина с. Шепелева Данила Чепурка про звільнення його від рекрутської повинності у зв'язку з сімейними обставинами. У нього в сім'ї було троє дітей віком до 4 років. Чернігівське губернське присутствіє з дозволу цивільного губернатора звільнило рекрута від повинності, і 31 грудня цього ж року він повернувся додому, проте на його місце сільською громадою був призначений двадцятилітній рідний брат Давид Чепурка⁹.

Часто повертали чоловіків низьких за зростом, хворих, надто юних чи старих. Так, у рекрутському списку, поданому в 1831 р. головою Чапліївської волості, було 37 осіб, з яких рекрутським присутствієм було відібрано для відправлення в армію 33, а двоє були повернуті через хворобу, по одному – за фізичними вадами і віком; алтинівським волосним головою у списку визначено 38 чоловік, з яких відібрали 29, а 4 чоловіки повернені через хворобу, 3 – за фізичними вадами, по 1 – за сімейними обставинами та за віком; краснопольським волосним головою – 54 особи, з яких придатними до військової служби було лише 32 чоловіки, повернуто 11 хворих чоловіків, по 4 – за сімейними обставинами та фізичними вадами і 3 – за віком. Усього волосними головами було представлено 129 чоловіків, з яких було взято у рекрути 94¹⁰. У цьому ж році із рекрутського списку, поданого у Чернігівське рекрутське присутствіє головою Гриденської волості, у червні був відібраний для малоросійських козачих полків 41 чоловік, із списку, поданого головою Мишковської волості, – 29, із списку Лищицької волості – 25 воїнів¹¹. У вересні цього ж року із списків, поданих головою Мишковської волості, відібрано ще 15 чоловік, із списків Гриденського волосного голови – 17, голови Лищицької волості – 12 козаків¹². У 1833 р. з державних селян Чернігівської губернії по 98 рекрутському набору було відібрано рекрутськими присутствіями 260 воїнів, 12 зараховано за квитанціями і 820 чоловік повернуто з фізичними вадами¹³.

Для кращої організації наборів у 1838 р. північна і південна зони були поділені ще на західну і східну. Це дало можливість регулювати набори по 4 зонах у мирний час. При потребі набори могли проводитись у 2-3 і навіть у всіх 4 одночасно. У 1836 р. П.Д.Кисельов підняв питання про перехід на жеребкувальну систему для державних селян. Її суть зводилася до того, що в основу були покладені сімейні списки, розділені на три розряди. Бездомні, безсімейні одинаки і сім'ї з 4 і більше робітниками зараховувались до 1-го розряду; так звані „трійники” – до 2-го розряду; а „двійники” і ті двійники, що уже дали рекрутів раніше виданого закону, – до 3-го. На основі цього складалися призовні списки юнаків не молодших 21-річного віку. Жеребкування спочатку проводилось у 1-ому розряді, далі у 2-ому, а вже потім у 3-ому. Проте ця система була запроваджена для державних селян лише у 1854 р. і проіснувала до військової реформи 1874 р.¹⁴.

На волосні правління покладався нагляд за дотриманням правильності жеребкування і черги відбування рекрутської повинності. Так, у 1849 р. при проведенні жеребкування по 8 рекрутському набору в Буромське товариство Іченської волості прибув для здійснення нагляду волосний голова Е. Коршец. Із 12 осіб, що були у сімейних списках по 1 розряду, були вибрані 5 осіб¹⁵, із 5 осіб, які були у сімейних списках по 2 розряду, – лише 4, оскільки один із казенних селян Степан Прошукін перебував за межами волості¹⁶. В цьому ж році під час проведення жеребкування у Пекарському сільському товаристві Голенської волості туди прибув голова Єфим Згоба. Із чотирьох осіб, які значилися у списку по 1 розряду, було взято двоє і один чоловік із списку 2 розряду. Інші кандидати не пройшли через захворювання на золотуху та цингу¹⁷. В 1849 р. з цією місією прибув до Змітневського сільського товариства сосницький волосний голова Антон Залько. Із семи осіб, що значилися у списках 1 розряду, було визнано здоровими чотирьох, а з шести осіб, наявних у списках 2 розряду, відібрано двох. Усі інші були визнані непридатними до служби¹⁸. Після проведення жеребкування сільські писарі готували формулярні списки, які подавались у волосне правління. В них, окрім прізвища та імені, писар указував вік, зріст, особливі прикмети (колір волосся та очей, форма брів і губ), сімейний стан (вказувались імена дружини, дітей), грамотність, володіння ремеслами. Волосним писарем оформлювався один список для відправлення в губернське рекрутське присутствіє. Характерно, що, окрім підпису під формулярними списками сільського старшини, обов'язково свої підписи ставили волосний голова та повітовий начальник.

Для козаків Чернігівської губернії були особливі умови виконання рекрутської повинності. В екстремальних ситуаціях із козаків формували спеціальні додаткові формування – козаці полки, комплектація яких повністю лягала на їх плечі. Так, в 1807 р. на формування міліції, ополчення та ін. були витрачені великі суми. Організація шести полків у Вітчизняну війну обійшлась їм 40 млн. руб., а у 1831 р. формування восьми козачих полків і шістнадцяти резервних ескадронів – більше ніж 500 тис. руб.¹⁹.

У зв'язку з малоземеллям, важким податковим тягарем, витратами на організацію полків – тимчасові пільги, подаровані урядом у вигляді відстрочок платежів, навіть анулювання заборгованості, не поліпшували становища козаків. У 1841 р. козакам Чернігівської і Полтавської губерній було зроблене полегшення по виконанню військової повинності: замість щорічного набору по 5 чоловік із тисячі ревізьких душ, набір проводився раз у два роки по 8 чоловік. Термін служби встановлювався 20-річний: 15 – строкової служби і 5 – безстрокової відпустки²⁰.

Під час проведення реформ волостей П.Д. Кисельовим були розширені обов'язки волосних правлінь щодо виконання державними селянами і козаками рекрутської повинності. До їх функцій належав нагляд за складанням у сільських товариствах чергових рекрутських списків, які відтворювались через кожне триріччя. Списки складались у трьох екземплярах, з яких один залишався у товаристві, а два направлялись у волосне правління. Звідти один список передавався через окружного начальника в Палату державних маєтностей, а інший зберігався у волосному правлінні. Одним із завдань волосного правління був нагляд за внесенням відміток про рух населення у рекрутських списках сільських товариств²¹.

Після оголошення царського маніфесту щодо проведення нового рекрутського набору волосне правління отримувало з окружного правління дані Палати державних маєтностей про кількість козаків чи казенних селян, яких необхідно поставити волості по набору. Так, згідно з рознарядкою, що отримали волосні правління Глухівського повіту в 1818 р., Марчихинобудинська волость мала поставити по набору 10 рекрутів, Воронежська, Тулиголовська і Липольська – по 9 воїнів, Єсманська і Березовська – по 8 рекрутів. По стільки ж воїнів мали поставити і у Кролевецькому повіті. Так, із Іванинської волості мало прибути 11 рекрутів, Коропської – 9, із Атюської, Алтинівської – по 8, з Успівської – 7, з Понорницької – 6, Покошицької – 5 воїнів. Деяку більшу кількість рекрутів мали поставити волості Конопотського повіту – 13, Подлипенська і Краснянська волості – по 12, Батурицька і Голонська – по 11, Дмитровська – 8, Обмачівська – 4 рекрути. Черницька і Слобідсько-Новгородська волості Новгород-Сіверського повіту мали здати у рекрути по 12 чоловік, Івотська – 11²².

Після опублікування маніфесту від 29 січня 1855 р. про набір на тимчасову службу ополчення із малоросійських козаків 7 травня виходить положення про малоросійські кінні козацькі полки. Із кожної тисячі душ дорослого населення 12 рекрутів направлялися в 5 і 6 полки. Кожен полк складався із 1083 чоловік.

Відразу ж після їх опублікування кожне волосне правління отримало рознарядку щодо козаків у залежності від загальної кількості жителів „вільних станів”. У середньому виходило по одному козаку від кожних 86 ревізьких душ. Згідно зі звітами волосних голів у Борзенське повітове правління, Іченською волостю було поставлено 62 воїни, Шаповалівською – 54, Борзенською – 69, Івангородською – 60, Комаровською – 55, усього 300 воїнів²³. З волосних правлінь у сільські товариства надійшли розкладки про кількість рекрутів, необхідних для збору з сільських товариств. Волосний голова і засідателі розглядали і затверджували ухвали сільських товариств про грошові збори для виконання рекрутської повинності. По закінченні набору волосне правління робило детальний звіт віддатчикам про суми, ввірені їм на здачу рекрутів, і віддавало його разом із оригіналами рахунків та документами віддатчиків через окружного начальника в Палату державних маєтностей²⁴.

У 1851 р. Шаповалівське волосне правління затвердило приговори сільських сходів Шаповалівської волості про розкладку податку з кожної душі в розмірі 16 коп. на здачу рекрутів по 13 набору. Згідно з цим з 4523 душ, що проживали у волості, було стягнуто 723 руб. 68 коп. Кошти, що залишилися від минулих наборів, а саме 61 руб. 67,25 коп., зберігались у волосному правлінні. Всього після проведення збору стало 785 руб. 35,25 коп. На рекрутів було витрачено 584 руб., 35,25 коп. Решта – 201 руб. – залишились на збереженні у волосному правлінні. З 4524 душ, що підлягали рекрутській повинності, було зібрано, у відповідності з новим законом, 35 рекрутів та 1 найманець, за якого сім'я сплатила 142 руб. 80,5 коп. Здача одного воїна коштувала 16 руб. 69,5 коп., загалом було витрачено 584 руб. 35,25 коп.²⁵ Всього в Чернігівській губернії у 1853 р. було взято в рекрути 1533 козаки, а у 1855 р. – 1532²⁶.

Так, у 1853 р. козаки губернії тільки на обмундирування одного рекрута збирали по 10 руб. 20 коп.²⁷. Можна припустити, що на 1533 було зібрано 15636 руб. 60 коп. Недоїмок по рекрутському збору не допускали.

Після оголошення рекрутського набору з волосних правлінь розсилали в сільські товариства розкладки Палати державних маєтностей про кількість рекрутів, необхідних для збору з сільських товариств²⁸. Так, після опублікування маніфесту від 29 січня 1855 р. про набір на тимчасову службу ополчення із малоросійських козаків, 7 травня виходить положення про малоросійські кінні козацькі полки. Із козаків Чернігівської губернії передбачалось набрати 2 полки – № 5 і 6. Збір козаків визначався дванадцятьма козаками із тисячі душ. Кожен полк складався із 1 083 чоловік.

Кожен повіт отримав рознарядку щодо кількості козаків у залежності від загальної кількості проживаючих „вільних станів”. Потім вони розподілялися по волостях. У середньому виходило по одному козаку від кожних 86 ревізьких душ. Згідно зі звітами волосних голів Борзенського повіту у повітове правління, населенням було поставлено 300 воїнів: з яких Ічнянською волостю – 62, Шаповалівською – 54, Борзенською – 69, Івангородською – 60, Комаровською – 55²⁹.

Усі витрати на облаштування та утримання козаків проводилися за рахунок козацьких товариств та загального земського збору. При поставці козаків товариства повинні були спорядити їх необхідним одягом та внести гроші до місцевих повітових казначейств під квитанції за визначеними у Чернігові цінами на придбання частини форменого одягу. Крім того, населення забезпечувало ще 6-місячне утримання з розрахунку на одного козака – 10 пудів 35 фунтів муки, 1 пуд 5 фунтів круп. Продукти харчування збиралися раз у півтора місяця³⁰. У 1855 р. для 54 воїнів, поставлених Шаповалівською волостю, козаками було зібрано 587 пудів 7 фунтів муки, 60 пудів 7 фунтів круп, 82 сорочки, 3 пари чобіт³¹.

Так, у 1855 р. Шаповалівське волосне правління затвердило і мирський збір у розмірі 28,5 коп. із ревізької душі. Згідно з ним, для воїнів у даній волості було зібрано 1 274 руб. 23 коп. Витрати на одного козака становили в цьому році 13 руб. 34,5 коп., а на всіх козаків було витрачено 720 руб. 49,5 коп. Таким чином, сума грошей, зібрана

населенням Шаповалівської волості, була майже удвічі більшою від потрібної³².

В основу завищених розмірів податку закладалися місцеві ціни на продукти, які навіть у сусідніх волостях були різними. До того ж урядовці розраховували на низьку платоспроможність населення. В разі несплати податку певною кількістю осіб сума, що залишилась не сплаченою, знову розкладалась на багатих домогосподарів. Суми грошей, що залишилися від набору, відправлялись до волосного правління. Ці кошти, як правило, використовувались при наступних рекрутських наборах, проте часто волосні голови спонукали сільські товариства пожертвувати їх військовим.

Відбір козаків проводився на сільських сходах. У першу чергу відбирали безсімейних одинаків, бездомних або чоловіків, у сім'ях яких було 4 і більше робітники, потім – із родин з трьома робітниками, а останніми були сім'ї з двома робітниками³³. Винятки робились для тих осіб, які мали іти на службу у двох наступних рекрутських наборах. Проте всі деталі розкладки і призначення сімей безпосередньо залежали від рішення сходів. Часто сімейні списки складалися так, щоб звільнити від рекрутчини багатих домовласників. Багаті селяни платили по 300–500 руб., прагнучи за будь-яку ціну відкупити своїх синів. Місцеве керівництво при цьому обмежувалося спостереженням і збереженням “благочинності і порядку”, поясненням правил і наданням пропозицій сходу щодо вирішення приватних прохань. Хоча траплялись випадки, коли місцеві чиновники, перебуваючи в поселенні, самі складали списки, вимагаючи у селян хабарі³⁴.

Окрім цього, обмежувався і вік козаків 20–43 роками, зростом не менше 2 аршинів 2 вершків (1 аршин – 0,7112 м, 1 вершок – 44,45 мм). Воїни повинні бути фізично здоровими, без ран, гриж, каліцтв тощо.

На сільських сходах також вибиралися супроводжуючі й відповідальні за організовану доставку до місць збору рекрутів, провіанту та фуражу. Всі рішення щодо збору коштів та провізії, їх витрат оформлялися ухвалою сільського сходу. В кінцевому підсумку відповідальні звітувалися за витрачені кошти перед односельцями. Під час проведення набору у товаристві заводився окремий зошит, у який заносили всі кошти, що були зібрані і витрачені на здачу воїнів. Затверджені звіти витрачених сум відправлялись у волосні правління, а звіди до повітових правлінь.

3 серпня 1855 р. з'явився указ Сенату про створення державного ополчення із державних та приватних селян. У рознарядках, розісланих волосними правліннями у сільські товариства, вказувалося, що ратники набиралися у розрахунку 25 чоловік із тисячі душ. Уряд боявся озброювати велику кількість селян, оскільки регулярна армія була в Криму і у разі повстання уряду не вистачило б сил на його придушення. Формування дружин ратників проходило так само, як і козаків. Відбиралися фізично здорові селяни віком 20–45 років, але допускалися і 17-річні юнаки міцної статури і високого зросту.

Умови відбору ратників сільськими сходами були такими, як і в козаків. Сільські товариства забезпечували ратників обмундируванням: сорочками, овечим кожухом, шкіряними рукавицями на сукняній підкладці, шароварами, чобітьми, шапкою тощо, а також 9-місячним провіантом та фуражем, виходячи із розрахунку на одного воїна 16 пудів** 12,5 фунта*** борошна, 1 пуд 27,5 фунта круп та фуражу за кількістю коней. Весь провіант поставлявся трьома рівними партіями: через кожні 3 місяці³⁵. Допускалися заміни продуктів і фуражу грішми. Замість одного пуда житнього борошна потрібно було сплатити 80 коп., гречаної крупи – 90 коп., сіна – 25 коп. Для придбання необхідних продуктів та спорядження проводився мирський збір. Шаповалівське волосне правління дозволило зробити збір у розмірі 50 коп. з ревізької душі³⁶.

Під час формування ополчення в даній волості було взято 14 ратників. Поставляли в ополчення воїнів також і поміщики. Під час перебування селян в армії поміщики і сільські товариства звільнялись від сплати податків за них. У разі загибелі ратників вони отримували залікові та рекрутські квитанції. Всього по губернії в 1855 р. було набрано 9 дружин ратників, по 1089 чоловік у кожній. Місцеве керівництво по рекрутських наборах зобов'язало надати у 1853 р. із селян різних найменувань

** 1 пуд – 16,3805 кг.

*** 1 фунт – 409,5124

116 рекрутів, у 1854 р. – 7976, у 1855 р. – 4921³⁷. У загальному, під час Кримської війни, за офіційною статистикою, було взято більше 22 тисяч селян різних відомств і понад 5 тисяч козаків.

Таким чином, у 1855 р. тільки на ополчення державними і поміщицькими селянами було поставлено близько 10 тисяч чоловік. А по рекрутських наборах у 1853 р. із селян недержавного відомства надійшло 116 рекрутів, у 1854 р. – 7976, у 1855 р. – 4921³⁸. У загальному, під час Кримської війни, за офіційною статистикою, було взято більше 22 тисяч селян різних відомств і понад 5 тисяч козаків.

Під час Кримської війни патріотичні почуття у населення Чернігівщини проявлялися і через добровільні пожертвування. Їх розміри залежали від достатків і “любові до Вітчизни”³⁹. Держава всіляко сприяла благочинності населення. У місцевій пресі постійно публікувалися дані про зроблені пожертви. Від імені імператора висловлювалися подяки конкретним особам або цілим громадам. Нерідко чиновники власним прикладом заохочували населення. Так, у 1854 р. чиновники Ніжинського магістрату на користь діючої армії зібрали 260 руб.⁴⁰. У наступному році службовцями Чернігівської палати державних маєтностей, повітовими начальниками і членами повітових правлінь було зібрано на військові потреби 288 руб. 65,5 коп.⁴¹.

У сільських місцевостях для збору пожертвувань залучали волосних або сільських урядників. Показуючи населенню приклад, вони перші вносили грошові суми. Зібрані кошти передавали безпосередньо військовому керівнику чи відправляли у повітові казначейства, де згодом витрачали за призначенням. У 1854 р. державними селянами Козлянської, Пакульської, Седневської, Горбовської волостей Чернігівського повіту на користь 1-го батальйону Нарвського егерського полку було зібрано 833 руб. 70 коп. і передано командирі полку⁴². Для 2 драгунської дивізії у м. Кобижчі Козелецького повіту було зібрано тільки малозабезпеченими козаками 835 руб. і передано військовій частині⁴³. В цілому по Чернігівській губернії у цьому році було передано державними селянами на користь діючої армії 3156 руб.⁴⁴.

У 1855 р. при комплектуванні козачих полків та дружин ратників зростали і пожертви. Гроші, як правило, перераховувалися не тільки із особистих збережень громадян, а й за рахунок коштів сільських товариств, що залишилися від здачі рекрутів. Згідно з рішеннями сходів, населення Шаповалівської волості Борзенського повіту в 1855 р. перерахувало на потреби армії із залишкових коштів 86 руб., а із особистих заощаджень – 13 руб. 95,5 коп. Населення Комаровської волості збрало 53 руб., а Ічнянської – 100 руб. Усього у повіті було зібрано близько 253 руб.⁴⁵.

Важко розділити патріотичність населення за станами, бо всі вони матеріально підтримували армію під час військових дій. Далеко не точні підрахунки засвідчують найбільшу активність населення державного відомства.

Крім цього, зібрані суми могли передаватися конкретним військовим формуванням в обхід волосних правлінь. Так, державними селянами Новозибківського і Стародубського повітів у дружину ратників № 206 було передано 209 руб. А в дружину № 207 державні селяни Суразького повіту передали 304 руб. Державними селянами і міщанами Кролевецького і Конотопського повітів дружині № 203 було зібрано 1033 руб. Воїнам дружини № 204 міщанами та державними селянами Сосницької волості було подаровано 75 руб., а козаками Менської волості – 109 руб.⁴⁶.

За ініціативою волосних і сільських правлінь селяни збирали для військових продукти харчування, фураж тощо. Під час переходу через губернію 2-ої драгунської дивізії населенням Ніжинського повіту було передано 2000, а в Остерському повіті – 200 пудів сіна⁴⁷. У м. Мена державні селяни подарували по одній парі волів для кожної роти 1-го батальйону Нарвського Егерського полку⁴⁸. На користь 8 Піхотної дивізії поселеннями губернії було передано 109 пудів 20 фунтів сушеної квашеної капусти. Для поранених було зібрано 208 пудів 20 фунтів корпії і 7 пудів компресів⁴⁹. Державні селяни Голубовської, Погорської, Неглюбської волостей ратникам, які набирались із їх населених пунктів у 1855 р., подарували 304 кожухи. А селяни Новоропецької і Сачковської волостей разом з поміщиками подарували 190 кожухів⁵⁰.

Таким чином, за ініціативою місцевих органів управління на потреби армії населенням було зібрано багато грошей, провіанту, фуражу, одягу тощо. Наведені факти

свідчать, що під час Кримської війни пожертвування були постійними. Раніше заготівля взуття та спорядження для армії постачалося за державними замовленнями, які виконувалися підрядчиками. Різке збільшення армії під час військових дій не давало їм можливості відразу доставити в армію все обмундирування і тому доводилося залучати до його пошиття місцевих кравців. Волосні голови зобов'язували сільське керівництво залучати для пошиття взуття і військового обмундирування воїнів-кравців та майстрів по ремонту і пошиттю взуття із місцевого населення.

За наказом повітового керівництва волосні правління готували списки майстрів своєї волості. Волосні голови зобов'язували сільських старшин і старост знайти майстрів і подати їх іменні списки у волосні правління. Так, у 1855 р. із с. Тростянки побажали брати участь у пошитті 3 чоботарі, із с. Головеньки – 4 кравці і 7 чоботарів, із с. Шаповалівки – 7 кравців і 14 чоботарів, із с. Стрільників – 9 кравців і 3 чоботарі, із с. Ніколаївки – 3 кравці і 2 чоботарі, із с. Високого – 2 кравці і 2 чоботарі. Всього у списках Шаповалівського волосного правління значилися імена 31 чоботаря та 25 кравців⁵¹. За роботу майстер отримував по 1 руб. сріблом. Майстри, а це були лише чоловіки, самі забезпечували себе продуктами харчування та обладнанням (голками, прасками та ін.). Майстрів, які не закінчили жнива, волосні голови тимчасово звільняли від пошиття взуття та форми для воїнів⁵².

З патріотичних почуттів у місцях великого скупчення ремісників приватні майстри нерідко бралися шити обмундирування безкоштовно. У Ніжині, Борзні, Конотопі, Козельці, Острі кравці безплатно зобов'язалися пошити для резервної бригади 16-ої піхотної дивізії 1600 мундирів. При потребі майстри відряджалися для виконання цієї повинності прямо у військові частини. Із цих п'яти населених пунктів для пошиття обмундирування резервній бригаді 17-ої піхотної дивізії було відправлено до штабу 342 кравців⁵³. За проведену роботу в цих бригадах, а також у запасній дивізії 3-го піхотного корпусу майстри заробили 8738 руб. 60 коп. Більшу частину цієї суми вони пожертвували на потреби армії⁵⁴.

Поразка у Кримській війні змусила військове відомство знову повернутися до системи комплектування війська. Війна показала застарілість рекрутської системи, яка стала гальмом розвитку військової тактики. При такому комплектуванні стала очевидною неспроможність армії захищати вітчизну. У перші 5 років по закінченні війни справа далі розмов не пішла, хоч відбулося деяке скорочення терміну служби із 15 до 12 років з „безстроковою відпусткою”⁵⁵.

Поштовхом до реформ в армії також були численні недопоставки рекрутів. У звітах волосні голови вказували основні причини: стан здоров'я, каліцтва, масові втечі і відсутність людей у волості під час призову через перебування на заробітках. Так, у 1858 р. із волостей Новгород-Сіверського повіту не прибуло 9 рекрутів, із волостей Кролевецького повіту не з'явилися 13 чоловік, з яких 6 не поставила Кролевецька волость, із Конотопського – 17, з яких 14 перебували під час призову за межами волості, із Стародубського – 25. Багатьох було визнано непридатними до служби. В Стародубському повіті таких було 12 чоловік, у Городнянському – 32, а в Новозибківському – 73⁵⁶.

З відміною кріпосного права склалися сприятливі умови для ліквідації рекрутської системи. Вже в 1862 р. у військовому міністерстві була сформована комісія для перегляду рекрутського статуту, очолювана членом Державної ради Бахтініним. Вона повинна була виробити заходи для процесу ліквідації системи варварських прийомів проведення рекрутських наборів як обтяжливих для народу і принижуючих звання солдата⁵⁷. Комісія пропонувала залишити саму систему, змінити лише порядок призовів. З 1863 р. набори проводилися в країні без поділу її на зони. В повітових містах і містечках формувалися рекрутські присутствія. Відмінено принизливий, схожий на арештантський, одяг новобранців під час переїзду на місце служби. Інші моменти реформ представниками реакційних кіл відкидалися через небажання розпрощатися з кріпосницькими порядками⁵⁸.

Проте нічого не змінилось у пореформенний час у виконанні рекрутської повинності селянами і козаками. Такими ж високими залишилися і витрати на спорядження сільськими товариствами рекрутів. Так, в 60-х рр. XIX ст. спорядження одного

рекрута коштувало сільським громадам у Чернігівській губернії від 17 руб. 52 коп. до 24 руб. 86 коп., у Полтавській губернії – від 17 руб. 92 коп. до 23 руб. 76 коп., а в Харківській – від 17 руб. 82 коп. до 21 руб. 81 коп.⁵⁹. Як видно, для належного виконання рекрутської повинності селяни постійно витрачали досить великі кошти.

Не змінились у пореформенний час і функції волосних правлінь щодо забезпечення справного виконання селянами цієї повинності. Це введення у новостворених волостях чергового або жеребкувального порядку несення повинності, нагляд за оформленням списків тощо. Скарги селян на сільські і волосні товариства віддавали мировому посереднику для передачі на розгляд повітового мирового з'їзду⁶⁰.

З метою завершення військової реформи на початку 70-х рр. XIX ст. була створена нова комісія для вироблення нового статуту про військову повинність, який був затверджений і почав втілюватися в життя з 1 січня 1874 р. Цим самим завершився процес комплектування масової армії в Росії на буржуазних принципах.

1. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860-1870 –х гг. в России. – М.: Изд. Московского ун-та, 1852. – 371 с.; Безкровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. М.: Наука, 1974; Бестужев М.В. Крымская война 1853–1856 гг. – М., 1956. – 287 с.

2. Чуприна М. Участь населення Чернігівщини у війні проти французьких загарбників. – Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С.62–71.; Лейберов О.О. Ніжинські ополченські частини у подіях 1812–1814 рр. та Кримській війні. // Збірник матеріалів II Міжнародної конференції „Знаки питання в історії України: Українська історія в європейському контексті”. – Ніжин, 2005. – С.31–35.

3. Безкровный Л.Г. Вказана праця. – С.71.

4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.152. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 1–23.

5. Безкровный Л.Г. Вказана праця. – С.75.

6. Там само. – С.75.

7. ДАЧО. – Ф.152. – Оп.1. – Спр. 182. – Арк. 11

8. Там само. – Ф.128. – Оп.1. – Спр. 3433. – Арк. 7 – 12.

9. Там само. – Ф.152. – Оп.1. – Спр. 182. – Арк. 11.

10. Там само. – Спр. 15. – Арк. 1–7.

11. Там само. – Спр. 170. – Арк. 1–15.

12. Там само. – Спр. 171. – Арк. 1–8.

13. Там само. – Ф.128. – Оп.1. – Спр. 3433. – Арк. 7–12.

14. Безкровный Л. Г. Вказана праця. – С.75.

15. ДАЧО. – Ф.152. – Оп.1. – Спр. 26. – Арк. 1–6.

16. Там само. – Спр. 25. – Арк. 1–4

17. Там само. – Спр. 28. – Арк. 1–8.

18. Там само. – Спр. 30. – Арк. 1–8.

19. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856 рр. – К.: Державний комітет архівів України, 2001. – С. 321.

20. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наукова думка, 1989. – С.74.

21. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – Спб., 1842. – Т.1., Ч.2. – § 4606–4608.

22. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр. 2114. – Арк. 1 – 12.

23. Там само. – Ф.807. – Оп.1. – Спр.857. – Арк. 28.

24. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – Спб., 1842. – Т.1., Ч.2. – § 4610, 4613, 4618.

25. ДАЧО – Ф.807. – Оп.1. – Спр. 370. – Арк. 261.

26. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – Чернигов, 1865. – С. 134–135.

27. Лазанская Т.И. Вказана праця. – С.73.

28. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – Спб., 1842. – Т.1., Ч.2. – § 4610.

29. ДАЧО. – Ф.807. – Оп.1. – Спр.857. – Арк. 28.

30. Там само. – Ф. 809. – Оп.1. – Спр. 45. – Арк. 5.
31. Там само. – Ф. 807. – Оп.1. – Спр. 857. – Арк. 37.
32. Там само. – Арк. 89–103.
33. Безкровный Л.Г. Вказана праця. – С.75.
34. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1, М., Л., 1946. – С.66.
35. ДАЧО. – Ф.807. – Оп.1. – Спр. 858. – Арк. 16.
36. Там само. – Арк. 40, 94.
37. Домонтович М. Вказана праця. – С.134–135.
38. Там само. – С.134–135.
39. ДАЧО. – Ф.807. – Оп. 1. – Спр. 859. – Арк.1.
40. Черниговские губернские ведомости (далі ЧГВ). – 1854. – 13 грудня. – С. 1.
41. Там само. – 1855. – 15 серпня. – С.1.
42. Там само. – 1854. – 1 травня. – С.1.
43. Там само. – 1854. – 3 квітня. – С.1.
44. Відділ державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі ВДАЧО у Ніжині.) – Ф.341. – Оп.1. – Спр. 843. – Арк. 4.
45. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 859. – Арк. 30–32.
46. ЧГВ. – 1856. – 23 квітня. – С.1.
47. Там само. – С. 1.
48. Там само. – 1854. – 3 квітня. – С.1.
49. Там само. – 1854. – 1 травня. – С.1.
50. Там само. – 1854. – 3 квітня. – С.1.
51. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 857. – Арк. 75, 76, 80, 82.
52. Там само. – Арк. 114–115.
53. ВДАЧО в Ніжині. – Ф. 343. – Оп. 1. – Спр. 735. – Арк. 38.; ЧГВ. – 1855. – 31 січня. – С.1.
54. ЧГВ. – 1855. – 2 травня. – С.1.
55. Безкровный Л.Г. Вказана праця. – С.75.
56. ДАЧО. – Ф.137. – Оп.1. – Спр. 215. – Арк.16–23.
57. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 –х гг. в России. – М.: Изд. Московского ун-та, 1852. – С.82.
58. Безкровный Л.Г. Вказана праця. – С. 83.
59. Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України на передодні реформи 1866 р. // Сіверянський літопис. – 2000. – №2. – С. 85.
60. Документы крестьянской реформы // Российское законодательство X-XX вв. Тексты и комментарии: В 9-и т. / Под общ. ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1989. – Т.7. – §§ 194, 207.

В статтє проанализировано законодательство Российской империи относительно комплектації армії в першій пол. XIX в. и проведение военных реформ в Черниговской губернии. Показано деятельность волостных правлений Черниговщины по организации рекрутской повинности государственных крестьян и казаков.

Ключевые слова: волость, волостное управление, рекрут, рекрутская система, казак, государственные крестьяне.

The legislation of the Russian Empire concerning the bringing army up to strength in the first half of XIX century and the military reform in the Chernihiv province were analyzed in this article. The activity of the volost boards in the Chernihiv region connected with the organizing the recruit obligations of state peasants and Cossacks are shown in it.

Key words: *volost, volost board, recruit, recruiting system, Cossack, state peasants.*

Лілія Сеніна

●

ОСОБЛИВОСТІ ВИТОКІВ КОНЦЕПЦІЙ СХІДНОГО ПИТАННЯ В АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті висвітлено концепції англо-американських істориків початку ХХ ст. у вивченні Східного питання, що становлять основу сучасних досліджень в англomовно-науковому просторі. Специфіка поглядів учених початку ХХ ст. проаналізована в контексті епохи створення їхнього доробку.

Ключові слова: Східне питання, англomовна історіографія, російсько-британські відносини, Османська імперія.

Східне питання – комплекс міжнародних протиріч кінця XVIII – початку ХХ ст., викликаних прагненням європейських країн вирішити долю території Османської імперії, стало важливим націотворчим чинником серед залучених народів. Відголос цих подій міститься й у сучасній міжнародній ситуації, зокрема на Балканському півострові, що зумовлює природний інтерес до вивчення Східного питання серед вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Історіографічний ракурс проблеми, зокрема вивчення післявоєнної англomовної історичної спадщини, робить можливим виявлення бачення Східного питання англomовною науковою спільнотою, що сприяє подоланню однобічних підходів, які склалися у вітчизняній історичній науці за радянського періоду. Наявні розвідки, у яких комплексно розглянуто англomовну наукову спадщину 20–70-х рр. ХХ ст., були зроблені радянськими вченими в ракурсі марксистсько-ленінської парадигми. Не заперечуючи наукової цінності цих досліджень, слід звернути увагу на ті аспекти даних розвідок, які потребують переосмислення в рамках принципів сучасної історичної науки. Так, особливої критики з боку радянських дослідників зазнав цивілізаційний підхід англо-американських істориків, які вбачали витоки Східного питання в одвічному протистоянні Сходу і Заходу. Окрім цього, більшість англо-американських авторів, роботи яких було створено у 20–60-х рр. ХХ ст., були віднесені радянськими вченими до консервативно-реакційного напрямку, що був визначений ними як носій апологетичного зображення політики Великобританії та критики політики Російської імперії. Серед засновників цього напрямку дослідники називають Дж.Марріотта, який, у свою чергу, за їхніми словами, запозичив погляди історика Ст.Дуггана. За визначенням В.Георгієва, сам підхід бере витоки в „найбільш реакційних принципах” англійських політиків та вчених ХІХ ст. [1, с. 47-48]. Враховуючи значний перелік спеціалістів ХХ ст., що були віднесені радянськими вченими до консервативно-реакційного напрямку, з одного боку, та ідеологічний простір самої радянської науки, з іншого, можна стверджувати про необхідність звернутися до доробку діячів ХІХ ст. та робіт Ст.Дуггана та Дж.Марріотта з метою виявлення й аналізу їхніх концепцій щодо Східного питання.

Характеризуючи історіографічні джерела ХІХ ст. у рамках цього дослідження, слід наголосити на їхній специфіці – вони створювалися в період перебігу подій у рамках Східного питання, а тому потребують відповідного ставлення як до продукту своєї епохи. Іншою особливістю цих робіт є їх публіцистичний характер. Враховуючи дискусійне становище публіцистичних творів як історіографічних джерел, зазначимо, що їх використання як останніх має бути зумовлено специфікою самого дослідження

© Сеніна Лілія Володимирівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

[2, с. 51]. У даному випадку вони дають можливість виявлення авторської концепції та оцінки політичних процесів.

Оскільки радянські історики не уточнюють, принципи яких англійських політиків та вчених ХІХ ст. вони мають на увазі, у даній розвідці нами представлено аналіз доступних джерел англійських науковців та політиків останньої чверті ХІХ ст., на роботи яких є посилання у працях Ст.Дугана та Дж.Марріотта. Використання робіт інших політичних діячів у даній розвідці має на меті більш комплексну презентацію пласту тогочасної суспільної думки.

Історик Е.Фріман та політик В.Гладстон у своїх роботах акцентують увагу на природі османських державотворчих особливостей та британській політиці у Східному питанні.

Едвард Фріман (1823 – 1892) – англійський історик-медієвіст зауважував, що Османська імперія не мала аналогів у світовій історії, оскільки являла собою досить специфічне утворення: захоплені варварами з Азії давні центри європейської цивілізації. На його думку, турецька держава не містить у собі номенклатури європейського типу: поняття „нація”, „народ”, „уряд”, „підданий”, що має бути враховане при спробі встановлення відносин із Османською імперією [5, с. 1-2]. У пошуках ключового аспекту, який зумовив цю цивілізаційну відмінність, англійський вчений прийшов до висновку, що саме релігійний фактор став визначальним чинником: саме іслам заклав підвалини особливої цивілізації у турецькому середовищі, що стали перешкодою для поширення християнства та європейської культури з появою турків у Європі [5, с. 54-55]. Сучасний стан відносин між Європою та Туреччиною Е.Фріман вбачав у складних відносинах між християнами та мусульманами, витоки яких історик фіксував у конкуренції самих релігійних систем, а також відсутності тривалих контактів європейців з іншими представниками ісламу, окрім найбільш нетерпимих турків [5, с. 57-58]. На переконання історика, цінності самого ісламу, який є законодавчою базою Османської імперії, не можуть створити природного рівноправ'я у суспільстві, поділеному на вірних та невірних. Презирлива толерантність у турецькому суспільстві сприяє деградації християнського населення імперії навіть за умов, коли правитель-мусульманин вберігає своїх підданих-невірних від переслідувань. Е.Фріман вважає іслам войовничою релігією, оскільки її агресивне поширення є обов'язком мусульманина, але зауважує, що саме „турецький варіант” ісламу є прикладом найрадикальнішого втілення цих догм у життя [5, с. 61-66]. За умов такого релігійного антагонізму, за твердженням вченого, проведення реформ в Османській імперії неможливе; врятувати ситуацію може лише ліквідація мусульманського правління [5, с. 83].

У Східному питанні Англія та вся Європа мають виправити свої ж власні помилки, однією з яких історик вважає підписання Паризького мирного договору 1856 р. [5, с. 259]. Характеризуючи роль Росії у Східному питанні, вчений зазначає, що не має значення, наскільки щирою вона є у своїх прагненнях захистити християнських підданих імперії, важливо – чому до цієї ролі захисника не приєдналися інші європейські держави. Острахи приєднання балканських володінь Туреччини до Російської імперії, властиві європейській, передусім британській, спільноті, не залишили іншого вибору самим балканським народам, як спиратися на підтримку тієї держави, яка пропонує захист і допомогу, – Росії. Якщо існує загроза з боку Російської імперії і є острах, що вона завоює симпатії турецьких підданих-християн, то Британія має також боротися за прихильність останніх, а не віддавати їх на поталу туркам. Саме такий підхід допоміг би зробити Туреччину оплотом проти Росії, якщо б з боку останньої відчувалася загроза [5, с. 297-299]. Встановлення спільного протекторату, на думку Е.Фрімана, пішло б на користь усій Європі, підданам Османської імперії та стало б першим кроком до ліквідації турецьких володінь [5, с. 259]. Е.Фріман не виключає можливості військового протистояння у війні за захист християн Туреччини, але наголошує, що справжній міцний союз європейських країн може вирішити Східне питання мирним шляхом [5, с. 267].

Таким чином, для поглядів цього історика характерне прагнення досягнути цивілізаційний антагонізм Східного питання та критично переосмислити європейську політику.

Вільям Гладстон (1809 – 1898) – англійський державний діяч, лідер ліберальної

партії зводив проблему Східного питання до балканського фактора, зокрема, жахливого існування християнського населення у Туреччині та національної відповідальності. Роботи політика, розгляд яких представлено у даному дослідженні, були написані під впливом загострення ситуації на Балканах, що й зумовило наступну специфіку його поглядів.

Політик стверджував, якими б не були причини втручання Британії у Східне питання: політичні, філантропічні або прагнення зберегти баланс сил – країна несе відповідальність за свої дії і сучасний стан перебігу подій у цьому питанні. В.Гладстон підкреслював, якщо вже Британія „поставила Туреччину на ноги”, то дуже важливим є вивчення внутрішньої ситуації в Османській імперії [7, с. 3-4]. Критикуючи дії правлячої команди консерваторів, політик-ліберал закликав їх відмовитися від боротьби за власну вигоду, а відстоювати принципи справедливості та гуманності, аби врятувати репутацію британської нації [11]. З думкою політика про національну відповідальність погоджувався й Е.Фріман, який стверджував, що „...влада і держава – це сукупність людей, що кожен національний вчинок чи проступок є особистим вчинком чи проступком з боку тих людей... чия воля зумовлює дію нації” [5, с. 255].

Характеризуючи тогочасний стан турецької держави, британський політик в цілому демонструє погляди, схожі з думками історика Е.Фрімана. В.Гладстон підкреслює, що Туреччина, створена шляхом завоювань, так і не пережила процесу змішування завойовників і підкорених народів, що, наприклад, відбулося після нормандського завоювання в Англії. Три альтернативи, запропоновані підданам, – смерть, рабство, у якому зараз перебувають християнські народи імперії, та навернення до ісламу – стали фатальними для підкореного населення, оскільки стали базою соціальної несправедливості та сприяли розшаруванню балканської спільноти, що значно ускладнило державотворчі процеси у цьому регіоні [7, с. 4-6]. Спираючись на роботи європейських юристів, британський політик підтримує їхню думку, що Османська імперія взагалі не є державою, оскільки держава передбачає існування „органічного союзу одного чи декількох народів на певній території під верховною владою, що забезпечує загальний добробут” [7, с. 8]. Як бачимо, схожі думки висував і Е.Фріман.

Особливу увагу політик приділяв подіям Квітневого повстання у Болгарії 1876 р., що шокували світову спільноту. В.Гладстон підкреслював, що такі дії влади відносно болгар відображають дух турецького правління, що у свою чергу, за його словами, є головною проблемою у Східному питанні, вирішення якого має бути спрямоване на виправлення християнською спільнотою нездорового суспільного життя Туреччини [6, с. 73; 7, с. 16].

У той же час говорити про наявність односпайної оцінки ситуації навіть у середовищі лібералів не є доцільним. Так, шотландський землевласник, депутат парламенту з 1869 по 1885 рр. Толлемаш Сінклер (1825–1912) був одним з тих політиків, які підтримували зовнішньополітичний вектор Росії у Східному питанні. Він критикував некомпетентність, неосвіченість, недалекоглядність туркофільської політичної еліти країни, засуджував її за упереджене ставлення до Російської імперії [9, с. 19; 10]. На його думку, народ та уряд цієї держави був і залишається вірним союзником Британії [9, с. 1]. Шотландець стверджував, що розподіл Туреччини може бути здійснений силами однієї Британії, якщо Росія та інші великі держави не забажають приєднатися [10, с. 3]. Інший ліберал Томас Брессі (1836 – 1918) в основі російського зовнішньополітичного курсу вбачав прагнення Російської імперії до розширення сфер свого впливу, передусім за рахунок християнських підданих Туреччини, але не заперечував щирого співчуття до слов'янських народів імперії з боку селян та аристократії Росії [3, с.1-2]. На думку Т.Брессі, саме острах втратити контроль над сильним ліберальним духом у середині країни змушує деспотичного російського царя скеровувати його в агресивне зовнішньополітичне русло [3, с. 5-6]. Політик підтримував ідею реформ турецького управління, основні принципи яких пропонував запозичити із сирійської адміністративної моделі [3, с.28-29].

Отже, зазначені роботи не позбавлені критичного осмислення британської та російської політики, і хоча, очевидно, існували в рамках політичного протистояння між консерваторами та лібералами, давали сучасникам можливість проаналізувати зовнішню політику обох держав з різних сторін. Роботи Е.Фрімана та В.Гладстона,

зазначені у бібліографії в студіях Ст.Дуггана та Дж.Марріота, теоретично можуть реалізувати свій потенціал і в рамках історичного дослідження.

Наразі перейдемо до розгляду робіт, які у тлумаченні радянської історіографії носили характер упередженості, – праці Ст.Дуггана та Дж.Марріота.

Американський історик Стефен Пірс Дугган (1870–1950) у вивченні Східного питання застосовував дипломатичний підхід, висвітлюючи політичні події з позицій інтересів залучених країн. Цивілізаційні особливості Туреччини, запозичені у Е.Фрімана, історик застосовує для характеристики Османської імперії, проте не представляє цивілізаційні відмінності як сутність протистояння [4, с.11-26]. Ст.Дугган серед причин Східного питання називає не існування ісламської держави у Європі, а занепад у системі її управління християнськими підданими у другій половині XVI ст., що був підживлений балканськими етнічними протистояннями та боротьбою великих держав [4, с. 5, 27]. Характеризуючи всю дипломатичну систему XVIII ст., він зауважує, що саме її егоїстичний та продажний характер врятував Туреччину від загибелі [4, с. 36]. Американський історик стверджує про наявність інтересів усіх великих держав до Близького Сходу у контексті дипломатичних перипетій у Європі у др. пол. XVII – перш. пол. XVIII ст. [4, с. 27-47]. Зміна ситуації після підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. була пов'язана з агресивною зовнішньою політикою Росії, але Ст.Дугган визначає її скоріше як каталізатор тих процесів, що вже назрівали на той час; російські інтереси органічно вплелися у протистояння великих держав, кожна з яких переслідувала власні цілі. Історик зазначає, що головним принципом зовнішньої політики Британії була підтримка Туреччини для збереження балансу сил у регіоні [4, с. 52]. Як й інші залучені країни, вона мала власні інтереси, що, наприклад, проявилось під час Берлінського конгресу, коли Англія отримала за своєю ж вимогою від Порти Кіпр в обмін на відстоювання турецьких інтересів на конгресі та практично заволоділа Єгиптом у 1881 р. [4, с. 143-145, с. 151-152]. Характеризуючи наслідки Кримської війни, Ст.Дугган зазначає, що вона була успішною в контексті головної мети коаліції – зменшити російський вплив на Балканах, але у той же час самі умови Паризького мирного договору, які мали забезпечити підтримку слабкої держави без зовнішнього втручання, історик називає дипломатичним промахом та свідченням того, що великі держави ігнорували уроки минулого [4, с. 124-125].

Характеризуючи Східне питання станом на кінець XIX ст., американський учений зазначає, що головними мотивами, які впливали на тогочасну ситуацію, стали колоніальні зазіхання та комерційне суперництво великих держав в Азії та Африці [4, с.152].

Таким чином, можна стверджувати про прагнення Ст.Дуггана комплексно досягнути це міжнародне протистояння на основі аналізу цілей та інтересів всіх задіяних сторін. Ст.Дугган приділяє більше уваги самій дипломатичній системі, специфіку якої визначали корисні наміри великих держав.

Британський історик, член консервативної партії Джон Марріотт (1859 – 1945) вивчав Східне питання у його зв'язку з Першою світовою війною. Історик наголошував, що витоки світового протистояння 1914 – 1918 рр. слід шукати саме у цій міжнародній проблемі. У характеристиці Східного питання дослідник демонструє цивілізаційний підхід. На його думку, воно є давньою проблемою в історії Європи, і його суть – зіткнення звичок, ідей та переконань Сходу та Заходу – залишалася однаковою протягом багатьох століть. Греко-перське протистояння, арабські завоювання середньовіччя, хрестові походи – всі ці події, за Дж.Марріоттом, є виявом Східного питання, характерним для своєї епохи. Нова епоха Східного питання, сучасна Дж.Марріотту, пов'язана з проблемою існування Османської імперії у Європі. Історик характеризує це державне утворення як чужорідне тіло в європейському просторі [8, с. 1-3].

Запропонована британським ученим періодизація Східного питання мала на меті прослідкувати зміну акцентів у цій проблемі та виникнення нових ускладнюючих факторів, що в результаті і спричинили Першу світову війну. Разом з тим виокремлені ним фази міжнародного протистояння дозволяють визначити роль певної країни в концепції історика. Дж.Марріотт зазначає, що з падінням хвилі османських завоювань у Європі переділ турецьких володінь став інтересом великих держав, тому вирішення Східного питання на той час „стосувалося не народів Балкан, а європейських країн,

і., головним чином, Росії” [8, с. 5]. Тому друга фаза у періодизації вченого (1702 – 1820) охоплює переважно російсько-турецьке протистояння. Але європейські країни, за Дж.Марріоттом, вчасно не вловили того, що Росія вже давно розпочала своє просування до Чорного моря. Увагу сучасників на проблему Близького Сходу, за висловом історика, звернув Наполеон, залучивши своєю політикою французів до Східного питання. На той же час правляча еліта Британії XVIII ст. продемонструвала байдужість до російського просування до Середземномор'я, не розуміючи політичного значення цих процесів для самої Британії. Грецька революція, що розпочалася 1821 р. і ознаменувала третю фазу у періодизації історика, викликала інтерес британських правлячих кіл до Східного питання та співчуття й підтримку у британського суспільства. Грецьке повстання викликало такий резонанс, оскільки мало національно-визвольний характер, ідеологію панелінізму, що засвідчило про появу нового фактора у європейській політиці. Саме співчуття до грецького руху та усвідомлення його значення для дипломатичної ситуації у разі використання цих подій Росією на свою користь змусили британців втрутитися у Східне питання. Ункіар-Іскелеський договір ознаменував новий етап у Східному питанні (1833 – 1878), звівши протистояння до російсько-британського антагонізму [8, с. 7-11]. Подальша періодизація Східного питання виводиться вченим у контексті розв'язання Першої світової війни, тому її деталізація виходить за рамки даного дослідження.

Заслуговує на увагу й дана Дж.Марріоттом оцінка таких ключових подій Східного питання, як Кримська війна та Східна криза. На його думку, перемога у протистоянні 1853 – 1856 рр. позбавила Порту зовнішнього втручання та дала можливість султану провести необхідні реформи [8, с. 13, 247]. У той же час історик не заперечує, що справжньою рушійною силою коаліції було бажання витіснити Росію з Балкан, але досягнення цієї мети з моральної точки зору передбачало відповідальність коаліції за подальшу внутрішню політику султана. Окрім цього, дослідник запевняє, що важливішим наслідком протистояння, котрий не змогли досягнути самі його учасники, було врятування не Османської імперії, а тих народів, які перебували у її складі [8, с. 253]. Говорячи про відповідальність Британії у ході Східної кризи, вчений стверджує, що прийняття нею умов Берлінського меморандуму могло б зупинити подальші звірства в Туреччині, але зауважує, що інші великі держави не запросили Британію працювати над умовами цього документа [8, с. 288]. Проте дослідник не оминає увагою і пропозиції Миколи I вирішити Східне питання шляхом спільних зусиль великих держав, що були через недовіру до російської політики відхилені британською стороною [8, с. 12].

Таким чином, хронологічна схема Східного питання Дж.Марріотта та його оцінка головних подій всього конфлікту не позбавлені прагнення виправдати британську політику, яка долучилася до Східного питання пізніше ніж Росія та Франція під впливом симпатій до національних рухів, у той час як дві зазначені країни вже давно спрямовували свої зусилля на Близький Схід з метою поширення сфер свого впливу. Подальший провал англо-російської співпраці у вирішенні Східного питання історик пояснює впливом духу недовіри до Росії з боку британських політиків. Хоча автор і не приховує корисних намірів Британії, її дипломатичні прорахунки, він намагається пояснити та виправдати їх в контексті загальноєвропейської дипломатичної ситуації, сповненої духом конкуренції.

Порівнюючи концепції Ст.Дуггана та Дж.Марріотта, можна дійти висновку про наявність низки розбіжностей, починаючи від підходів до оцінок ключових моментів Східного питання. Можна стверджувати, що обидва вчені ґрунтовно досліджували дипломатичний простір міжнародної проблеми в рамках ретроспективного методу, але говорити про спільні оцінки та наявність схожих ознак в упередженості не є справедливим. На наше переконання, оцінка творчого доробку Ст.Дуггана була даниною в рамках радянської ідеологічної парадигми. Більш очевидними є витоки критичної оцінки радянськими істориками доробку Дж.Марріотта: прагнення до виправдання британської політики. Джерела та принципи таких концепцій зумовлені не лише джерельною базою робіт цих двох науковців. Згадані нами роботи Е.Фрімана та В.Гладстона, на які спиралися обидва історики, хоча і не репрезентують всю джерельну базу досліджень Ст.Дуггана та Дж.Марріотта, містять критичну оцінку британської політики. На наше переконання, до уваги слід брати особливості епохи,

в яку працювали історики. Прагнення Ст. Дуггана до об'єктивної оцінки Східного питання пояснюється загостренням колоніальної боротьби між державами на початку ХХ ст., у той час як створена в період Першої світової війни робота Дж.Марріотта мала на меті пошук причин світового протистояння. Звідси, на нашу думку, той самий відтінок тенденційності у його роботі: розуміючи, що Британія також несла відповідальність за світові події, вчений намагався виправдати націю та пояснити її політичні пріоритети.

Отже, різнопланові концепції Ст.Дуггана та Дж.Марріотта, беззаперечно, збагатили історіографічний пласт Східного питання, залучивши до його вивчення цивілізаційний та дипломатичний підходи. Створені в епоху розгортання Східного питання, вони є носіями відповідної специфіки, яка хоч і проявилася в їхніх оцінках та прогнозах, не зменшує значення цих студій як інтелектуального доробку.

1. Георгиев В. А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30 – начале 40-х годов XIX в. / Владимир Анатольевич Георгиев. – М.: Изд-во Московского университета, 1975. – 198 с.

2. Посохов С. Історіографічні образи: спроби реконструкції (на матеріалах історіографії університетів) / Сергій Посохов // Харківський історіографічний збірник. – 2006. – Вип. 8. – С. 49-56.

3. Brassey T. The Eastern Question and the political situation at home / Thomas Brassey. – London: Longmans, Green, and Co, 1877. – 41 p.

4. Duggan S. P. H. The Eastern Question: A study In Diplomacy / Stephen Pierce Hayden Duggan. - New York: The Columbia University Press, 1902 - 152 p.

5. Freeman E. A. The Ottoman Power In Europe, Its Nature, Its Growth, and Its Decline / Edward Augustus Freeman. – London: Macmillan and Co, 1877. – 315 p.

6. Gladstone W. E. Lessons In Massacre; or The Conduct of the Turkish Government in and about Bulgaria since May, 1876. Chiefly from the papers presented by command / William Ewart Gladstone. – London: John Murray, Albemarle Street, 1877. – 80 p.

7. Gladstone W. E. The Slavonic Provinces Of The Ottoman Empire / William Ewart Gladstone. – London, Paris & New York: Cassel Petter & Calpin, 1877. – 16 p.

8. Marriott J. A. R. The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy / John Arthur Ransome Marriott. – Oxford: Clarendon Press, 1917. – 456 p.

9. Sinclair T. A defence of Russia and the Christians of Turkey / Tollemache Sinclair. – London: Chapman & Hall, Piccadilly, 1877. – 252 p.

10. Sinclair T. A defence of Russia and the Christians of Turkey: Appendix / Tollemache Sinclair. – London: Chapman & Hall, Piccadilly, 1877. – 258 p.

11. The Eastern Question; Mr. Gladstone Speaks Again. The Ex-Premier At Taunton – His Letter From Eugene Schuyler – The English Nation Made Ridiculous – The Turkish Constitution an Imposture // The New York Times. – January 28. – 1877.

В статье рассматриваются концепции англо-американских историков начала XX века в изучении Восточного вопроса, которые составляют основу современных исследований в англоязычном научном пространстве. Специфика взглядов ученых начала XX века проанализирована в контексте эпохи, в которую были созданы их работы.

Ключевые слова: Восточный вопрос, англоязычная историография, российско-британские отношения, Османская империя.

The article considers the conceptions elaborated by English and American historians of the beginning of the 20th century in studying the Eastern Question. The principle ideas of their historical heritage that formed contemporary research base of this international issue in English-speaking historiography are highlighted. The main features of these conceptions are analyzed in the context of events of the beginning of the 20th century and the World War I.

Key words: Eastern Question, English-speaking historiography, Russian-British relations, Ottoman Empire.

Інга Субботіна

●

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
СОЦІАЛЬНИХ ПИТАНЬ ЗА ПРОГРАМАМИ
ЗАГАЛЬНИХ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ
1959 – 2001 рр.**

Сучасна історична наука при дослідженні питань, пов'язаних з предметною сферою економічної історії, історичної демографії, історичної соціології, повинна приділяти першочергову увагу комплексним статистичним джерелам, серед яких найбільш універсальними та максимально достовірними є підсумкові дані загальних переписів населення. Соціальна структура населення України протягом другої половини ХХ ст. зазнала суттєвих якісних змін. Всебічний аналіз зазначеного процесу вбачається неможливим без залучення статистичної інформації переписів. При цьому нагальною стає необхідність наукового осмислення методології дослідження соціальних питань згідно з програмами вітчизняних загальних переписів населення 1959 – 2001 рр., що й стало предметом вивчення у даній статті.

Ключові слова: загальні переписи населення, соціальна структура населення, методологія дослідження, програма перепису населення.

Важливим джерелом вивчення соціальної історії країни є переписи населення, які дають можливість проаналізувати класову, демографічну, галузеву, професійну структуру суспільства, ретельно дослідити якісний склад населення, оцінити ефективність старої та сформувати науково обґрунтовані засади нової соціальної політики, спрогнозувати подальший розвиток суспільства. Аналіз даних переписів населення дає можливість краще зрозуміти сутність соціально-економічних та соціально-політичних процесів, з'ясувати причини сучасної демографічної ситуації, відтворити цілісну картину розвитку суспільства.

Підсумки переписів населення містять вичерпну статистичну інформацію щодо характеру, масштабів і результатів змін у тенденціях економічної активності населення України, особливостей його соціально-професійного та соціально-класового складу. На жаль, історики рідко використовують переписні дані, надаючи перевагу більш поширеним, але менш точним відомостям поточної статистики. Останні, безсумнівно, є важливим додатковим джерелом для вивчення окремих аспектів соціальної історії, не можуть стати альтернативою основному джерелу статистичної інформації.

Незважаючи на те, що окремі аспекти методологічних питань програм переписів населення інтенсивно вивчаються, ці дослідження, як правило, мають вузькоспеціальну статистичну або демографічну спрямованість і не відрізняються ретроспективним джерелознавчим аналізом. Змістовну інформацію щодо особливостей методології програм Всесоюзних переписів населення надають численні збірки доповідей радянських статистиків та демографів [1]. Значна кількість наукових статей, присвячених розробці методології та методики наукового аналізу суспільних процесів на основі статистичних відомостей переписів населення, публікувалася у збірниках наукових праць "Демографічні зошити". Методологічні та організаційні питання загальних переписів населення широко обговорювалися на нарадах статистиків [2] та

© Субботіна Інга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки та управління.

характеризувалися в наукових виданнях та пресі. Однак у таких працях переважно аналізуються програмні положення конкретних чергових переписів, ретроспективна порівняльна характеристика їм не властива.

Серед сучасних видань, присвячених даній проблематиці, заслуговує на окрему увагу спільна публікація колективу науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та фахівців Державного комітету статистики України "Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти" [3]. Основними завданнями авторів стали визначення теоретико-методологічних та методичних питань проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р., особливостей обробки та аналізу його результатів, а також розробка на їх базі концептуальних засад демографічної політики. Історичний аспект у монографії представлений передусім характеристикою світового та вітчизняного досвіду проведення переписів населення. У такому ж тематичному руслі витримано зміст і ґрунтовного навчального посібника "Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація" [4]. Саме ці видання характеризуються фундаментальним підходом до наукової презентації загальних переписів *як комплексного статистичного джерела*.

Джерельною базою запропонованої наукової розвідки, яка надала можливість всебічно вивчити програмні настанови переписів, слугували опубліковані інструкції щодо проведення загальних переписів населення 1959–2001 рр. У статті вказані публікації аналізуються у комплексі з архівними відомостями про особливості здійснення, програмного забезпечення вітчизняних переписів, обробки і публікації їх матеріалів, разом з рекомендаціями ООН з питань організації і проведення переписів населення, що зберігаються у фондах ЦДАВО України.

Відповідно, об'єктом дослідження стали матеріали Всесоюзних переписів населення 1959–1989 рр. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р., а предметом - основні методологічні принципи визначення соціальних питань, запропоновані програмами загальних переписів населення 1959–2001 рр. Метою статті є розкриття можливостей використання даних переписів населення як важливого джерела для історичних досліджень. Для досягнення поставленої мети передбачалося з'ясувати особливості формування і зміст матеріалів переписів населення та дослідити їх інформаційний потенціал з соціальних питань, довести необхідність використання матеріалів загальних переписів у конкретно-історичних дослідженнях.

Цінність загальних переписів населення полягає в тому, що вони охоплюють усіх без винятку жителів країни та надають докладну і точну інформацію щодо демографічних, економічних, освітніх та інших ознак населення. Відмітною особливістю сучасних переписів населення є охоплення ними всієї території країни, єдність програми, водночас з індивідуалізацією одержаних відомостей та принципами самовизначення респондентів. Згідно з рекомендаціями ООН, національні переписи необхідно проводити кожне десятиріччя, у роки, які закінчуються на "0" або близьку до нього цифру, виконання цієї вимоги дає можливість регулярно отримувати статистичні дані, які можна порівнювати з відповідними показниками інших держав.

У СРСР було проведено сім загальних переписів населення (1926, 1937 – матеріали якого визнані "дефективними", 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.). Незважаючи на те, що за радянських часів багато уваги приділялося організації і проведенню переписів, принципу періодичності проведення не завжди вдавалося дотриматися. Так, перший післявоєнний перепис населення був проведений лише в 1959 р. (за 20 років після попереднього), що було зумовлено не лише об'єктивними труднощами економічного розвитку країни, а й небажанням привертати увагу до величезних втрат населення у воєнні роки. В подальшому переписи населення проводилися більш-менш регулярно. Втім, брак досвіду самостійного проведення переписів республіканськими статистичними органами в минулому, а головне – відсутність необхідних бюджетних коштів зробили неможливим своєчасне проведення і першого Всеукраїнського перепису населення, термін здійснення якого був перенесений з січня 1999 р. на 15 грудня 2001 р.

Важливою вимогою, що передумовлює об'єктивність підсумкових даних, є виважений зміст програми перепису населення, яка являє собою "перелік характеристик людей, сімей (домогосподарств) або відомостей про них, які збираються під час перепису (обстеження) населення" [5]. Питання, що включалися до програм вітчизняних переписів населення, найчастіше складались із трьох груп. По-перше, це адресні питання, тобто відомості про прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання респондента. По-друге, це основні питання програми, які передбачають одержання інформації про стать, вік, сімейний стан, національно-лінгвістичну приналежність, рівень освіти та місце навчання опитуваних, а також про соціальний склад населення та особливості його економічної зайнятості. Принагідно слід зауважити, що починаючи з 1970 р. до програм переписів були внесені питання про міграцію населення, а з 1979 р. – питання, які з'ясовують шлюбність та тенденції фертильності жінок. По-третє, це питання, які пов'язують перепис населення з супутніми обстеженнями (наприклад, у 1989 та 2001 рр. – з житловими обстеженнями).

Серед переписів, що досліджуються у статті, найменшою кількістю питань відрізняється програма перепису 1959 р. (15 питань). Офіційною причиною відмови розширити її зміст була відсутність досвідчених кадрів, тому головну увагу було вирішено зосередити на чіткій організації обстеження, а не на кількості питань [6].

При підготовці до перепису населення 1970 р. найважливішим стало внесення до програмних документів питань, що давали можливість вивчити міграційний рух населення. Також незначні зміни торкнулися питання про джерело засобів існування: вперше було поставлено питання про характер і тривалість праці. При цьому загальну кількість питань було збільшено до 18.

Програма перепису 1979 р. у цілому була аналогічною програмі 1970 р., хоча питань у переписному листі залишилося тільки 16. У блоці соціально-демографічних питань принципових змін не відбулося, хоча інформацію про соціальну приналежність, місце постійного проживання і тривалість відсутності в ньому передбачалося подати у скороченій редакції. Натомість питання про шлюбний стан було сформульоване у розгорнутій формі, що передбачало врахування вдових, розлучених та осіб, що ніколи не перебували у шлюбі. При проведенні перепису 1979 р. також уперше почали фіксувати кількість народжених жінкою дітей.

Програма перепису населення 1989 р. була розширена до 25 питань і зберегла усі питання попереднього перепису майже у незмінному вигляді. Однак деякі програмні положення були уточнені. По-перше, почали з'ясовувати не відношення до глави сім'ї, а відношення до члена сім'ї, який записаний першим. По-друге, до питання про освіту знову включили підказ "неписьменний". По-третє, у зв'язку з економічними змінами у країні, перефразували підкази до питання про джерело засобів існування. По-четверте, разом з кількістю народжених жінкою дітей почали враховувати кількість дітей, що вижили. Важливими доповненнями були відомості про житлові умови населення та відомості про місце народження. Крім того, вперше до програми перепису було включене питання про професійно-технічну підготовку населення (для осіб віком 15 років і старше).

Програма Всеукраїнського перепису населення 2001 р. значно відрізнялася від попередніх програм, що було пов'язано з радикальними змінами соціально-економічної ситуації в країні. Статистики намагалися забезпечити можливість зіставлення нових даних з інформацією минулих переписів населення, але все ж таки більшість питань зазнала помітних редакційних змін, серед них: питання щодо громадянства респондентів, освіти, джерел засобів існування, місце проживання тощо. Крім того, була збільшена кількість підказів у питаннях про мову та сімейний стан респондентів. Принципово новим у програмі перепису населення 2001 р. стало записування опитуваних по домогосподарствах (хоча і з виділенням сімей), а не по сім'ях, як раніше, та поява питання про становище у занятті, яке більше відповідало міжнародним вимогам. З програми Всеукраїнського перепису було вилучено питання про приналежність до суспільної групи. Незважаючи на певні розбіжності програмного змісту Всесоюзних та Всеукраїнського переписів населення, перелік позицій, які є цілком

зіставними, дозволяє здійснювати комплексну характеристику динаміки основних соціально-демографічних процесів.

За радянських часів однією з найважливіших структур народонаселення вважалася соціально-класова структура, тому при проведенні переписів її вивченню приділялося багато уваги. Розподіл населення за суспільними групами в цілому здійснювався за відомою схемою Сталіна, який заявив, що радянське суспільство складається винятково з робітників, селян та інтелігенції, а всі інші верстви суспільства в СРСР уже не існують [7]. У подальшому курс на зняття соціально-класових відмінностей, на зближення і злиття класів та соціальних груп було продовжено, мабуть, тому з кожним переписним роком кількість визначених суспільних груп незмінно зменшувалася.

Зокрема, програмою перепису 1959 р. враховувалося десять категорій населення: робітники, робітники – члени колгоспу, службовці, службовці – члени колгоспу, колгоспники, кооперовані та некооперовані кустарі, селяни-одноосібники, особи вільних професій, служителі культу. В наступному переписному році кооперовані та некооперовані кустарі були об'єднані в одну групу "кустарі", а осіб вільної професії почали відносити до службовців, у результаті чого кількість суспільних груп зменшилася до восьми найменувань. Ще за дев'ять років, у 1979 р., при розробці програми перепису відмовилися від підказів "робітники (члени колгоспу)" і "службовці (члени колгоспу)" та почали відносити ці групи відповідно до числа робітників та службовців, що зменшило кількість суспільних груп до шести найменувань. Програмою перепису населення 1989 р. враховувалося лише п'ять соціальних категорій: робітники, службовці, колгоспники, служителі культу та особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю (нова група, яка з'явилася замість двох зниклих груп – "кустарів" та "селян-одноосібників") [8].

Згідно з методологією радянських переписів до робітників відносилися особи, котрі були зайняті переважно фізичною працею, до службовців – зайняті переважно розумовою працею, до колгоспників – члени колгоспів, зайняті в суспільному виробництві. Утриманці відносилися до тієї суспільної групи, до якої належали особи, на утриманні яких вони були [9].

Зазначений соціальний розподіл населення має певні недоліки, які слід враховувати при порівнянні даних переписів різних років. Зокрема, віднесення утриманців приватних осіб до статусу годувальника дає дещо умовну картину соціально-класової структури суспільства. Тому, при її вивченні слід також враховувати дані про джерела засобів існування, що допоможе отримати точнішу інформацію. До того ж в інструкціях різних років існують розбіжності щодо визначення приналежності респондента до тієї чи іншої суспільної групи. Наприклад, в інструкціях про порядок проведення Всесоюзних переписів населення 1959 та 1970 рр. записано, що члени сімей колгоспників, зайнятих у своєму підсобному господарстві, відносяться до колгоспників. Натомість пізніше, згідно з інструкціями до переписів 1979 та 1989 рр., вищезазначених осіб відносили до тієї суспільної групи, до якої вони належали, перш ніж почали займатися особистим підсобним господарством. Сам перелік занять, які відносилися до занять робітників та службовців, неодноразово змінювався, а дані, що були опубліковані раніше, перераховувалися у відповідності до нових вимог. Зрештою слід наголосити, що соціальна структура, зафіксована радянськими переписами, не відображала всіх реально існуючих суспільних груп.

Таким чином, розподіл населення за соціальними верствами не можна визнати цілком задовільним. На думку деяких дослідників, навіть саме питання про суспільні групи порушує наукові принципи статистики [10]. При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 р. від питання про належність респондента до суспільної групи було вирішено відмовитися. Замість нього до програми перепису було включене питання про заняття на основній роботі та становище в ньому. Таке формулювання відповідає міжнародним статистичним стандартам і нагадує програму перепису 1926 р., в якій відмінності між різними категоріями населення також визначалися їх роллю у виробництві. Однак у 1926 р. соціальний статус респондента визначався повніше, ніж під час проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Зокрема,

в програмних документах Всеукраїнського перепису населення на відміну програми Всесоюзного перепису 1926 р. відсутні питання про колишнє заняття безробітних, становище в ньому, тривалість відсутності роботи тощо [11]. Цю прогалину лише частково компенсує питання про джерело засобів існування.

Поза увагою дослідників не можуть залишатися й ті дані, що містять соціально-економічну характеристику населення. Насамперед це стосується поділу населення в залежності від джерел засобів існування на економічно активне та неактивне, самодіяльне та несамодіяльне. Співвідношення вищезазначених категорій осіб у державі є дуже важливим показником, що дозволяє сформулювати уявлення про матеріальне забезпечення різних верств населення, з'ясувати, яким чином здійснювалась їх підтримка державою, визначити рівень економічного навантаження тощо.

При аналізі переписних даних особливу увагу слід звертати на інтерпретацію понять дослідження. Так, особи, які мають самостійне джерело засобів існування, відносяться до самодіяльного населення навіть у тому випадку, коли вони є утриманцями держави (пенсіонери, студенти та ін.), а респонденти, що не мають власних джерел засобів існування і живуть на утриманні окремих осіб, належать до категорії несамодіяльного населення.

У "Демографічному енциклопедичному словнику" економічно активне населення визначається як "частина населення, що зайнята суспільно корисною діяльністю, яка приносить їм прибуток" [12]. Однак у 1959 та 1970 рр. члени сімей, які зайняті в особистому підсобному господарстві, до економічно активного населення не відносилися і в підсумках переписів були виділені окремо, причиною чого були низька продуктивність праці та нетривалість такого роду занять. Лише в наступних переписах до економічно активного населення в СРСР почали відносити, по-перше, все працездатне населення в робочому віці (за винятком осіб, що навчалися з відривом від виробництва; осіб, що були зайняті в домашньому господарстві та осіб, що служили в лавах Радянської Армії), по-друге, населення, що перебуває за межами працездатного віку, але зайняте в суспільному виробництві, по-третє, населення, зайняте у власному господарстві [13]. У міжнародній статистиці, на відміну від радянських переписів, крім вказаних категорій, до економічно активного населення відносили безробітних та неоплачуваних членів сім'ї, які допомагали главі сім'ї в його заняттях [14].

При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 р. економічно активне населення визначалось як "населення обох статей віком 15–17 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили до виробництва товарів та послуг. До економічно активних відносяться особи, зайняті економічною діяльністю, яка приносить дохід (зайняті), та безробітні (у визначенні Міжнародної організації праці)" [15]. Така інтерпретація є найбільш наближеною до міжнародних стандартів.

До економічно неактивного населення віднесені особи, які не можуть бути класифіковані як "зайняті" або "безробітні", тобто пенсіонери, стипендіати та інші особи, що перебувають на утриманні держави або приватних осіб, а також ті, хто має інше джерело засобів існування (аліменти, прибуток від здачі кімнат, допомога від сусідів тощо). В 1959 та 1970 рр. економічно неактивними вважалися члени сімей колгоспників, робітників та службовців, котрі були зайняті в особистому підсобному господарстві. "Нетрудящі" елементи починаючи з 1959 р. радянськими переписами населення не враховувалися.

У досліджуваних радянських переписах населення поняття "зайняте" та "економічно активне" населення збігалися, однак у зв'язку з появою наприкінці ХХ ст. безробіття їх почали розмежовувати. Категорію безробітних стали відносити до економічно активного, але незайнятого населення, також з'явилися нові визначення цієї суспільної групи.

Програмою Всеукраїнського перепису населення 2001 р. зайнятими на виробництві вважали осіб, які займалися економічною діяльністю: працювали за наймом на умовах повного (неповного) робочого дня; роботодавців; осіб, які самостійно забезпечували себе роботою або безкоштовно працювали у сімейному бізнесі; служителів релігійних культів; військових кадрової служби та ін. До зайнятих не відносилися:

учні працездатного віку, які навчалися і не працювали; військові строкової служби та жінки, які перебували у відпустці за вагітністю, пологами та доглядом за дитиною [16].

При проведенні перепису населення 1959 р. питання про джерела засобів існування ставилося лише незайнятим (економічно неактивним) респондентам, тобто тим, що не мали заняття, яке приносило заробіток або прибуток. У наступні переписні роки відомості про джерела прибутку стали збиратися у всіх без винятку респондентів (із визначенням лише одного джерела). В 1989 р. респондент міг вказати вже два джерела засобів існування, а в 2001 р. кількість обраних джерел не обмежувалась, але при цьому слід було виокремити основне джерело прибутку.

Програмами переписів населення передбачалося збирання інформації про місце роботи та заняття респондентів. Відповіді на зазначені питання давали змогу розподілити зайняте населення країни за галузями народного господарства, видами виробництв і типами підприємств, установ та організацій, а також за групами занять.

Протягом 1959–1979 рр. перелік галузей народного господарства майже не змінився. Кількість галузей виробництва в різні роки варіювалася від 19 до 16 пунктів, але ці зміни відбувалися за рахунок об'єднання деяких з них, що ніяк не впливає на можливість зіставлення переписних даних. Галузі поділялися на виробничі (промисловість; будівництво; сільське та лісове господарство; транспорт; зв'язок; торгівля та громадське харчування; заготівля; матеріально-технічне постачання; збут) та не-виробничі (житлово-комунальне господарство; побутове обслуговування; охорона здоров'я, фізична культура і соціальне забезпечення; культура і мистецтво; наука і наукове обслуговування; народна освіта; кредитування та державне страхування; управління; партійні та суспільні організації). В 1989 р. була виділена нова галузь – інформаційно-обчислювальне обслуговування (віднесена до галузей матеріального виробництва), а загальна кількість галузей зросла до 20.

До відповідної галузі народного господарства відносилися переважно всі особи, що були в ній зайняті. Виняток становили лише ті, хто був зайнятим у господарствах та організаціях, які не мали безпосереднього відношення до виробничого процесу основного підприємства. Наприклад, особи, що працювали в ідальній середньої школи, відносилися до громадського харчування, а не до народної освіти.

До кожної із зазначених галузей народного господарства відносилися окремі види виробництв, типи підприємств, установи і організації. В межах галузей їх було виділено 68 видів (5,5 тис. найменувань).

Методика радянських переписів передбачала віднесення робітників, службовців та колгоспників до галузей народного господарства за назвою місця їх роботи. Осіб, що займалися індивідуальною трудовою діяльністю, осіб вільних професій та осіб, що працювали в окремих громадян за наймом, відносили до галузей та видів виробництв за родом їх занять. До групи "нерозподілені по галузях та особи, що неточно вказали галузь народного господарства", відносили пенсіонерів, стипендіатів та інших осіб, що перебували на утриманні держави. В той же час утриманців окремих осіб зараховували до тієї галузі, або виду виробництва, в яких були зайняті особи, на утриманні яких вони були [17]. При порівнянні даних радянських переписів слід звернути увагу на те, що в 1959 р. членам сімей колгоспників, які були зайняті роботою у своїх власних підсобних господарствах, при визначенні місця роботи записувалася назва колгоспу, а починаючи з 1970 р. – "особисте підсобне господарство" [18].

У 90-і рр. ХХ ст. в Україні відбулися якісні зрушення у сфері зайнятості населення, які знайшли відображення в програмі Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Зайняте населення країни було розподілене вже не за галузями народного господарства, а за видами економічної діяльності, яких було виділено 17 найменувань: сільське господарство, мисливство та лісове господарство; рибне господарство; добувна промисловість; обробна промисловість; виробництво електроенергії, газу та води; будівництво; оптова й роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, послуги з ремонту; готелі й ресторани; транспорт; фінансова діяльність; операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам; державне управління; освіта; охорона здоров'я та соціальна допомога; колективні, громадські та особисті

послуги; послуги домашньої прислуги; екстериторіальна діяльність. В межах цього переліку означені 218 більш конкретних видів економічної діяльності.

Ретельне порівняння "Словників видів виробництв та типів підприємств..." [19] 1989 та 2001 рр. показує, що програмою Всеукраїнського перепису населення також не передбачене окреме виділення таких галузей народного господарства (видів економічної діяльності), як культура та мистецтво, наука та наукове обслуговування тощо. Звичайно, ці види економічної діяльності не припинили свого існування в сучасній Україні, але за новою методологією вони були об'єднані у досить дивні групи. Так, наприклад, науку і наукове обслуговування слід відшукувати в "Операціях з нерухомістю, здаванні під найм та послугах юридичним особам" [20], музеї та театри віднесені до групи під назвою "Коллективні, громадські та особисті послуги", причому в одному списку з асепізацією та обробленням відходів [21]. У новому „Словнику...” неможливо знайти "оркестр", "хор", "капелу", "філармонію" тощо. Чи не відображає такий методологічний підхід місце і роль указаних галузей у системі соціально-економічних пріоритетів сучасної України?

І хоча всі вищезгадані зміни в програмі перепису населення зумовлені "гармонізацією з класифікацією видів економічної діяльності Європейського Союзу і Міжнародною стандартною галузевою класифікацією видів економічної діяльності ООН" [22], що дає можливість зіставлення національної статистичної інформації з міжнародною, структурні нововведення, притаманні програмним документам перепису 2001р., унеможливають всебічну характеристику змін у структурі галузевої зайнятості населення України за останні десятиріччя.

Важливим питанням соціально-економічного комплексу є питання про вид занять респондентів. У інструкціях по проведенню переписів зазначалося, що заняттям вважається діяльність, що приносить заробіток чи прибуток, тобто посада, професія або виконувана робота, а не спеціальність, що була придбана в результаті освіти. При цьому, у службовців фіксувалася, як правило, займана посада, а у робітників – виконувана робота. Протягом досліджуваного періоду визначення заняття майже не змінилось. Згідно з інструкцією найменування заняття записувалося за місцем роботи. Особам, зайнятим тільки у своїх підсобних господарствах, записувалося "особисте підсобне господарство", непрацюючим пенсіонерам і стипендіатам з тимчасовою роботою або зайнятістю в особистому підсобному господарстві та утриманням заняття не записувалося [23].

Класифікація занять за радянських часів була громіздкою. В різні переписні роки кількість груп занять коливалась від 255 (об'єднаних в 49 розділів) до 348 (об'єднаних в 58 розділів). Загальна кількість занять коливалась від 21 тис. до 30 тис. найменувань. Об'єднання занять у групи і розділи здійснювалося або за професійно-галузевою, або за функціональною ознакою.

Класифікація передбачала поділ усіх занять на заняття переважно розумової та фізичної праці (заняття служителів культури виділені окремо). При розробці матеріалів переписів за вказаними групами занять неможливо було уникнути деяких умовностей. Певні заняття, такі як продавці, перукарі, кіномеханіки тощо, в різні переписні роки відносилися то до занять фізичної праці, то до занять розумової праці. Деякі заняття відносилися до тієї чи іншої групи в залежності від відповідей респондентів на питання про суспільну групу, освіту, характер праці тощо, наприклад, такі заняття, як лаборанти. Програмою Всеукраїнського перепису населення 2001 р. розподіл на заняття фізичної та розумової праці не передбачався.

Для розподілу населення за групами занять та за галузями народного господарства і видами виробництв були розроблені спеціальні посібники: "Словник видів виробництв і типів підприємств, установ і організацій за галузями народного господарства" (при проведенні Всеукраїнського перепису – "Словник видів виробництв та типів підприємств, закладів та організацій за видами економічної діяльності") та "Словник занять" (в 2001 р. – "Словник професійних занять"). Обидва посібники склалися з двох частин: систематичного та абеткового словника.

Особливістю радянських словників занять досліджуваного періоду є те, що вони

обмежувалися переліком лише суспільно корисних занять, які приносили заробіток або прибуток. Джерелами для складання цих словників слугували "Загальносоюзний класифікатор професій робітників, посад службовців і тарифних розрядів", "Єдиний тарифно-кваліфікаційний довідник робіт і професій робітників", "Кваліфікаційний довідник посад керівників, спеціалістів і службовців" та ін. Таким чином, словники відображали лише заняття основних суспільних груп радянського суспільства (робітників, службовців, колгоспників). До словників не включались особи, які не мали суспільно корисних занять (ворожки, проститутки, бродяги та ін.), майже не були відображені специфічні заняття національних районів. Незважаючи на неповний перелік занять, їх кількість була надзвичайно великою. Так, у словниках 1959 та 1979 рр. нараховувалося близько 30 тис. найменувань занять (в словниках наступних років кількість найменувань зменшили майже на 10 тис.).

Словник професійних занять [24] Всеукраїнського перепису населення 2001 р. містить близько 7 тис. найменувань занять, які об'єднані в 10 класифікаційних груп та 97 підгруп. Словник розроблений на базі Державного класифікатора професій України, який, у свою чергу, ґрунтується на Міжнародній стандартній класифікації професій, що рекомендована Міжнародною конференцією статистиків праці.

Незважаючи на значне зменшення, у порівнянні з попередніми роками, кількості найменувань занять у словнику, він був доповнений такими сучасними професіями, як модель, манекенник, букмекер та ін. В словнику також з'явилися професії, які раніше були виключені із радянських словників, як застарілі (наприклад, гувернер). У Законі України "Про зайнятість населення" записано, що "зайнятість – це діяльність громадян, яка пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі" [25]. Однак, у порівнянні з аналогічними словниками 1926, 1937, 1939 рр., словник 2001 р. виявився все ж таки неповним. До нього не увійшли такі існуючі в наш час заняття, як злидарі, повії та ін.

Важливим аспектом методології та методики соціального аналізу, за даними загальних переписів, є характеристика програм розробки їх підсумків. Підсумки переписів можуть розроблятися як за наявним, так і за постійним населенням, що також слід враховувати при їх аналізі. У зв'язку з великим обсягом інформації, отриманої під час перепису, друкарським способом підсумки переписів надавалися у скороченому вигляді.

Публікація підсумків перепису 1959 р. в цілому складалася з 16 томів – підсумки по СРСР і окремо по кожній з союзних республік, тобто по УРСР – один том (публікація всього комплексу таблиць могла б скласти декілька сотень томів [26]). Статистична інформація, опублікована у цьому збірнику, за винятком даних про сім'ю, відноситься до наявного населення. Усі інші збірники, в яких містилися підсумкові дані перепису, мали грифи "не підлягає опублікуванню у відкритій пресі" та "для службового користування". При аналізі підсумків перепису 1959 р. слід враховувати те, що протягом майже трьох років після проведення перепису, в союзних республіках було здійснено ряд адміністративно-територіальних перетворень, які намагалися врахувати при розробці підсумків перепису. Також у зв'язку з переданням у 1960 р. підприємств промислової кооперації до системи державних підприємств кооперовані кустарі були включені (у відповідності до занять) до складу робітників та службовців [27].

Для оперативнішого видання підсумки перепису 1970 р. публікувалися не по союзних республіках, а за темами. Всього було опубліковано сім томів. Систематизовані таблиці за темами перепису, які не увійшли до збірника, були розіслані статистичним управлінням з грифом "для службового користування". На відміну від попереднього перепису, всі опубліковані дані були порашовані на дату проведення перепису.

Розробка матеріалів перепису 1979 р., завдяки використанню ЕОМ, була повністю завершена за два роки, але підсумки були видані лише протягом 1989-1990 рр. Утім, для службового користування аналогічна збірка була надрукована майже 10 роками раніше. Всього було видано 10 тематичних томів (окремі томи склалися з двох та більше книг). Уперше майже вся розробка підсумків здійснювалася за постійним населенням.

Матеріали перепису 1989 р. внаслідок розпаду Радянського Союзу повністю опубліковані не були. Міністерством статистики України були підготовлені й видані 11 томів за підсумками перепису, що містили дані про загальну чисельність, національний склад, рівень освіти, сімейний стан, житлові умови та соціальну і професійно-галузеву структуру населення республіки. Маленький тираж видання передбачав лише службове користування інформацією.

В архівних фондах відділів демографічної статистики і переписів населення Державного комітету статистики України та обласних статистичних управлінь містяться підсумкові публікації переписів 1959–1989 рр., серед яких навіть найбільш тиражовані томи нараховували лише 1000 екземплярів. Зрозуміло, що для СРСР це була занадто мала кількість примірників, що не дозволяє вважати це джерело доступним для широкого використання. Крім того, існують видання цих переписів, підготовлені ЦСУ СРСР та ЦСУ УРСР, не призначені для опублікування у відкритій пресі, тираж яких коливався від 75 (по республіці) до 700 (по Радянському Союзу) примірників. Тираж деяких томів, хоча вони й не містили позначки "для службового користування", не перевищував 70 примірників.

Відмітною особливістю поширення даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р. стало те, що користувачам надали можливість отримувати інформацію на паперових, магнітних та інших носіях або в електронному вигляді. Завдяки мережі Internet забезпечено вільний доступ до матеріалів перепису, хоча інформація, надана на сайті Держкомстату України, є дуже стислою. Підсумки першого Всеукраїнського перепису було опубліковано протягом 2003-2004 рр. у 14 тематичних збірниках (17 томів), які є в наявності в усіх обласних статуправліннях, що також значно полегшує пошукову роботу. Розробка підсумків здійснювалася за постійним населенням. Ряд показників, за традицією, був зіставлений з даними попередніх переписів.

Таким чином, комплексна характеристика програм, організації і проведення чотирьох Всесоюзних переписів (1959, 1970, 1979, 1989 рр.) та Всеукраїнського перепису 2001 р., дозволила не тільки ретельно вивчити методологічні та методичні засади їх програмних документів, але й виявити спадковість і специфічні риси кожного із вказаних обстежень населення. В різні історичні періоди, незважаючи на ідеологічні вимоги урядів, основні наукові принципи переписної справи ретельно втілювалися у життя вітчизняними вченими: демографами, статистиками, економістами. При цьому, враховуючи пріоритетність репрезентативності одержаної статистичної бази даних, творчому осмисленню підлягали методологічні основи переписів, враховувався досвід вітчизняної науки та відповідні міжнародні вимоги. За багатьма параметрами підсумкові відомості переписів є цілком порівнюваними, що сприяє здійсненню багатоспектального ретроспективного аналізу і прогнозуванню тенденцій подальшого суспільного розвитку. Все це разом дозволяє вважати підсумки загальних переписів населення унікальним джерелом статистичної інформації про склад населення, яке є незамінним при вивченні соціально-демографічних процесів в Україні ХХ – початку ХХІ ст.

1. Див.: Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей. / Под ред. Г.М.Максимова. - М.: Статистика, 1976. - 286 с.; Всесоюзная перепись населения 1979 года: Сб. статей./ Под ред. А.А. Исупова и Н.З. Шварцера. - М.: Статистика, 1984. - 232 с.; Международный статистический институт. Стокгольм. Сессия XXXI. Доклады советских ученых на 31-й сессии Международного статистического института. - М., 1958. - 115 с.; Проблемы демографической статистики. Сб. статей. // Ред. В.С. Немчинова. - М.: Госстатиздат, 1959. - 395 с. та ін.

2. Всесоюзное совещание статистиков 4-8 июня 1957 г. Доклады, выступления в прениях и решения. - М.: Госстатиздат, 1958. - 285 с.; Всесоюзное совещание статистиков 22-26 апреля 1968 г. (стенографический отчет). - М.: Статистика, 1969. - 788 с.

3. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти // Авт. кол. Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осауленко О.Г. та ін. - К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. - 558с.

4. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: Навч. посібник. / За заг. ред. Н.О. Парфенцевої. – К.: Видавництво Держкомстату України, 2001. – 336 с.
5. Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Д.И. Валентей и др. - М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 345.
6. О программе предстоящей в январе 1959 г. Всесоюзной переписи населения и основные положения организационного плана ее проведения. Доклад заместителя начальника ЦСУ СССР тов. Подъячих // Всесоюзное совещание статистиков. 4 – 8 июня 1957 г. Доклады, выступления в прениях и решениях. – М.: Госстатиздат, 1958. – С. 87-100.
7. Сталин И.В. О проекте Конституции Союза ССР: Доклад на Чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов 25 ноября 1936 года // Сталин И.В. Сочинения. – Т. 14. – М.: Издательство “Писатель”, 1997. – С. 122.
8. В підсумках переписів наводилися дані по трьох суспільних групах.
9. Більш докладно про це див. в Інструкціях про порядок проведення Всесоюзних переписів населення.
10. Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 годов. // История СССР. – 1990. – №3. – С. 98.
11. Див. про це: Воронко О.Г. Розвиток етнодемографічних процесів і формування структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.05. / Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 1998. – Арк. 50-55.
12. Демографический энциклопедический словарь... – С. 536.
13. Там само.
14. Рябушкин Т. Программа переписей населения в капиталистических странах // Вестник статистики.–1956. - №4. – С.76.
15. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003. – С. 404-405.
16. Джерела засобів існування населення України. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 6; Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю за групами занять. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 6-7; Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003. – С. 404-405.
17. Словарь видов производств и типов предприятий, учреждений и организаций по отраслям народного хозяйства для кодирования ответов на 14 вопрос переписного листа (о месте работы) Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М.: Госкомстат СССР, 1989. – С. 6.
18. Инструкция о порядке проведения Всесоюзной переписи населения 1970 года и заполнения переписного листа // Всесоюзное совещание статистиков 22-26 апреля 1968 г. (стенографический отчет). – М.: Статистика, 1969. – С. 593-612; Инструкция Центрального статистического бюро при Совете Министров СССР о порядке проведения Всесоюзной переписи населения 1959 года и заполнения переписного листа // Всесоюзная перепись населения 1959 года. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 33-50; Інструкція про порядок проведення Всесоюзного перепису населення 1979 року і заповнення списків проживаючих у приміщення і переписних листів. – К.: ЦСУ при Раді Міністрів СРСР, 1978. – 32 с.; Інструкція про порядок проведення Всесоюзного перепису населення 1989 року і заповнення списків проживаючих у приміщення і переписних листів. – К.: Державний комітет СРСР по статистиці, 1988. – 45 с.
19. Словарь видов производств и типов предприятий, учреждений и организаций по отраслям народного хозяйства для кодирования ответов на 14 вопрос переписного листа (о месте работы) Всесоюзной переписи населения 1989 г. ...– 171 с.; Словник видів виробництв та типів підприємств, закладів і організацій за видами економічної діяльності. – К.: Державний комітет статистики України, 2001. – 168 с.

20. Словник видів виробництв та типів підприємств, закладів і організацій за видами економічної діяльності ... – С.89.
21. Там само, С.97-100.
22. Зайняте населення України. Кількість зайнятого населення та його розподіл за видами економічної діяльності. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г.Осауленка. Відповідальний за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К., 2004. – С.6-7.
23. Див. інструкції про порядок проведення переписів населення 1959-2001 рр.
24. Систематический словарь профессиональных занятий для кодирования ответов на 15 вопрос переписного листа (основное занятие) Всеукраинской переписи населения 2001 года. – К.: Госкомстат Украины, 2001. – 169 с.
25. Про зайнятість населення. Закон України від 1 березня 1991 р. // Законодавство України про працю / Упор. Чанишева Г.І., Соколянська Ю.С. – Одеса, 2001. – С. 122-149.
26. Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей / Под ред. Г.М. Максимова. – М.: Статистика, 1976. - С. 101.
27. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К.А. Орехов. – М.: Госстатиздат, 1963. – С. 7.

Современная наука при исследовании вопросов, связанных с предметной сферой экономической истории, исторической демографии, исторической социологии, должна уделять первостепенное внимание комплексным статистическим источникам, среди которых наиболее универсальными и максимально достоверными являются итоговые данные всеобщих переписей населения. Социальная структура населения Украины на протяжении второй половины XX ст. претерпела существенные качественные изменения. Всесторонний анализ указанного процесса представляется невозможным без задействования статистической информации переписей. При этом актуальной становится необходимость научного осмысления методологии исследования социальных вопросов в соответствии с программами отечественных всеобщих переписей населения 1959–2001 гг., что стало предметом изучения в данной статье.

Ключевые слова: всеобщие переписи населения, социальная структура населения, методология исследования, программа переписи населения.

Modern historical science at research of the questions, related to the subject sphere of economic history, historical demography, historical sociology, first of all, must pay attention to the complex statistical sources among which the most universal and maximally reliable is final information of general censuses of population. The social structure of population of Ukraine during the second half of twentieth century suffered substantial quality changes. The comprehensive analysis of the indicated process is impossible without involving of statistical information of censuses. Thus the necessity of scientific comprehension of methodology of research of social questions becomes actual in accordance with the programs of home soviet general censuses of population 1959-2001, that became a subject of research in the offered article.

Key words: All-Union censuses of the population, social structure of population, research methodology, program of census

Володимир Чухно

ПИСЬМЕННИК

МИКОЛА МАРКОВИЧ КОЛМАКОВ

Стаття носить біографічний характер і містить у собі відомості про основні етапи життя і діяльності уродженця Чернігівської губернії, письменника-мемуариста, дійсного статського радника Миколи Марковича Колмакова.

Ключові слова: письменник, мемуари, спогади.

Микола Маркович Колмаков увійшов у вітчизняну історію як письменник-мемуарист, "учений юрист і освічений прибічник звільнення селян"¹.

Його ім'я згадується у багатьох наукових роботах про життя і творчість Миколи Васильовича Гоголя, Олександра Сергійовича Пушкіна, Івана Сергійовича Тургенєва, Івана Андрійовича Крилова тощо. Однак про самого Миколу Марковича відомо мало.

Ми спробували усунути цю прогліну, встановили точну дату його народження і смерті, знайшли місце його поховання та виявили багато інших епізодів з його біографії.

Микола Маркович Колмаков народився 15 листопада 1816 року в містечку Середино-Буда Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (нині місто Середино-Буда Сумської області)².

Його батько Марк Акимович Колмаков походив із дворян Курської губернії. У 1808 р. він закінчив Харківський університет³ і був направлений на роботу в Чернігівську губернію, де зарекомендував себе як гарний, високоосвічений учитель, котрий чудово володів багатьма науками і стародавніми мовами.

Під час проживання в Середино-Буді Марк Акимович познайомився з місцевим протоієреєм Іваном Карповичем Лузановим, який славився по всій окрузі своєю ученістю та чудовим знанням Священного писання, і незабаром одружився з його дочкою Ганною.

Після одруження Колмакови проживали в Середино-Буді у невеликому дерев'яному будиночку з садом і городом, мали у власності винокурню, декілька кріпосних дворових людей, кучера і лакея. А на початку 20-х років XIX століття переїхали разом зі своїми дітьми Олександром (до 1816 р. – † ?), Миколою і N (? – † ?) в місто Севськ Орловської губернії, де син Микола по виповненні шести років поступив у перший клас місцевого училища.

У 1823 році Колмакови переселилися в місто Дмитріївку Орловської губернії, а в 1824 році – місто Белгород Курської губернії. Там Микола навчався у міському училищі, а після смерті батька, що настала 28 січня 1827 року, повернувся з матір'ю в Середино-Буду і поступив у приватну школу Надії Михайлівни Подобедової.

Улітку 1827 року Микола переїхав до сестри своєї матері Марії Іванівни Атрешкової, яка проживала у селі Береза Глухівського повіту Чернігівської губернії, і поступив у Глухівське повітове училище, де зарекомендував себе як гарний учень, котрий володів неабиякими математичними здібностями, і починаючи з 12-річного віку став займатися репетиторством у пансіоні учителя О.В. Величка.

Навесні 1829 року Микола Маркович закінчив Глухівське повітове училище і в середині червня 1829 року вирушив до Санкт-Петербурга поступати в інженерне училище. Однак на вступні іспити він запізнився.

Повертатись додому було ні за що, і він за порадою свого двоюрідного брата Нар-

киза Івановича Атрешкова (Тарасенко-Атрешкова), відомого свого часу письменника-економіста, який прославився своєю поганою репутацією в середовищі петербурзької знаті, подав Миколі I заяву з проханням направити його на навчання у який-небудь навчальний заклад. Імператор клопотання задовольнив і розпорядився зарахувати юнака з 1 жовтня 1829 року в інженерну роту Санкт-Петербурзького батальйону військових кантоністів.

Через півтора року навчання в батальйоні Микола пристосувався до армійських порядків і у старших класах став одним із кращих учнів. Однак військова служба його не приваблювала. і по закінченні 1833 навчального року він залишив навчання. А у серпні 1834 року поступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету.

Під час навчання в університеті Микола Маркович проживав у будинку графині Софії Володимирівни Строганової і займався навчанням та вихованням її онука Олександра Васильовича Голіцина (1827 – 1869 рр.), сина її дочки Аглаїди Павлівни та князя Василя Сергійовича Голіцина.

У 1838 році М.М. Колмаков закінчив університет зі ступенем "дійсний студент"⁴ і 27 серпня 1838 року поступив на службу⁵ в комітет правління імператорської академії наук⁶.

Під час роботи в академії він розпочав займатися літературною діяльністю і в 1844 році написав свою першу роботу "Памяти графа Александра Сергеевича Строганова", яка містила в собі цікаві відомості із особистого життя та службової діяльності графа і була надрукована окремою брошурою в Санкт-Петербурзі.

У 1844 році М.М. Колмаков перейшов на роботу в департамент Міністерства юстиції, де протягом декількох місяців працював секретарем директора департаменту М.М. Карніоліна-Пінського⁷, а в 1846 році зайняв посаду столоначальника IV відділення департаменту міністерства⁸.

У 1848 році Микола Маркович був призначений обер-секретарем 1-го відділення 3-го департаменту сенату⁹, а наприкінці 1849 року обраний членом комісії з розгляду скарги предводителя дворянства Подільського повіту Московської губернії І.І. Єршова на губернатора Калужської губернії М.М. Смирнова¹⁰, яка діяла до початку 1851 року.

По закінченні роботи комісії він повернувся на роботу в Міністерство юстиції, де в 1852 році був призначений начальником IV відділення міністерства¹¹, а в 1854 р. – чиновником з особливих доручень 5 класу при Міністерстві юстиції¹².

У 1857 р. М.М. Колмаков перейшов на службу в друге відділення третього департаменту правлячого сенату на посаду чиновника за обер-прокурорським столом¹³, а в 1858 р. був призначений старшим юрисконсультом консультації Міністерства юстиції¹⁴. Під час роботи на цій посаді Микола Маркович розглядав більшість законопроектів, що надходили до міністерства, робив до них слушні зауваження і поправки і, за його особистими спогадами, "вважався досвідченим ділком і наближеною особою до вищої влади"¹⁵.

У серпні 1858 року Колмаков був залучений до роботи з підготовки реформи 1861 року і зарахований до складу Комісії з розробки зведень відгуків керівників губерній про повітову поліцію, про мирові у селянських справах присутствія тощо¹⁶, а в 1859 році включений до складу комісії про губернські й повітові установи, яка була створена 27 березня 1859 року при Міністерстві внутрішніх справ Росії і мала на меті розробити законопроекти про "судових слідчих" та про "мирових посередників і повітових мирових присутствія у селянських справах". Вказана комісія складалась із 19 постійних членів і працювала під безпосереднім керівництвом виконуючого обов'язки міністра внутрішніх справ Росії Миколи Олексійовича Мілютіна¹⁷. Микола Маркович представляв у ній Міністерство юстиції і був автором законопроектів про мирових посередників.

У 1859 р. М.М. Колмаков перейшов на службу в друге відділення третього департаменту правлячого сенату на посаду чиновника за обер-прокурорським столом, а на початку 1861 року вийшов у відставку за сімейними обставинами¹⁸. Протягом наступних п'яти років він ніде не працював і займався особистими справами.

У 1865 році Микола Маркович побував в селі Узруй Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, де 25 червня 1865 року написав статтю "Рассказы об Иване Андреевиче Крылове"¹⁹, у якій описав декілька цікавих фактів із життя великого байкаря, з яким йому неодноразово доводилося спілкуватись у будинку графині Софії Володимирівни Строганової, до якої Іван Андрійович часто заїжджав пообідати.

17 квітня 1866 року міністр юстиції Дмитро Миколайович Замятнін запропонував Миколі Марковичу повернутися на службу у підпорядковане йому відомство²⁰. Той погодився, і незабаром був призначений головою Київської палати цивільного суду²¹, а в 1873 році – Київської палати кримінального і цивільного суду²².

Працюючи на вказаних посадах, М.М. Колмаков постійно стикався з недосконалістю судової системи і наполегливо виступав за розповсюдження на Правобережну Україну судових статутів 1864 року. З цією метою він склав "Записку о судебной реформе в Западном крае вообще и в частности в Киевской губернии" (1872 р.)²³, у якій доводив необхідність проведення тут судової реформи. Однак вона не принесла очікуваного результату і, можливо, тому він у 1875 році вийшов у відставку.

Після звільнення зі служби Микола Маркович придбав собі декілька десятків гектарів землі у селі Ярославичі Дубенського повіту Волинської губернії (нині Млинівського району Рівненської області) і зайнявся сільським господарством.

Одночасно з цим він займався літературною діяльністю і впродовж 1879–1894 рр. написав близько десяти робіт зі спогадами особистого життя, життя О.С. Пушкіна, з яким йому довелося зустрічатися на Невському і в будівлі мінеральних вод на Кам'яному острові в Санкт-Петербурзі, І.С. Тургенева, з котрим він навчався в Санкт-Петербурзькому університеті, та багатьох інших своїх сучасників. Спогади "відрізнялися жвавістю викладення і відмінним згрупуванням цікавих фактів"²⁴: "К статье о В.В. Варгине" ("Русский архив". Кн. 2, вып. 3 – 4. – СПб., 1882. – С. 304 – 308); "Вопрос о почине крестьянского дела 20 ноября 1857 р. Исследование по официальным данным" ("Русская старина". Том 47. – СПб., 1885. – С. 125 – 136); "Крестьянское дело в 1857 – 1860 гг. Заметки к Запискам Я.А. Соловьева" ("Русская старина". Том 47. – СПб., 1885. – С. 467 – 480); "Заметки и поправки" ("Исторический вестник". Том XXV. – СПб. 1886. – С. 202); "Старый суд" ("Русская старина". – Том 52. – 1886. – С. 511 – 544); "Дом и фамилия графов Строгановых 1852 – 1887 гг." ("Русская старина". Том 53. – СПб., 1887. – С. 575 – 602; Том 54. – СПб., 1887. – С. 71 – 94), "Граф Виктор Никитич Панин" ("Русская старина". Том 56. – СПб., 1887. – С. 297 – 332, 757 – 782); "Очерки и воспоминания с 1816 года" ("Русская старина". Том 70. – СПб., 1891. – С. 23 – 43, 449 – 469, 657 – 679; Том 71. – СПб., 1891. – С. 119 – 148); "Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования. 1869 – 1894 гг." (Київ, 1894 р.) та декілька робіт із судової практики: "Записка о продаже имения Кагарлык" (Київ, 1879 р.); "Записка по делу об имении Яроповичи" (Київ, 1879 р.); "Записка по поводу кассационной жалобы Троцинского об излишке земли в имении Кагарлык, генерал-адъютанта Черткова" (Київ, 1883 р.) та інші.

Протягом усього життя Микола Маркович активно займався громадською діяльністю, довгий час входив до складу Чернігівського губернського статистичного комітету²⁵ та Київського відділу слов'янського благодійного комітету²⁶.

Він був глибоко віруючою людиною і в 1879 – 1882 рр. пожертвував значну суму коштів на будівництво церкви в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці в селі Ярославичі (нині Млинівського району Рівненської області) та улаштування в ній іконостасу²⁷, а наприкінці життя багато піклувався про благоустрій церковно-приходської школи села Яроповичі Сквирського повіту Київської губернії²⁸.

21 травня 1896 року Миколи Марковича не стало. Він багато зробив для Ярославичького приходу колишнього Дубенського повіту Волинської губернії і на знак подяки за це був похований з правого боку від входу у місцевий храм в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці.

Після його смерті, в 1896 році, його дружина Наталія Федорівна Колмакова подарувала університету святого Володимира в Києві близько трьохсот книжок із

його юридичної бібліотеки²⁹ і пожертвувала на користь Санкт-Петербурзького університету 3000 рублів. Гроші в зазначеній сумі були внесені в Санкт-Петербурзьке губернське казначейство, а на відсотки від них 2 жовтня 1899 року була заснована стипендія ім. М.М. Колмакова, яка виплачувалась малозабезпеченим студентам університету, переважно вихідцям із Чернігівської губернії³⁰.

1. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Мемуары. Эпоха освобождения крестьян в России. Том 4. – Петроград, 1916. – С. 144.
2. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания с 1816 года. // Русская старина. Том 70. – СПб., 1891. – С. 26.
3. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета. Том 1. – Харьков, 1893 – 1898. – С. 788 – 791.
4. Григорьев В.В. Императорский Санкт-Петербургский университет в течении первых пятидесяти лет его существования. – СПб., 1870. – С. LXXV.
5. Список гражданским чинам 4 класса 1869 г. – СПб., 1869. – С. 154.
6. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Том 2, часть 3,4,5,6. – СПб. 1901. – С. 139.
7. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания с 1816 года. // Русская старина. Том 71. – СПб., 1891. – С. 121.
8. Список чинам правительствующего сената и Министерства юстиции. – СПб., 1847. – С. 74.; – СПб., 1848. – С. 75.
9. Список чинам правительствующего сената и Министерства юстиции. – СПб., 1851. – С. 28; Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1849. – С. 81; – СПб., 1850. – С. 81; – СПб., 1851. – С. 63; – СПб., 1852. – С. 64.
10. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания с 1816 года. // Русская старина. Том 71. – СПб., 1891. – С. 144 – 145.
11. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1853. – С. 128; – СПб., 1854. – С. 129; Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве. Часть 1. – СПб., 1853. – С. 271.
12. Список чинам правительствующего сената и Министерства юстиции. – СПб., 1857. – С. 235.
13. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1857. – СПб., 1857. – 98; – СПб., 1858. – 106.
14. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1858. – С. 139.
15. Колмаков Н.М. Крестьянское дело в 1857 – 1860 гг. Заметки к запискам Я.А. Соловьева. // Русская старина. Том 47. – 1885. – С. 477.
16. Записки сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле. // Русская старина. Том 41. – СПб., 1884. – С. 249 – 250.
17. Семенов Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. Том 3, часть 1. – СПб., 1891. – С. 777 – 778.
18. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1859. – С. 18; – СПб., 1860. – С. 19.
19. Колмаков Н.М. Рассказы об И.А. Крылове. //Русский архив. – М., 1865. – С. 1319.
20. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания с 1816 года. // Русская старина. Том 71. – СПб., 1891. – С. 146.
21. Список чинам правительствующего сената и Министерства юстиции. 1866 г. – СПб., 1866. – С. 196; Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1869. – С. 135; – СПб., 1872. – С. 141.
22. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1873. – С. 147.
23. Колмаков Н.М. Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии. – Киев, 1872.

24. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания с 1816 года. // Русская старина. Том 70. – СПб., 1891. – С. 23.

25. Список должностных лиц Черниговской губернии по 01 мая 1862 года. // Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 год. – Чернигов, 1862. – С. 8; Календарь Черниговской губернии на 1895 год. – Чернигов, 1894. – С. 361 и др.

26. Отчет о деятельности Киевского отдела Высочайше утвержденного славянско-го баготворительного комитета за 1871 г. составленный и читанный 21 декабря 1871 года секретарем комитета Колмаковым Н.М. // Киевские епархиальные ведомости №7. – Киев, 1871.

27. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Том 2. – Почаев, 1889. – С. 1000 – 1004.

28. Церковные ведомости. №4. – СПб., 1892. – С. 33 – 34.

29. Наши учебные заведения. Императорский университет святого Владимира в 1896 г. // Журнал Министерства народного просвещения. Часть СССХIV. – СПб., 1897. – С. 36.

30. Положение о стипендии имени действительного статского советника Николая Марковича Колмакова при императорском Санкт-Петербургском университете. // Журнал Министерства народного просвещения. Том. 326. – СПб., 1899. – С. 46 – 47.

Данная статья носит биографический характер и содержит в себе сведения об основных этапах жизни и деятельности уроженца Черниговской губернии, писателя-мемуариста, действительного статского советника Николая Марковича Колмакова.

The real article has a biographic character and contains some information about the basic stages of the life and activity of the native of the Chernigiv province, a writer-memorialist, an actual councillor of the state Nikolai Markovych Kolmakov.

ГІПОТЕЗИ. ВЕРСІЇ

УДК 94(477)

Олексій Шпотъ

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ НА СУМЩИНІ – СТОЛИЦЯ ЦАРЯ ОРІЯ

Стаття присвячена подіям, що відбувалися на нашій землі в середині VII ст. до н. д., і звертає увагу на узгодженість між інформацією, залишеною нам Геродотом, текстами «Велесової книги» та досягненнями археологів.

Ключові слова: Орій, Більське городище, Кам'янське городище, царські сківи.

В уяві українців існує образ отця Орія. Це міфічний образ. Водночас є вагомі аргументи на користь того, що такий володар був насправді. У «Велесовій книзі» говориться, що він очолив повернення оріїв з Індії на свою прабатьківщину. Був засновником і батьком міста Голу́нь. Він був царем. Згоду громади на цей сан він отримав ще в Індії як умову за згоду стати керівником походу:

І сказав Грій: «Се я на вас із синами своїми».

І відповіли ті: «Підлегнемо»... ! (ВК, 38а).

Усі фрагменти з «Велесової книги» наведені в цій статті за перекладом Б.Яценка [1]. Однак посилання на «Велесову книгу» (ВК) подані за номером дощечки, щоб ці посилання легше було зіставити з перекладами «Велесової книги», здійсненими іншими авторами.

Успішно здійснивши далекий і складний перехід з Індії і зберігши навіть овець продуктивної породи, Орій поселився близько середини 7-го століття до н. д. у Подніпров'ї серед своїх родичів:

І так мовимо, що племено є,

і даємо вівці і худобу до нього і будемо племено єдино.

Се боги сприяють нам, і маємо шукати доблесті на віки вічні (ВК, 35а).

Посварившись з Киськом на побутовому рівні, як пояснює дощечка (ВК, 35а), отець Орій зі своїми людьми відійшов від нього і заснував місто Голу́нь (Більське городище):

Отож отець Оръ одвѣв отари свої і людей своїх од них

повів їх подалі і сказав там: Закладаймо град.

І то Голинь був у голому степу і лісі (ВК, 35а).

Що Голу́нь – це і є Більське городище, свідчить і те, що вона розташована від Києва в напрямку Воронежа та Волзьких болгар:

«Се бо князеві Кию на ум спаде йти на болгар

і ту рать пожене на північ аж до Вороненця.

І десь там були свої вої поляни

І їх повернули, бо в них був голод.

Отож Голинь, град руський, відібрали, обітницю свою, від іншої землі» (ВК, 34).

А Кисько теж пішов на південь і заснував місто Луг (Кам'янське городище):

Іменувався бо той Киська;

а той повів родичів по степу з худобою своєю на південь;

і там, де сяє сонце, жили. (ВК, 35а).

© Шпотъ Олексій Сергійович – кандидат технічних наук (м.Київ)

Саме археологія підтверджує нам, що місто Киська – Лут (Кам'янське городище) було засноване одночасно з містом Голунь [2, 162].

Посуха, яка іноді буває на нашій благословенній землі, спровокувала похід у чужі землі. Очевидно, за спільною згодою Орій прямував із міста Голунь у бік гирла Дунаю. Однак територія Північного Причорномор'я, яка найближче прилягала до чорноморських грецьких колоній, – це єдина в Європі пустеля:

*Отож князі одні повели людей своїх на полудень,
і Ор повів до краю морського.*

І тут була засуха велика і піску багато. (ВК, 26).

Рік був сухий, неврожайний. Тому, прямуючи до узбережжя Чорного моря, Орій опинився в полоні випаленої сонцем пустелі. Це змусило його, рятуючись, змінити напрям і рушити у бік (дощового) Прикарпаття, до своїх синів (Жидачівське городище). Знесилений невдалим походом на схилі літ, Орій помер у Жидачеві або на підході до нього, заповівши синам своїм розійтися царями кожен у свою землю:

*І там наказав отець Тлас Орій трьом синам своїм
поділитися на три роди і йти на південь і захід сонця.*

А то були Кий, Щек і Хорив.

І так зробили, і пішли три роди, і сіли всі на землю свою. (ВК, 31).

Для своїх сучасників Орій не був простою людиною, щоб його поховати, там, де він помер. Він був видатною і славною людиною. Також і його військо, з яким він вийшов у похід, не могло повернутися додому без царя. Вони змушені були перевести його тіло в рідне місто Голунь для поховання. І тут потрібно згадати Геродота: «*Поховання померлих чи вбитих на війні царів, скити роблять в землю краю, який називають – Геррос. Геррос – Земля Русів знаходиться там, де Бористен (Дніпро) вже є придатним для плавання великими човнами*» [3,41]. Можна зрозуміти Геродота, який хотів записати звичаї сківів, зокрема, як ховають сківських царів. Але потрібно зрозуміти і місцевого мешканця. Геродот відвідав Ольвію майже через півтора століття після смерті Орія. Цей час відноситься до того півторатисячолітнього періоду, коли у сківів не було царів [4]. Вони обирали князів, а князі не правили пожиттєво, тобто не помирали князями:

*... а окремі князі і всякі після князювання
ставали на вічі простими мужами* (ВК, 376).

Але ж якщо чужинець хоче знати, як ховали нашого царя, то не осоромитися ж! І йому розповіли про похорон конкретного царя, славного і сильного, якого всі пам'ятали, якого всі оплакували. «*Скити, які особливо шанували царя, за їхніми звичаями роблять надрізи на краях вух, стрижуть свій чуб, нарізують на руках обвідні кола, простромлюють ліву руку стрілою, роблять надрізи на носях та лобах. В кожному селищі до поховальної процесії долучаються люди, від чого збирається велика кількість людей. Всі вони йдуть за тілом царя до місця його поховання*» [3,41]. Щодо надрізів на тілі на знак скорботи, то все може бути. Навіть у «Велесовій книзі» кров часто виступає, як мірило жертвності:

І земля тая перебуде нашою, бо пролили кров за неї (ВК, 23)

А кров наша про те каже, що ми русичі всі (ВК, 4г)

Незважаючи на те, що звичаї кожного народу є більш-менш сталими, вони теж змінюються. Так, сьогодні ми ховаємо ближніх з короткими офіційними промовами, зі скорботною музикою, з покладанням вінків тощо. Але ж навіть автор пам'ятає, як колись поховання померлих супроводжувалося голосінням, т. зв. обрядовими піснями. Кілька жінок з гарними високими голосами не співали, а голосили: «*Та на кого ж ти нас покинув...*» з характерною особливістю речитативної мелодії, яка навіть на далекій відстані давала можливість зрозуміти, яка подія відбувається. Саме ця особливість форми співу, яка відрізняє спів весільних коровайниць від колядок, веснянок чи похідних пісень. Тобто засоби вираження скорботи змінюються. Цілком можливо, що в ті далекі часи (звідки ідуть такі вислови, як «рвати від горя волосся» або «розривати сорочку від горя») наші предки висловлювали свою скорботу більш емоційно, так, як описав Геродот. Та й ім'я з «Велесової книги» може служити додатковим свідченням:

І се прийшли укри Ухоріз і брат його Ословень ...(ВК, 25).

Геродот детально описує процес бальзамування: «При приготуванні покійникові розрізують живіт, вичищають нутроці, наповнюють тіло різними пахощами, пахучим насінням, сухою м'ятою, волошками, любистком та іншим. Потім, наповнений пахощами живіт зашивають, і покривають все тіло тонким шаром прозорого воску.» [3,41]. Це звичайний процес бальзамування (варто звернути увагу на місцеве походження компонентів бальзамування!), розрахований на довгий шлях до рідного міста. «Приготовлене до поховання тіло скитського царя, кладуть на воза чи на човна і обвозять по всіх теренах скитських племен [3,41]. Ніхто не підтвердить про існування такого звичаю обвозити всі терени для прощання з покійником. Тому що його не існувало! Це був конкретний випадок поховання конкретного царя Орія. А Геродот прагнув знайти звичай і сприйняв його як звичай. Ну, не обвозили ж греки померлих царів через інші країни тільки тому, що, ховаючи Олександра Македонського, їм довелося взяти його через багато країн.

Мал. 1.

Більське городище. План [2]

Це не був звичай обвозити всі роди для прощання з покійником. Обставини змусили бальзамувати тіло Орія і везти через усю країну (і майже всі роди мали можливість на цьому довгому шляху прощатися і супроводжувати процесію), щоб поховати з великими почестями в рідному місті Голунь. Ще й зараз видно, що більшість стародавніх поховань розташовані поза межами Більського городища. Але збережений до наших часів топонім, яким назване урочище – «Царева (Царина) могила» (мал.1), безперечно, має зв'язок з похованням царя Орія. Тобто в наших археологів є шанс віднайти могилу Орія і підтвердити, що м. Голунь є «колискою трьох братніх слов'янських народів»: українців, чехів і хорватів.

Сучасні розкопки свідчать, що площа м. Голунь становить 40,2 кв.км. Геродот твердить, що місто займало приблизно 36 кв.км. Вірогідно, що в 625 році до н. д. місто Голунь було ще меншим і цілком можливо, що сучасне урочище Царева могила лежало за межами міста, де і поховали отця Орія згідно зі звичаями. Слід звернути увагу, що топонім «Царева могила» зберігся, а іншого царя в місті Голунь, крім Орія, не було. Його син Кий уже царював у Києві.

Нема навіть потреби витрачати час та енергію на дискусію про достовірність «Велесової книги». Якщо наша рідна влада зможе вберегти від розграбування могилу отця нашого, царя сківів Орія, то технічний і науковий потенціал сьогоднішньої науки (зокрема, археології) здатний підтвердити (або відхилити) більшість таких положень:

1. Поховання відбулося 625 р. до н. е. (кінець весни – початок літа).
2. В могилі поховано чоловіка віком близько 65–70 років.
3. Час між смертю і похованням становить кілька тижнів: час на подорож (возом і човном) із зупинками та обрядами прощання у всіх населених пунктах від міста Жидачєва (Львівщина) – до міста Голунь (Сумщина).
4. Могила мусить відповідати звичаям свого часу і, одночасно, в похованні мають бути присутні ознаки царської влади.
5. Мають залишитися сліди бальзамування (наприклад, як пише Геродот, сліди зашивання живота).

Однак археологи, що займалися дослідженням Більського городища, стверджують [5], що могили, в межах урочища Царева могила немає. І тут немає нічого дивного. Через століття по смерті Орія, як свідчить Геродот, наші предки готувалися до війни з персами: «Скитські армії перетнули Танаїс, а перська армія пішла за ними, вже наївпустельними степами сарматів. Скитські армії повернули на північ в землю будинів та гелонів, Дарій – за ними, все намагаючись догнати та примусити вступити в битву.

Так, уникаючи битви, скити разом з персами підійшли до міста Гелона, огородже-

ного дерев'яною стіною; **але спаленого і порожнього**. Протягом всього цього маршу скити провели армію персів незаселеними просторами Скитії і Сарматії, де не було що плюндрувати і грабувати, харчів також не було, а свої скінчилися» [3,56].

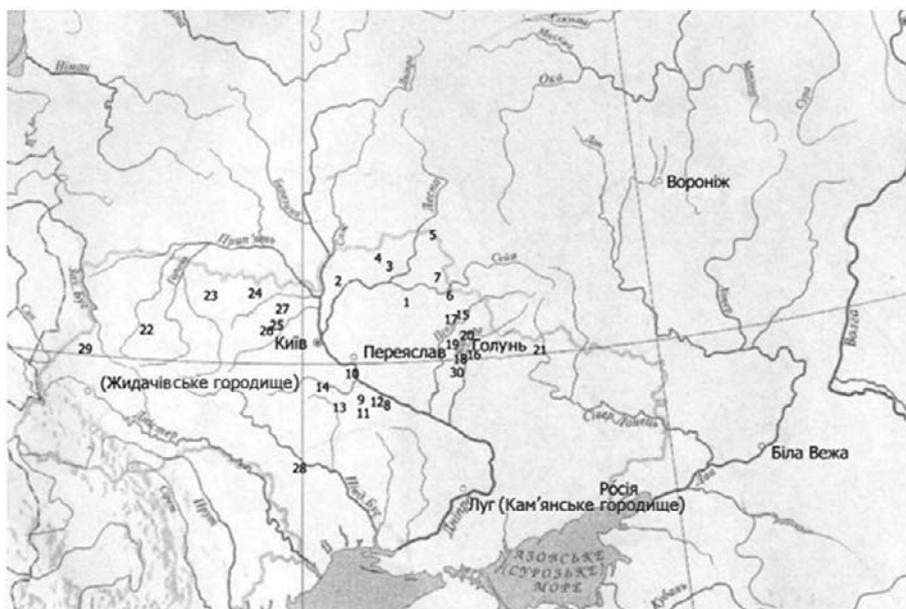
Без сумніву, що, готуючись залишити місто, його мешканці зробили все, щоб вороги не знайшли могилу царя Орія. Адже це єдиний скарб, за свідченням Геродота, за який готові були померти наші предки: «Коли ти хочеш знати, чому з тобою я ще не бився, відповім: у моїй країні немає таких міст і полів, щоб їх було шкода зруйнувати та загубити, чи дивитись на їх руйнування, грабунок та нищення твоєю армією. Можливо, що таке штовхнуло б і мене на битву з тобою. Коли ти вирішив, в короткий час мати кровопролитну битву, знай, ми будемо жорстоко битись тільки за могили наших предків. Знайди їх і спробуй їх зруйнувати, тоді ти знатимеш, чи ми хочемо і можемо стати до битви з тобою. До цього часу мій добрий розум мені підказує – продовжувати уникати битви і кровопролиття» [3,57]. Ця ж традиція приховати в небезпечній ситуації місце поховання царя проявилася і при похованні вождя антів (і гунів) – Гатила. І, щоб не сумніватися, про кого це писав Геродот, слід навести і такі його слова: «Будини – численний і могутній народ, де всі мають блакитно-сірі очі, світле, іноді руде волосся. А ще на їх терені знаходиться укріплене місто Гелон (див. мал. 2), яке все вибудоване із дерева: хати, храми, всі інші будівлі та висока стіна навколо міста. Місто являє собою чотирикутник, в якому кожна сторона має 30 фурлонгів (6 км, а загальна площа 36 км²). ... Будини і гелонці обробляють землю, для харчування вони сіють різне зерно, мають садки та городи, які тримають завжди в чистому та гарному вигляді» [3,53]. Тут слід звернути увагу на ще одну особливість. Ми звикли уявляти собі географію України по тому, де мешкали люди згідно з родом-племенем: волиняни, поляни, дуліби і т.д. А Геродот був елліном і мав уявлення специфічно грецьке – за назвою міст: там мешкали афінці, там спартанці, дельфійці... Ця особливість перенесена ним на наші терени, що проявилася в назвах: гелонці – як мешканці міста Гелон (Голунь), будини – як мешканці міста Буди (Полтавська обл.). Дотримуючись своєї традиції, як грек, Геродот сприймав на слух місцеву назву міста Голунь, як місто сонця (тим більше в сонцепоклонників!) – Гелон, у той час, як насправді вона означала зовсім інше.

І то Голунь був у голому степу і лісі (ВК,35а).

Як етнограф Геродот наробив багато помилок. А як істориків – Геродоту слід вірити: не перси спалили Голунь, і, відповідно, могила царя Орія не розграбована, а прихована від стороннього ока, і в наступних поколіннях є можливість віднайти її. І тоді питання достовірності подій, описаних у «Велесовій книзі», відпаде само собою. «... Тут доречне суттєве уточнення: історична картина, яку малює «Велесова книга», суперечить не історичним даним, а традиційному їх сприйняттю, а це зовсім різні речі. А що традиційна версія нашої давньої історії шита білими нитками, зрозуміло й без «Велесової книги»» [6].

Відділившись від Киська, Орій зробив ніби нелогічний вчинок: після важкого, кількарічного переходу із Індії на прабатьківщину в результаті ніби незначного, побутового конфлікту він рішуче відділився і, покинувши родичів, пішов в інше місце. А справа в тому, що Орій випестив мрію про царство для себе і своїх синів. Успішний перехід із Індії до Дніпра лише утвердив його в своїх намірах. А місцеве населення вже мало виборного князя:

Се ж особия наша була причиною того,
про що маємо слова викривальні сказати.
І тут мовимо воістину блага про роди наші
і не брешемо про них, а правду мовимо про них.
Про першого бана нашого повідаємо і про князя вибраного.
Іменувався бо той Киська;
а той повів родичів по степу з худобою своєю на південь
і там, де сяє сонце, жили». (ВК, 35а)

Мал.3. Ілюстрація сучасних топонімів за Геродотом: «Будини – численний і могутній народ, де всі мають блакитно-сірі очі, світле, іноді руде волосся. А ще на їх терені знаходиться укріплене місто Гелон».

1. с. Буди Ічнянського району Чернігівської обл.
2. с. Буди Чернігівського району Чернігівської обл.
3. с. Будище, с/р Сядрине Корюківського району Черніг. обл.
4. с. Буда, с/р Будянська Корюківського району Чернігів. обл.
5. м. Середина-Буда, райцентр Сумської обл.
6. с. Будки Білопільського району Сумської обл.
7. с. Будище Глухівського району Сумської обл.
8. с. Буди, с/р с. Мельник Чигирин. району Черкаської обл.
9. с. Будо-Орловецька Городищ. району Черкаської обл.
10. с. Буда-Горобіївська Канівського району Черкаської обл.
11. с. Буда-Макіївка Смілянського району Черкаської обл.
12. с. Будки Смілянського району Черкаської обл.
13. с. Стара Буда Звенигородського району Черкаської обл.
14. с. Буда, с/р Кислівська Таращан. району Київської обл.
15. с. Великі Будища Гадяцького району Полтавської обл.
16. с. Великі Будища, Диканьського району, Полтавської обл.
17. с. Малі Будища, с/р Сарівська Гадяч. району Полт. обл.
18. с. Малі Будища Зіньківського району Полтавської обл.
19. с. Лютенські Будища в Зіньківському районі Полтавської обл.
20. с. Будки Зіньківського району Полтавської обл.
21. смт Буди Харківського району Харківської обл.
22. с. Буди Млинівського району Рівненської обл.
23. с. Буда, с/р Масевицька Рокитнівського р-ну Рівнен. обл.
24. с. Буда, с/р Повчанська Лугинського району Житомир. обл.
25. с. Нова Буда Радомишльського району Житомирської обл.
26. с. Стара Буда Радомишльського району Житомирської обл.
27. с. Буда-Голубієвичі Народицького району Житомир. обл.
28. с. Буди Тростянецького району Вінницької обл.
29. с. Буди Жовківського району Львівської обл.
30. річка Буда, ліва притока річки Хорол у Полтавській обл.

Тобто засновники міст Голунь і Київа, Орій і Кий були славними і діяльними царями. І лише по смерті Кия, дивлячись на недолугість спадкового царя Лебедяна (ВК, 34), спільнота (вже маючи досвід демократичного життя) утвердила демократію, як норму політичного життя у Великій Сківії на півтори тисячі років. Це підтверджує також і те, що Лівобережжя (люди царя Ора) і Правобережжя (люди князя Киська) обмінювалися інформацією, бо були родичами. І тому політичний устрій Правобережжя так легко сприйнявся у відповідний час на Лівобережжі. І як це гармонійно узгоджується з Геродотом про царських сківів (царя Орія) і скотарів (князя Киська). За Геродотом мешканці Подніпров'я були «сківами»: одні царськими, інші хліборобами, а ще інші скотарями. Тільки не кочівниками, як дехто твердить, бо люди князя Киська переселилися із споконвічних землеробських територій на південь лише тому, що в той час торгівля з греками шкурами приносила величезні прибутки.

Шукати історію українців до нової доби при радянській владі було неприпустимим. Тому ми не знаємо історії цього періоду. Але й так для нас отець Орій є одним з батьків української нації. Лише його енергією, досвідом і зрештою життям було забезпечено майбутнє царювання Кия, Щека і Хорива. А нам залишилася від нього слава:

«Скільки раз виймали мечі і виходили проти ворогів
і відкидали їх од своїх теренів отці од роду Орового, славного і сильного,
який і Ссірію воював і Єгипет» (ВК, 6в),

а від столиці Голунь найбільше в Східній Європі городище – 4021 га.

1. Яценко Б. Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу. I тис. до н.д. – I тис.н.д. // Індоевропа., 1995, кн. 1-4, – 320 с.

2. Білоусько О.А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст. Карти, таблиці, ілюстрації: Посібник для вчителя. – Київ: Генеза, 2002. – 272

3. Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом, перекл. С.К.Спасько – К.: Фенікс, 2007. – 80 с.

4. Шпоть О.С. «Велесова книга» – як фрагмент з історії демократії. – Київ.: ПП«Коронатор», 2006. – 62 с.

5. Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир. – Київ, 1975.

6. Наливайко С.С. Етнічна історія Давньої України. – Київ: Євшан-зілля, 2007. – 624 с. (див. стор. 259-261)

Стаття посвящена подіям, що відбулися на нашій землі в середині VII століття до н. е., і звертає увагу на узгодженість між інформацією, залишеною нам Геродотом, текстами «Велесової книги» та досягненнями археологів.

Ключові слова: Орій, Бельське городище, Кам'янське городище, царські скиви.

This article is devoted to the events that took place on our land in the middle of the VII century BC and draws attention to the concordance between the information, left us by Herodotus, the text of the "Veles book" and the archaeological achievements.

Keywords: Oriy, Bielsko gord, Kamians'ke gord, royal skivy

ЮВІЛЕЇ

Петро Пиріг

●

МИКОЛА МИКЛУХО-МАКЛАЙ: МАНДРІВНИК, УЧЕНИЙ, ГУМАНІСТ (До 165-річчя від дня народження)

Зі сторінок статті перед читачем постає образ видатного вченого, мандрівника, гуманіста Миколи Миколайовича Миклухо-Маклая. Дослідження проливає світло на маловідомі факти його біографії, наукової діяльності тощо.

Літо 1867 року. Іена. Богомільні міщани, йдучи на гірку відмічати церковне свято, раптом побачили на дорозі тіло юнака в сорочці, залитій кров'ю. Вони з жахом і в паніці кинулись до поліцейської дільниці, навіть не підійшовши до нещасного хлопця ... А той підвівся, буцімто нічого не було, і попрямував до магазину, щоб купити новий одяг замість старого, зношеного та ще й дуже забрудненого червоною фарбою.

Це був студент Ієнського університету в Німеччині Микола Миколайович Миклухо-Маклай. Експеримент вдався, а висновок запрошувався сам собою: серед культурних цивілізованих городян Європи можна лежати, стікаючи кров'ю, і не дочекатися допомоги. А як же серед «диких» людей? В голові визривала ідея досліджувати життя мешканців первісного суспільства.

1869 р. Миклухо-Маклай звернувся до Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі з пропозицією багаторічного дослідження островів Тихого океану. І 19 (за іншими даними 20) вересня 1871 року російський трищогловий корвет «Витязь» уже наближався до східного берега острова Нової Гвінеї біля затоки Астролябія. Офіцер доповідав: «Бачу утікаючих дикунів ... Сховались у лісі ...».

- Де ви бажаєте бути висадженим? – запитав капітан корабля П.М. Назимов.
- Якщо не заперечуєте, я висаджусь тут, – відповів Миклухо-Маклай.
- Ваш човен буде супроводжувати катер з озброєною командою.
- Ні в якому разі.
- Вибачте, але мені не дозволено ризикувати своїми людьми. Віроломство місцевих канібалів відоме.
- Розумію вас. Тому дозвольте мені вирушити у човні зі своїми двома помічниками.
- Воля ваша, – сказав, знизавши плечима, капітан корабля Назимов.

Офіцер, який спостерігав за берегом, зауважив: «Готовий держати парі, що місцеві мисливці за черепами дуже люблять людей ... Особливо в засмаженому вигляді ...».

Так троє неозброєних людей висадились на острів із багатою тропічною природою. Слід зазначити, що Нова Гвінея була відкрита португальцями ще в XVII ст., але аж до середини XIX ст. залишалась недослідженою. Її місцевих мешканців, папуасів, які жили в умовах первісного суспільства, кам'яного віку, вважали дикунами-людоджерами. Саме серед них і опинився Миклухо-Маклай, взявши з собою лише записну книжку й олівець. Прибульця зустріли вороже. Стріли одна за одною полетіли над його головою ...

Миколі Миколайовичу довелося проявити велику витримку, мужність, стійкість, сміливість, винахідливість, щоб зблизитися з папуасами й залишитися жити серед

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

них. В акваторії Тихого океану вчений провів загалом понад 12 років. За цей час він здійснив подорожі на острови Океанії, півострів Малакку, на Яву, в Австралію тощо. За своє коротке, важке, сповнене драматизму, але яскраве, мов спалах блискавки, життя М.Миклухо-Маклай зробив неоціненний внесок у розвиток науки, людської думки в ім'я розуму і прогресу.

Мандрівник, учений, гуманіст. Ці слова доповнюють одне одне і досить вдало й точно відтворюють основний зміст та сенс усього життя Миколи Миколайовича Миклухо-Маклая (1846–1888 рр.).

Він народився 17 липня 1846 р. в селі Рождественському поблизу міста Боровичі колишньої Новгородської губернії. Батько майбутнього вченого Микола Ілліч був вихідцем із Стародубщини (Чернігівська губернія). Він закінчив Ніжинський лицей, заробляючи гроші на навчання приватними уроками. Юнак мріяв про вищу технічну освіту. Від батьківської оселі з клунком за плечима він подався до Санкт-Петербурга. Блукаючи напівголодним по набережній Неви, Микола Ілліч зустрівся з паничем, який покликав його по-українськи. Це був молодий граф Олексій Костянтинович Толстой – уродженець Чернігівщини, майбутній російський письменник, член-кореспондент Петербурзької Академії наук. Імператор Олександр II називав графа «ходатай по делам малороссіян». Матір'ю панича була Ганна Олексіївна Перовська – онука останнього українського гетьмана Кирила Розумовського, а батьком – граф Костянтин Петрович Толстой.

Новий знайомий позичив землякові грошей, допоміг знайти в центрі міста кімнату. Микола Ілліч закінчив спочатку будівельне училище, а потім – інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення. Під керівництвом молодого інженера відбувалося будівництво найважливіших і найважчих ділянок Петербурзько-Московської залізниці: Вишній Волочок – Твер, Петербург – Чудово – Мста. Він будував також дослідну ділянку Петербург – Колпіно і колію до Олександрівського заводу, з воріт якого 7 травня 1847 р. вийшов перший паровоз. В його присутності 1 листопада 1851 р. в урочистій обстановці вирушив з Петербурга до Москви перший «всенародний» потяг.

Мати М. Миклухо-Маклая Катерина Семенівна народилася в мальовничому місті Малині, що на Житомирщині. Вона була культурною і високоосвіченою жінкою, мала зв'язок із гуртками О.І. Герцена. В сім'ї читали заборонену літературу, зокрема твори Т.Г. Шевченка, М.Г. Чернишевського, інших авторів.

Навчався Микола в 2-ій Санкт-Петербурзькій гімназії, був вільним слухачем фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету (по відділенню природничих наук), а також Медико-хірургічної академії. У 1864 р. за вільнодумство й участь у студентському русі його виключили з університету. Відтоді М. Миклухо-Маклай змушений був залишити батьківщину й продовжив освіту за кордоном, у Німеччині.

У тому ж 1864 р. він вступив на філософський факультет Гейдельберзького університету, в якому не одному поколінню студентів читали лекції відомі вчені зі світовим іменем: Бунзен і Киргоф (вони відкрили метод спектрального аналізу), великий фізіолог Гельмгольц. Тут декілька років працював Сеченов, проводив свої досліді Д.І. Менделєєв, бували також славетний лікар Сергій Боткін, ботанік Андрій Бекетов, хімік, а згодом видатний композитор Бородин.

Захоплення медициною привело майбутнього вченого до Лейпціга, де він вступив на медичний факультет тутешнього університету. Тут він зустрівся із земляком – молодим вченим О. Мещерським, який порадив йому виїхати до Ієни. Навчаючись в Ієнському університеті, Миклухо-Маклай повністю віддається медицині.

Згодом він залишився працювати асистентом професора Геккеля – прихильника еволюційної теорії Ч. Дарвіна, займаючись порівняльною анатомією тварин і вивченням фауни моря. Навчання в університеті і роботу на посаді асистента Микола Миколайович максимально використовував для всебічного духовного розвитку й збагачення, ретельно цінував фактор часу, посилено готував себе до наукової діяльності.

Уже під час перших подорожей на Канарські острови, в Італію, на береги Червоного моря (1866–1869 рр.) М. Миклухо-Маклай займався дослідженням антропологічного

й етнографічного характеру. Сприймавши вчення про еволюцію органічного світу, він вважав людські раси спорідненими за своїм походженням, а виникнення відмінностей між людьми пояснював впливом природних і соціальних умов, заперечував існування так званих нижчих рас. Щоб довести це, вчений здійснив десять видатних подорожей, які були дуже важкими й небезпечними. Він тяжко хворів. Повернувшись до Петербурга в 1887 р., Миклухо-Маклай посилено готував свої наукові праці до публікації. Однак передчасна смерть 14 квітня 1888 р. стала перепоною на шляху до здійснення заповітної мрії. Більше ста років минуло відтоді. Повне зібрання праць, щоденників і записок вченого побачило світ лише в ХХ столітті. Загалом його наукова спадщина складає понад 160 наукових публікацій. Більшість із них присвячені антропологічній та етнографічній характеристиці народів Океанії.

Провідне місце в науковій діяльності М. Миклухо-Маклая займає майже трирічне перебування серед папуасів Нової Гвінеї. Вчений досить старанно й скрупульозно вивчав побут, культуру тубільців. Цих людей тоді вважали безкультурними дикунами. Маклай довів протилежне.

Із щоденникових записів Миколи Миколайовича перед нами постають добрі, розумні люди. Він милується їх стрункістю, гнучкістю, грацією рухів тощо. Викликає захоплення надзвичайна працьовитість аборигенів, які, не знаючи сохи й плуга, своїми примітивними знаряддями досить майстерно обробляли землю, а на кістках тварин створювали складні художні орнаменти. Папуаси мали свої традиції й звичаї, цінували чесність, дружбу, допомогу, людську красу, добро й зло, поважали старших. «Людина з Місяця», – так вони називали вченого, думаючи, що Росія – це назва Місяця його мовою. Вони вбачали в ньому людину з іншого світу, людину надзвичайну. Тубільці оцінили благородні дії й вчинки М. Миклухо-Маклая: лікування, поради, дружні відносини. Переконавшись, що він прибув до них з добрими намірами, папуаси в свою чергу надавали Маклаю послуги: приносили банани, плоди хлібного дерева, кокосові горіхи, рибу, допомагали під час полювання, тривалих походів, у ремонті житла, запрошували на святкові обіди, пропонували залишитись із ними назавжди, обіцяли збудувати житло, одружити, щоб він мав одну чи декілька жінок, хоч полігамія тут не заохочувалась, мала здебільшого виключний характер.

Близькі сусіди із захопленням розповідали про Маклая жителям інших поселень. Про нього виникали легенди. Аборигени вважали Миколу Миколайовича особливою людиною, думали, що він безсмертний. Коли Миклухо-Маклая спитали, чи може він вмерти, він дав у руки Саула гострого списа і промовив: «Спробуй, чи може Маклай померти». Поки Саул вагався підняти піку, декілька чоловіків підбігли до Миколи Миколайовича, ніби бажаючи закрити його від зброї. Саул вигукнув: «Ні, ні!» – і відкинув списа. Більше його вже не запитували про це.

М.М. Миклухо-Маклай робив малюнки з телумів-ідолів острів'ян, описував їх. Як правило, це були дерев'яні, а інколи глиняні зображення людських фігур – чоловічих і жіночих, фантастичні тіла тварин. Можливо, телуми вважалися зображеннями родових та міфологічних предків або ж інших представників міфології папуасів. Деякі відігравали певну роль у ритуалах і традиціях.

Маклай замальовував численні предмети домашнього побуту аборигенів, картини повсякденного і святкового життя. Їхні будівлі були хоч і примітивними, але акуратними, оздобленими різноманітними прикрасами. Кам'яні сокири майже всі з різьбою. Це ж саме стосується ножів, барабанів, брязкалец, жіночих сумок, усіляких дрібних предметів, дитячих прикрас тощо. Красиві нагрудні прикраси виготовлялись із мушлів, кісточок, чудово розфарбовувались дерев'яні щити, які використовували під час обрядових танців, а також зображення птахів, тварин. Заслужують на увагу зображення ідолів із дерева, глини, що мали досить привабливу форму.

У ті часи в Європі панувала думка, що існують люди незрівнянно нижчі в культурному розвитку, аніж європейці, що вони не мають поняття про честь, достоїнство, совість. На це Миклухо-Маклай відповідав: «Я думаю, що в моральному відношенні папуаси можуть посперечатися з європейцями, вихованими в лицемірстві й показній цнотливості». Звичайно, така заява викликала з боку обивателів роздратування, і

дехто з них відповів на це пасквілями. Настирливо відстоюючи свої думки, вчений зазначав, що «дикі» папуаси дуже люблять своїх дітей, піклуються про їх виховання. Їхні діти зазвичай веселі, плачуть і кричать рідко. Батько ставиться до дітей ніжніше, ніж мати, завантажена господарськими турботами, робить їм іграшки, човники, наприклад. Під час весілля після вручення подарунків літні чоловіки по черзі підходили до нареченої й промовляли напутні слова, навчаючи її правил поведінки. А щоб їх слова краще запам'яталися, смикали наречену за пучок волосся.

Покидаючи Нову Гвінею, М. Миклухо-Маклай застерігав папуасів від можливих посягань на них з боку работоргівців. «Я пояснив їм, – зазначав учений, – що, ймовірно, інші люди, такі ж білі, як і я, з таким же волоссям, у такому ж одязі прибудуть до них на таких же кораблях, на якому прибув і я, але дуже ймовірно, що це будуть інші люди, не такі, як Маклай... Ці люди можуть захопити їх у неволю... Я порадив їм ніколи не виходити назустріч білим озброєним і ніколи навіть не намагатися вбивати прибульців, пояснюючи їм усю силу вогнепальної зброї порівняно з їхніми стрілами і списами. Я їм радив, що для відвернення лиха з появою судна негайно слід переховувати своїх жінок і дітей у горах».

Учений неодноразово ставав на захист тубільців, пропонуючи покращити їх долю. Петербурзька газета «Голос» у листопаді 1876 р. писала: «... Маклай мав випадок спостерігати згубний вплив європейської цивілізації, коли вона приходить у зіткнення з первісними порядками диких острів'ян. Йому не раз доводилось обурюватися до глибини душі діями англійських і голландських адміністраторів, які вторглися у патріархальне життя тубільців... Для нас може бути утішною думка, що представником безкорисливих, істинно людських прагнень у цих далеких країнах є російський громадянин».

Микола Миколайович вів гостру й відчайдушну боротьбу проти закабалення й пригнічення папуасів колонізаторами, мріяв про створення єдиного Папуаського союзу і російських поселень на Новій Гвінеї, де збирався провести решту свого життя.

Полум'яний патріот любив свою батьківщину, свій народ, виражав глибоку віру в силу дружби всіх народів планети.

Не всім це подобалось. Виникли неправдиві чутки, плітки. Дехто писав, що Маклай ударився в політику, уявляючи себе «королем папуасів», намагається віддати Нову Гвінею під володарювання Англії.

Ідеї гуманіста про рівність рас і народів, на захист аборигенів проти колоніального гніту, проти варварства цивілізованих дикунів випереджали час. Рухнула колоніальна система. Виникла незалежна держава Папуа-Нова-Гвінея.

Через 100 років після першої висадки вченого-мандрівника науково-дослідне судно «Дмитро Менделєєв» зупинилось прямо проти мису Бугарлом, де стояла хижка Миклухо-Маклая під час його другої подорожі. Папуаси радісно зустріли моряків і наукових співробітників, які вийшли на берег. Вони імпровізували сцену першої зустрічі з Маклаєм, багато розповідали про нього, впізнавали портрети деяких своїх жителів, написані ним і показані тубільцям. Під час наступних візитів вітчизняним ученим подарували новогвінейські щоденники й книги про М. Миклухо-Маклая.

Юліан Семенов розповідав, що, подорожуючи Австралією, він якось зустрівся в Сідней з головним диктором місцевого радіо й телебачення. Сивоволосий австралієць із голубими очима Пол Маклай виявився онуком М.М. Миклухо-Маклая. Зберігся будинок, у якому мешкав учений, хоч його господарі довго не знали про це.

Географічні меридіани Миклухо-Маклая досить обширні. Його життя тісно пов'язане з культурним і науковим прогресом Росії й України. Ім'я Миколи Миколайовича занесли нещодавно до списку «Великих українців».

1. Великі мандрівники / Автор-упорядник В. Маркова. - Харків: Промінь, 2004.
2. Марценюк С.П., Пиріг П.В. Миклухо-Маклай. – К., 1990.
3. Марценюк С.П., Пиріг П.В. Українські меридіани М.М. Миклухо-Маклая // Всеукраїнська науково-практична конференція «Туризм і завдання національно-

культурного відродження України» (12-14 травня 1992 р.). Тези доповідей та повідомлень. – К.; Черкаси, 1992. – С.62-63.

4. Марценюк С., Пиріг П. Україна в житті Миколи Миклухо-Маклая // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 196-198.

5. Пиріг П.В. До біографії М.М. Миклухо-Маклая // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.) (тези доповідей). - Чернігів, 1985. – С.78-79.

Со страниц статьи перед читателем предстаёт образ выдающегося учёного, путешественника, гуманиста Николая Николаевича Миклухо-Маклая. Исследование проливает свет на малоизвестные факты его биографии, научной деятельности и т.п.

From the pages of the article the appearance of prominent scientist, traveler, humanist Mykolai Mykolaiovych Myklukho-Maklai appears before a reader. Research throws light on the not popular facts of his biography, scientific activity etc.

ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ

Микола Ткач

В космічному оркестрі
Підвладно все одній руці.
Павло Тішина

МУЗИКА МОВИ І МОВА МУЗИКИ

*Дискусійний відгук на наукову працю А. І. Іваницького
„Історичний синтаксис фольклору. Проблеми походження, хронологізації
та декодування народної музики”. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2009. – 404 с.
з нотами, фото, схемами, покажчиками.*

Тривалий час у науці склався і превалує принцип лінійного сприйняття й вивчення еволюції життя на Землі. Він же застосовується й до питання походження людини та розвитку людства в цілому. Тут все постає у так званій історичній ретроспективі: пітекантроп, далі – синатроп, далі – неандерталець, далі – кроманьйонець і – сучасна людина. А оскільки людина є продуктом культури (сумніватися в цьому, мабуть, не варто), то цей же принцип застосовується й до питання походження та розвитку культури. І, безумовно, – її формотворчих чинників: мислення, мистецтва, мови. І хоча існує цілий ряд теорій щодо походження цих чинників культури, однак концептуальний принцип лінійності на сьогодні, на жаль, залишається аксіомою для всіх їх без винятку. У цілому такий підхід створює у дослідника й читача відчуття дещо зверхнього ставлення до предків, до їхнього світогляду, до давнього мислення, до первісного мистецтва та знань. Як на мене, така стереотипність не лише стає перешкодою для глибинного вивчення таємничих подій і явищ життя на Землі, а й одночасно стає на заваді сучасного духовного вдосконалення людини та культури взагалі.

Звичайно, коли йдеться про короткий історичний період розвитку того чи іншого явища суспільного життя людини, то методологія лінійного підходу певним чином виправдовує себе. Вона дає можливість проаналізувати як загальні тенденції розвитку явища, так і детально висвітлити всі окремі події та особливості його розвитку; дати оцінку окремим течіям, винятковим виявам та постатям. Проте у випадках розгляду процесів походження тих чи інших явищ культури та її формотворчих чинників: мистецтва, мови, мислення; розвитку їх сакральної й семіотичної складової, форм мислення, що є наслідком виявлення світогляду, історичний підхід завжди наштовхується на цілий ряд суперечностей і не дає позитивних результатів. У таких випадках дослідники зазвичай схиляються до спрощеного аналізу та суб'єктивних суджень. І людина в розрізі таких досліджень часто постає не подобою Творця, а всього-на-всього маленькою дресированою істотою.

Останні наукові відкриття в галузі генетики, біології, психології, ядерної фізики, геофізики та астрофізики, астрономії, археології, космології, етнографії, міфології певним чином змінили цей усталений погляд на рівень первісних знань людини, її мислення, ступінь її взаємозв'язку з природою, сутність первісної релігії та мистецтва. Цьому сприяли й наукові праці багатьох зарубіжних та українських учених, таких як Л. Леві-Брюль, К. Леві Стросс, К. Юнг, М. Еліаде, М. Чмихов, Р. Генон, С. Кримський, О. Знойко, Ю. Швайдак, Р. Фурдуй, В. Даниленко, А. Кіфішин, Ю. Шилов, Л. Гумільов, В. Іванов, В. Топоров, І. Юдкін. До цього ряду я відніс би і працю провідного українського вченого в галузі етномузикології А. І. Іваницького „Історичний синтаксис фольклору. Проблеми походження, хронологізації та декодування народної музики”. Сама назва, на перший погляд, видається якоюсь незвичною. Адже термін синтаксис зазвичай пов'язують виключно з мовою. А тут йдеться про фольклор і музику. Проте, глибше знайомство з нею переконує в слушності саме такої назви. Праця присвячена питанню вивчення генетики

© Ткач Микола Михайлович – етнолог, кандидат історичних наук, професор Київського національного університету культури і мистецтва.

та взаємозв'язку процесів людського мислення, мови й музики. Питання ці не прості й надзвичайно глибоко втаємничені. Вони вже не одне тисячоліття хвилюють людський розум і не знаходять ясної відповіді. Серед учених і мислителів світу існує безліч версій, гіпотез, припущень, спроб дошукатися істини. Але таїна залишається. Очевидно, що проблемами походження мислення, музики, мови є, по суті, проблемою походження людини як такої. І тому їх вирішення так чи інакше лежить у царині цієї віковичної таїни. Хто ти, людино: маленька беззахисна жива часточка макросвіту чи творча й руйнівна його сила – Демон і Бог водночас?

Як і багато праць попередників, робота А.Іваницького також не дає вичерпної відповіді на всі поставлені запитання. Та він, мабуть, і не ставив перед собою такого завдання. Очевидно, що її і не може бути, як немає остаточних відповідей на безліч питань із проблем життя на Землі. Але ця монументальна праця визначається тим, що захоплює і вражає сміливістю думки, неординарністю наукових підходів, комплексною методологією дослідження з використанням не лише гуманітарних, а й новітніх здобутків інших галузей науки; чіткою аргументацією, послідовністю та принциповістю у відстоюванні тих чи інших положень чи тез дослідження. Перекоаний, що у вдумливого читача вона не тільки викличе інтерес, але й стане об'єктом мислення, спонукатиме до пошуку власної відповіді на поставлені автором запитання. І це, гадаю, найголовніше. Мене вона полонила ще й тим, що питання, які розглядає Анатолій Іваницький, уже довгий час є предметом і мого зацікавлення. Я неодноразово торкався їх у своїх статтях, розділах книжок та усних дискусіях. Друкував навіть невеличку розвідку окремим виданням під назвою „Генеалогія слова” (2004). Тому, після опрацювання роботи А. Іваницького „Історичний синтаксис фольклору” у мене, природно, виникло бажання не просто відгукнутися, а саме подискутувати, помислити, з чимось погодитись, а щось заперечити. А головне – зрушити разом з ним і читачем усталені й законсервовані матеріалістичні погляди на природу буття світу і людини в ньому зокрема. Особливо звернути увагу на ті стереотипи, що виникли під тиском ідеологічних чинників у часи тоталітарного режиму. А щоб читачеві була зрозумілішою суть розмови, я обрав у своєму відгуку на книгу доволі простий спосіб – разом із читачем пильним оком пройтися сторінками монографії, зупиняючись на найвагоміших та найбільш дискусійних положеннях, тезах та висновках автора.

Зауважу відразу, що монографія А. Іваницького написана у чіткій відповідності з існуючими у нинішній науці вимогами, які стосуються подібних наукових праць. Вона складається із вступу і трьох частин (розділів). Перша частина історіографічна. Друга – теоретична. Третя – аналітична. Передмову до книги написав Микола Жулинський, відомий український літературознавець, академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. На початку вступу автор, посилаючись на визнаних авторитетів (В. Вернадський, Л. Гумільов, Л. Залізник, К. Квітка), обстоює думку про потребу міждисциплінарних підходів у глибинному дослідженні проблем культури і духовності та застосуванні принципів логіки. Логіка, на його думку, є „інструментом мислення”. І з цим важко не погодитись, коли йдеться про внутрішню закономірність процесу мислення. Адже інтуїтивно-чуттєве мислення теж підлягає цій закономірності. На цій підставі автор намагається з'ясувати механізми взаємодії у народній пісній мові й музики. Але тут варто було відмежуватися від формальної, сиріч – понятійної логіки. Інакше можна потрапити в пастку у випадку застосування її до зразків обрядового фольклору, де понятійна логіка часом абсолютно відсутня. Автор заявляє про обраний ним шлях координованого вивчення мислення, мови та музики. Слушність такого підходу нібито очевидна. Частково у ході досліджень автор долучає сюди й усі інші жанри первісного мистецтва та вірувань. І ось тут виникає запитання: чи правомірно ставити ці три різновиди людської діяльності як рівнозначні? Адже музика – це лише один із жанрів мистецтва. В тому числі й первісного. Разом з тим музика, як й інші жанри мистецтва, є невід'ємною складовою мови. Вона й досі використовується не лише як засіб чуттєвого взаємозв'язку та магічного (сугестивного) впливу на людину, а й як засіб обміну інформацією. Скажімо, голос трембіти у пастухів Карпат, заклична мова музики військових та весільних маршів. „Ми говоримо про мову, – зауважує О. Потебня у своїй праці „История русского языка”, – розуміючи під нею сполучення членороздільних звуків, а не торкаємось інших проявлень, як мова музики”. Отже, мова музики існує. Це є незаперечним. І тому музика є складовою як мислення, так і мови. Зрештою, трохи далі автор сам доходить думки, що „мова й музика тривалий час розвивалися в руслі *єдиного звукового потоку*”. І все ж, щоб відповісти на хвилюючі автора питання, „на які в музикознавчій літературі не було задовільних відповідей: як *виникла*

музична форма? які механізми зв'язків музики й мови? коли, як і чому виникло музичне мистецтво?”, А. Іваницький вважає за доцільне шукати не в самій музиці, а в „триєдності „мислення – мова – музика”. Методологічною підставою для розгляду цієї „тріади” у спільних координатах автор обирає твердження Еммануїла Канта про логіку як науку, що вивчає „принципи мислення взагалі, незалежно від різноманітності об'єктів”. І доходить висновку, що не може бути „ізолювано-самодостатнього мислення” і що всі форми й види мисленої діяльності є проявом єдиного механізму мислення. У такому разі автор мав би зауважити для себе й те, що тоді так само не може бути й ізолювано-самодостатньої мови: „музичної”, „графічної”, „пластичної”. Адже вона також є проявом єдиного механізму мислення. Інша річ – вірування, що є витокем світогляду. І вони, очевидно, лежать в основі нашого мислення й мови. Звичайно, музику автор обрав предметом свого дослідження і це зумовлювало такий хід. А проте запитання залишилося.

Наступним важливим підходом у вивченні та систематизації народної музики, про що заявляє автор, є застосування ним категорій сакрального й профанного. Ці терміни, як зазначає сам автор, уперше були запроваджені А. Іваницьким у попередній праці „Хрестоматія з українського музичного фольклору”. Цей підхід, на мою думку, важливий тим, що, без урахування сакральної складової, вивчення первісного мистецтва і фольклору не може дати якихось позитивних наслідків до його пізнання. Гадаю, що тут не допоможуть навіть спроби декодування символіки. На жаль, на сьогодні переважна більшість теоретичних праць у царині мистецтва ґрунтується зазвичай на естетичній складовій, що первісно несла лише вторинне навантаження. І саме в цьому цінність заявленого автором підходу.

У першій, історіографічній частині своєї праці А. Іваницький звертається до джерел музичної форми і її становлення та часу (періодизації) у фольклорі; зосереджує увагу на проблемі сегментації та синтактики в етномузикології. І доволі ґрунтовно, посилаючись на такі визнані авторитети, як: О. Востоков, К. Квітка, Ф. Колесса, Л. Мазель, О. Потєбня, П. Сокальський, І. Срезневський та ін., доводить правомірність застосування цих термінів не лише у лінгвістиці, а й при вивченні народної музики. Він, зокрема, проводить лінійне зіставлення граматично-фонологічних та музично-синтаксичних одиниць. Але тут автор стикається з цілим рядом суперечностей у поглядах дослідників на синтаксичну проблематику у фольклорі та термінологію у фольклорі. Зокрема, А. Іваницький зауважує ту обставину, що фольклористи, як філологи, так і музикознавці, у своїх дослідженнях досі не торкалися проблем синтаксису. А від середини ХІХ ст. фольклористика взагалі „відмовляється від постановки генетичних проблем”. Тобто, зауважимо для себе, фактично зосереджується на профанному: специфіка народного віршування, ритмомелодика тощо. Цей індуктивно-механістичний підхід, як вважає автор, „приніс немалі теоретичні здобутки. Насамперед – точний формалізований аналіз, моделювання та систематизація ритмічних конфігурацій у наспівах фольклору – зумовили створення *теорії ритмо-структурної типології* та опрацювання *методики ареальних досліджень*”. А. Іваницький тонко аналізує теоретичні напрацювання щодо сегментації пісні (мелодії і тексту) відомих музикознавців та дискусій навколо цього питання. Аналізує також приклади повторень у веснянках, русальних піснях, вбачаючи в цьому фактори магічного підтексту. Щоправда, обминає наявність рефренів (колядки) ланцюгової форми зв'язку частин тексту у формі повторень останнього рядка пісні. Наприклад: Тиха, тиха на морі погода, // тиха, тиха на морі погода. // А ще тихша на те літо буде, // тоді милий з походу прибуде. // Тоді милий з походу прибуде... // Прийшов милий з походу додому // та й стрів милий в хаті на порозі...” Такі повтори, що йдуть із глибини століть, очевидно, спонукані не лише потребою утримувати необхідний ритм. „Первісні люди, – зазначає А. Іваницький, – співали не тільки задля розваги”. А я б сказав: насамперед не для розваги. Розвага належить до профанної діяльності людини. Вона хоч і не віддільна від сакральної, але виконує зазвичай роль стимулу до дії і не більше. Зрештою, внаслідок проведеного аналізу автор доходить думки, що „сегментація пісні виникла на підставі взаємодії цілого ряду складників обрядово-магічного дійства”. А розвивалась вона, на його бачення, імовірно, „через посередництво мислення, що керувало і мовою, і обрядодійством”.

У наступному розділі цієї частини А. Іваницький аналізує напрацьовані теоретичні засади музикознавців щодо синтаксису фольклору. Зокрема: Г. Конюса, Л. Мазеля, Ю. Кремльова, С. Назайкінського, К. Квітки, Ф. Колесси, В. Гошовського, М. Штокмера, Є. Мелетинського, М. Харлапа. У ході аналізу автор порушує проблеми інтонації та логіки в музиці; єдності тексту й мелодії в пісні; взаємозв'язку мови і музики. Ставиться питання спорідненості й відмінності між цими двома видами психічної діяльності людини та виявлення первісності: що ж було першим – мова чи музика? Як постає з аналізу, спроби

виявити в зародженні мистецтва та мови якийсь один вид комунікації є безрезультатними. Як на мене, причиною цього є матеріалістична лінійність в осмисленні зародження та еволюції життя на Землі; використання терміну „мова” лише до членороздільної мови людини, у якій домінує формальна логіка. Очевидно, що і мова, й музика є породженням свідомості та мислення людини. Характерно, що уже навіть у ХІХ ст. Платон Лукашевич відзначає надзвичайно високу мелодійність живої мови селян Київщини. Та й сьогодні за мовною мелодикою селянина неважко визначити, з якого він етнографічного регіону України: Чернігівщини, Наддніпрянщини, Полтавщини, Поділля, Карпат. Тут же можна порівняти ритмомелодіку варіантів фольклору цих регіонів. І ми побачимо надзвичайну ритмічну й мелодичну спорідненість говору й музики. Тому слід гадати, що первісна членороздільна мова, яка ще ґрунтувалась не на понятійній, а на магійній, міфічній та асоціативній логіці, нічим не відрізнялася від пісні. Отож існувала та й існує не лише мова музики, а й музика мови. Як писав Поль Верлен: „Найперше музика у слові”.

Тривалий час я займаюся реконструкцією писемних текстів старослов'янського правопису. Він теж досі у наукових колах вважається таємницею. І хоч існує граматика так званої церковнослов'янської мови, яку Філіп Фортунатов назвав мовою спотворених українських релігійних текстів, але вона є штучною. Бо ґрунтується на засадах морфології. Тоді як в основу старослов'янського правопису покладено інтонацію й наголос. За висхідної інтонації наголос падає на склад з найвищою активністю. А за низхідної – на склад з найнижчою активністю. Активність складів писець і читач визначав місцем літери в алфавіті. І коли наголос не потрапляв на належне місце, відповідно до вимови, то писець викидав із ряду одну чи дві літери. І таким чином спроваджував наголос у потрібне місце. Зміна інтонації на письмі позначалася паузою між ланцюгами літер. Або паузою з крапкою, що означало й зміну активності наступного складу. Коли ж треба було починати з „нульового” стану, то писець ставив знак з п'ятьма крапочками та хвилястою лінією. Інколи такі знаки ставились навіть усередині слова. Це вказує на першочерговість значення інтонації та наголосу перед словом чи фразою. Отже, старослов'янський писець працював подібно до сучасного музиканта. Лише мав справу не з сімома знаками (нотами) звуків за висотою звучання, а з сімома знаками (літерами) звуків за інтонаційною активністю, що визначала наголошення складів у реченні. Щоправда, і саме речення визначалось не логікою змісту, а знову ж таки інтонацією. Це, власне, і були сегменти. Я не помилився, кажучи про сім літер алфавіту. Адже всі звуки, що їх умовно означають літери алфавіту, легко поділяються на головні, відлунні та допоміжні. Головні – це сім твердих приголосних (**Б, В, Г, Д, З, М, Р**) та один відкритий голосний (**А**). За тих часів їх називали небесними. Відлунні – це глухі та пом'якшені приголосні: **П, Л (Ў), Г(К, Х), Т, С, Н, Й (Ль)**. За тих часів їх називали земними. Допоміжні – шиплячі та африкати (**Ф, Ц, Ч, Ш, Щ**), видозмінені голосні (**Е, Ъ, И, І, О, У**), йотовані (**Є, Ї, Ю, Я**), ліговані (**ДЗ, ДЖ, ЖД, Ж,**), носові (**Ж**) тощо. Окрім того, голосні звуки та їх знаки усвідомлювались як вияв жіночої статі. А приголосні та їх літери – як вияв чоловічої статі. І тому у випадку написання голосного не в парі з приголосним, писець мусив ставити над голосним значок покриття – дасію. Як зазначає Афанасій Селіщев, письменник уже кінця ХІV – першої половини ХV ст. Костянтин Констиченський, прибічник складної орфографії архаїчного напрямку, вимагав писати голосні на початку слова або за умови окремого використання лише зі значком та апострофом. „Голосні, – наголошував він, – це жінки, а приголосні – чоловіки. Тільки вдома у присутності чоловіка жінка може бути без головного покрову. Так і на письмі: голосна літера в поєднанні з приголосною буває непокрита, без дасії і без апострофа” (А. М. Селищев. Старославянський язык. – М., 1951. – С. 55). Це ще один доказ того, що без урахування сакральності вивчення фольклору та первісного мистецтва не може дати бажаних наслідків.

Одним із проблемних завдань наукової праці А. Іваницького є періодизація та хронологізація фольклору. Питання далеко не просте. Воно порушувалось багатьма фольклористами. Як і в інших сферах наукового пізнання, тут на сьогодні існує цілий ряд розбіжностей у поглядах та підходах до вивчення проблеми. Автор пояснює це неопрацьованістю методики. Внаслідок чого, зазначає він, відсутні відповіді на запитання:

- на що періодизація має опиратися;
- як виглядає „ключ” до фольклорного часу?
- де його шукати?
- які вихідні посилки дозволяють аргументовано ставити проблему періодизації та хронологізації народної музики?
- нарешті: чи вона об'єктивно можлива?

На останньому питанні я й хотів би зупинитися. Адже без його вирішення сенс урешті відпадає. На думку автора, з огляду на сучасні наукові досягнення в різних галузях науки та вдаючись до методу синтезу їх „судження про неможливість часового виміру минулих епох... зараз вже не видається непохитним”. А. Іваницький аналізує різні концепції, критерії датування, позиції, підходи та спроби окремих науковців (М. Блінова, А. Волик, В. Гошовський, В. Даниленко, В. Єлатов, К. Квітка, Б. Поршнєв, Ф. Рубцов) вирішувати цю проблему; вказує на те, що основні невдачі цих спроб полягають у тому, що вони „спиралися виключно на музичні факти та їх *видовий* аналіз”. І зізнається, що, ще будучи аспірантом, він зацікавився існуючими теоріями та поглядами на походження музики. А вивчення привело його до їх критичного перегляду та до потреби залучення знань з інших галузей наук. На тій же порі, каже він далі, сформувався і його головний постулат, що „покладений в основу нинішніх теоретичних пошуків причин, обставин, часу виникнення музики: *закон єдності мислення*”. Ця важлива засаднича думка червоною ниткою проходить через усю наукову працю автора. І тому для мене дещо дивними видаються його окремі розмірковування щодо первісності мови й музики, інших видів мистецтва. Так ніби часом йому не вистачає сміливості заперечити й відкинути стереотипні постулати, незважаючи на авторитети, що стоять за ними. Щоправда, розглядаючи формаційний критерій датування пісенних форм, що найхарактерніше виявився в радянський період, А. Іваницький аргументовано й послідовно розкрив його хибність та оманливість як на ту пору, так і в нинішній час. Грунтується він, як зауважує автор праці, на літературоцентристських методах дослідження. Тут беруться до уваги історичні асоціації, мова, зміст, образи, назви окремих предметів. А те, що на зразки мелодій впродовж історичного часу могли накладатися нові й нові тексти, зауважується менше всього. Завершуючи розділ, А. Іваницький переконливо стверджує, що лише спираючись „на *загальні закони мислення* та логіку, можна сподіватися, що за їх допомогою вдасться стягти в єдиний вузол інтонацію музичну та інтонацію мовну. І, як наслідок, – вийти на підступи до хронологізації та періодизації народної музики та її структурних і навіть виразових чинників”. Справді, означити часові рамки мистецтва найоб’єктивніше, мабуть, таки можливо лише через призму світосприйняття й мислення. Хоча й тут можна збитися на манівці. Адже прояви первісного світосприйняття й мислення бувають притаманні й нашому часові. Тим більше, що воно проявляється в мистецтві своїми архетипами. А останні черпаються з генетичної пам’яті людини. Ну, скажімо, автор „Слова о полку Ігоревім”, описуючи битву на Немізі, каже: „На Немізі *снопи стелять головами*, молотять чепа харалужними”. Це – XII ст. А вже інший автор, майже на тисячу років пізніше, описуючи бій повстанців УПА, пише: „Лежать трупи, як ті снопи, по усім роздоллі”. Подібно ж можуть перегукуватися й музичні образи. Очевидно, що періодизація та хронологізація фольклору швидше за все має опиратися на обряд. Як на мене, перш ніж братися за визначення часу первісної появи фольклорного твору, слід визначити, до якого циклу свят та обрядів належить чи міг належати цей твір: календарні, родинні, ремісничі, землеробські, мисливські, рибальські. Далі спробувати встановити конкретний обряд та його місце в ньому. Врахувати всі світоглядні нашарування й залучити для розшифровки надбання інших галузей наукових знань. Адже первісно не існувало жодної пісні чи танцю, а так само й інших видів мистецтва поза обрядовими циклами та святами, що супроводжувались численними прикметами та повір’ями. Ось, наприклад, популярна нині серед фольклорних гуртів пісня: „Була в мене парова машина”. На перший погляд та за сучасною кваліфікацією – жартівлива побутова пісня. Але ж приспів у неї: „Музиканти мої, ви заграйте мені – коваля”. Танець „коваль” належить до циклу родильних та хрестильних обрядів. А міфічний коваль як небесний творець дитини і як її земний батько згадується в багатьох піснях і приспівках цього обрядового циклу. Ще складніше там, де текстова частина зазнала повної заміни. Це стосується, насамперед, колядок, веснянок, русальних та купальських пісень. А проте не менше таїни і з іншими фольклорними зразками. Скажімо, є така пісня, яку за сучасною кваліфікацією фольклористи відносять до ряду соціально-побутових: „Ой пряду, пряду”. За текстом вона справді близька до цього ряду:

Ой пряду, пряду, спатоньки хочу,
ой схило я головоньку
на білу постілоньку,
ляжу та й засну.

Але мелодія її явно магічно-заклиналина. І до якого періоду вона належить, сказати

важко. Тому тричі слушне зауваження А. Іваницького, коли він каже, що окремими фольклористами навіть не береться до уваги думка про те, „що текст певного змісту міг бути підкладений під старий наспів у будь-якому сторіччі, навіть у ХХ”.

Друга частина монографії А. Іваницького теоретична й спрямована вона на вирішення проблем мислення. Автор як учений і як великий ерудит намагається простежити й теоретично сформулювати саму еволюцію мислення, його стадії та різновиди; розкласти всі процеси видозмін у свідомості та підсвідомості людини й застановити їх поетапно, простеживши динаміку еволюції мислення в межах історичного відтинку часу: палеоліт, мезоліт, неоліт, сучасна доба. Він оперує великою кількістю теоретичних розробок, суджень, термінів щодо форм мислення різних дослідників (В. Алексеев, С. Бібіков, Д. Бубріх, В. Бунак, Я. Голосовкер, В. Гошовський, В. Даниленко, П. Єфименко, В. Іванов, Б. Поршнев, А. Спіркін, А. Столяр, Д. Фрезер, П. Тейяр де Шарден, В. Топоров), аналізує та зіставляє їх. З цього аналізу вириває безліч розходжень та суперечностей у поглядах, відсутність єдиної термінології щодо форм мислення. А отже, і єдиного бачення цієї проблеми. Ось тільки перелік застосовуваних різними дослідниками варіантів термінів щодо форм мислення, які наводить автор у своїй праці: абстрактне, алогічне, дифузне, деталізоване, міфологічне, дологічне, прелогічне, сублогічне, магічне, імагінативне, символічне, образне, наочно-дійове, наочно-образне, власне-мислення, первісне, дитяче, понятійно-логічне, логічне, абстрактно-логічне, образно-художнє, причинно-наслідкове, предметне, мовне, домовне, музичне. Чи можливо у такому термінологічному накопиченні збагнути: що ж являє собою мислення як явище? Причому, на думку дослідників, одні з наведених форм належать до первісного – палеолітичного періоду. Потім у ході еволюції вони нібито відійшли. А на їх місце прийшли інші форми мислення.

Сам же процес еволюції мислення та людини загалом постає у поглядах дослідників, які певним чином поділяє й автор монографічного дослідження, лише як наслідок рефлексорної діяльності мозку, спонукану її трудовою діяльністю та набуттям досвіду. Я не поділяю цих поглядів. Як на мене, вони навіть принижують людину. Тому з величезною насолодою і вдячністю А. Іваницькому за виявлену позицію я прочитав у цьому розділі ще й ось такі думки, у яких автор, за його ж словами, підтримує тезу П. Тейяра де Шардена, що „історичний час – це всього лиш пряме продовження неоліту”.

„Суспільство початку ХХІ ст., – зазначає А. Іваницький, – усе ще схильне бачити в наших попередниках епохи землеробського неоліту первісних дикунів. А вже про музику й мистецтво того часу навіть серед освічених прошарків побутує уявлення як про примітив, що не має ні достатніх засобів виразності, ні форми. Однак варто замислитися, що: неолітична людина завершила тривалий шлях *створення мови*; використовувани нині *граматичні форми* (за деякими винятками) склалися тоді ж; у мисленні ми спираємося на *логічні фігури*, опрацьовані в палеоліті; створено систему *вірувань, мистецтв, культури* в цілому (ми зараз лише *варіюємо* неолітичні досягнення і нечасто вносимо у ці здобутки щось хоч віддалік рівнозначне); опановані тоді ж *землеробство й скотарство* залишаються (і невідомо допоки) основою нашого існування. Нічого вартого перерахованих досягнень наступне людство винайти не спромоглося. Вже цього (а це далеко не повний перелік палеолітично-неолітичних здобутків) досить, щоб заперечити примітивність людини палеоліту, мезоліту і особливо неоліту. І наша погорда буде зміщуватися – чим далі, тим помітніше – у бік вдумливої зацікавленості, має розвиватися стійкий інтерес, який зміниться у нинішньому тисячолітті подивом і захопленням перед подвигом людської мислі, що пробивалася сотні тисяч років крізь хащі інстинктів”.

Не поділяючи матеріалістичних поглядів щодо постання й еволюції людини як такої, а також сутності мислення та його існуючих форм, пропоную авторові й читачеві свою концепцію вирішення цієї проблеми. На мою думку, постання й еволюція людини пов'язані не тільки й не стільки з її поступовим фізіологічним вдосконаленням, трудовою діяльністю та профанним (зовнішнім) пізнанням світу, скільки з процесом її внутрішнього перетворення – духовного прозріння. Саме еволюція духовна спричинила еволюцію людини фізіологічну, інтелектуальну й соціальну. А відбувалося (відбувається й відбуватиметься) це циклічно й поетапно. І не спонтанно, а в гармонійній єдності з циклічним розвитком світу загалом. Людина є продуктом духовності й культури. Якою є її духовність і культура, такою є і сама людина. Самобутність людини (роду, народу) як фактор, що виділяє її з природи та суспільства, – це, насамперед, її здатність створити для себе середовище і таку систему впливів, які забезпечили б успішне розкриття її родових та природних здібностей. Це один із головних принципів виховання – принцип природовідповідності, що його сповідував наш великий філософ Григорій Сковорода. Тому, людина як

духовна сутність не може бути більш чи менш вартіснішою, залежно від епохи, в якій вона проживає, та стану технічної цивілізації суспільства. Так само й епоха не може бути прогресивнішою чи регресивнішою залежно від технічної цивілізації людства. Все залежить лише від рівня духовності людини і суспільства. Так само, як і в періодичному розвитку річного кола не можна вважати період весни прогресивнішим від осені, тільки тому, що це весна. І – навпаки. Та і в житті людини не можна вважати кращим періодом молодість, ніж старість. Усе залежить від того, як ми зреалізуємося духовно в цей період.

З духовністю, на мою думку, пов'язаний і процес еволюції та форм мислення. Тут важливо зупинитися на тому, що мислення є породженням свідомості. Саме свідомості, а не інстинкту. І тому воно є наслідком духовної, а не фізіологічної (рефлекторної, психічної) діяльності людини. Очевидно також, що мислення – це діяльність не тільки і не стільки мозку людини, як діяльність її душі. І пов'язується воно, найімовірніше, з біополем – аурую. Отим золотим німбом, який ми бачимо на ликах святих. Чи не тому й у фольклорі високе духовне мислення порівнюється з золотом? А того, хто промовляє високо й з духовною наснагою, називають золотословом.

Чи дома, дома, господаренько?

Приспів: Святий вечір!

Кажуть служеньки, що є він дома.

Зберім ся, браття, ходім до него,

ходім до него на порадоньку.

Ой дасть же він нам *мису золота*,

мису золота, а другу срібла.

Очевидно, що й сам процес мислення не є замкнутим у собі, а перебуває на взаємозв'язку з буттям цілого світу, з космосом. І в цьому головна відмінність людської свідомості й мислення від інстинкту та рефлексій тварин. І відповідно – людини від будь-якої живої істоти. Це вказує на те, що людина завдяки свідомості, на відміну від інших живих істот перебуває в автономному режимі з космосом (з Богом), хоч і підпорядкована загальним законам буття. Чи не тут прихована божественність її душі? А внаслідок проявлення волі й мислення людина отримує варіанти вибору свого шляху. Недарма ж О. Довженко у своєму оповіданні „Воля до життя” вустами армійського хірурга говорив: „Є воля – є людина! Нема волі – нема людини! Скільки волі, стільки й людини”.

Свідомість як фактор духовного прозріння є одночасно й джерелом світогляду людини. Вона зумовлює також вибір приналежності людини до певної родової та суспільної формації. Яскравим прикладом є наявність або відсутність у людини (народу) національної свідомості. Вона цілковито змінює її ставлення до себе і світу. З нею пов'язана і відповідальність.

Усвідомивши себе як суб'єкт існуючого буття, людина зразу ж постає перед проблемою вибору свого місця в ньому. Світ поділяється їй надвоє: свій і чужий, прихильний і неприхильний, шкідливий і корисний, видимий і невидимий – життя і смерть. Звідси – бінарні позиції та трисутність як вибір і як розвиток буття. Подібне ж відбувається і з дитиною. Спочатку вона чуттєво й зорово поділяє світ на своє й чуже, добре й погане, пізніше виділяє образи (тата, маму) та асоціації; чинить відповідні інтерполяції та узагальнення. У неї з'являється інтуїтивно-чуттєве та асоціативно-образне сприйняття світу. А отже – відповідне й мислення та логіка. Скажімо, якщо вона побачить трактор, що гуркотить: гир-гир-гир, а потім якусь людину, що кричить і лається, то й ця людина для неї також: гир-гир-гир. Те, що асоціативна логіка за давнини мала місце в побуті, можна бачити з народної усмішки про двох кумів, яку свого часу звіршував Степан Руданський. Питає кум у кума: „Скільки верст до небес?” А той йому у відповідь: „Сім”. – „Е-е, ні, куме. Якби було сім, то там корчма стояла б”. Це асоціація з тим, що від їхнього села до корчми якраз сім верст. К. Леві-Стросс, говорячи про міфічне мислення, висуває думку про те, що міфічна логіка досягає мети не ланцюгово засобом послідовності, а ніби ненароком – засобом бриколажу (від фр. *Bricoler* – грати на відскік, рикошетом). Але це є не що інше, як умовивід за рахунок накопичення бінарних асоціацій. Тобто – це різновид асоціативної логіки. У музиці вона може проявитися несподіваним поворотом ритмомелодики.

Таким чином, якщо первісна свідомість зумовила первісний світогляд і первісне мислення, то щоб провести періодизацію та хронологізацію зразків фольклору, очевидно, слід опиратися також на наявні в них елементи світоглядних мотивів. І може статися так, що

текст пісні належатиме до одного періоду, а мелодія до іншого. Прикладом може бути наведена в монографії А. Іваницького чотиризвукова фраза відомого в усім світі „Щедрика”. Текст щедрівки, у якому йдеться про ластівку, що своїм щebetом повідує господарю про прибуток у господарстві – народження ягнят та родинну злагоду: „в тебе жінка чорноброва”, пов’язується з ближчими до нас часами. А мелодія, очевидно, заглиблена в сиву давнину. Автор небезпідставно вважає щедрівку насиченою композицією бінарностей і відносить час її можливого створення до верхнього палеоліту. А саму операцію (хід наспіву) називає серіацією. Що, по суті, означає циклічний розвиток внутрішніх структур буття або розвиток його первісного витoku (проявлення). „Наспів „Щедрика”, – каже він, – слід розглядати як багаточленну композицію, що формується: з двох *бінарностей* (опозицій), які ритмічно творять дзеркальну симетрію”. І тут виникає цікавий зв’язок оцієї „дзеркальної симетрії” в мелодії наспіву на рівні часу обрядового, а отже, й сакрального виконання „Щедрика”. Він пов’язаний із другим головним святом зимової тріади календарного циклу свят: у християнстві з святами Василя та Найменування Господнього, а в дохристиянському (народному) уявленні – святом народження Місяця. Міфологічно Місяць уособлює відлунний (дзеркальний) або проявлений (видимий) світ. В українському фольклорі Василь це також ім’я Місяця. У віруваннях українців ім’я є небесним двійником людини. Тобто – її дзеркальним відображенням. І тому християнське свято Найменування Господнє є також уособленням часу зародження відлунного (дзеркального) чи проявленого (видимого) світу. Варто зазначити ще й те, що ластівка, за народним повір’ям, приносить лад у господарство та злагоду в родину. По тому, як гніздяться ластівки на обійсті, у народі судять чи вестиметься лад у господарстві та злагода в родині.

Якщо в мелодії щедрівки, яку А. Іваницький пов’язує з верхнім палеолітом, присутній образ циклічності буття, то слід гадати, що у світогляді людини того часу існувало усвідомлення циклічності. На цьому наголошує й автор. „Особливості первісного мислення, – каже він, – що заховані у фольклорі, полягають насамперед у *циклічності* сприйняття світу. Міфологічна картина всесвіту уявляється як безкінечність, що замкнена у постійну круговерть (за землеробської епохи це господарчий рік з його постійними сезонними повтореннями, що зумовлені сонячним циклом). Саме із цієї особливості міфологічного мислення й циклічності сприйняття світу походять різноманітні символи "круга", "замкненості" та повторюваності – у тому числі в музичній формі, в обрядових танках, в атрибутиці (вінок, наприклад, крім солярного образу, є також символом кругової безкінечності)”. Отже, усвідомлення циклічності буття можна пов’язувати не лише з неолітом, коли, вважають, виникло мистецтво та релігія, а й далеко ранішим періодом – палеолітом. На це вказує і дешифровка В. Куриленком орнаменту браслетів з Мізинської пам’ятки, що її пов’язують з періодом Мадленської культури. Дешифровка показала, що нанесений на браслетах „цикл ідеограм” є не чим іншим, як циклом зміни фаз місяця. Тобто – місячним календарем (В. Є. Куриленко. В Чернігово-Сумському Подесенні. Записки засновника Мізинського археологічного музею. – Шостка: ТПП „Зодіак”, 2005).

Таким чином, ми справді можемо стверджувати, що мелодії, подібні до „Щедрика”, сягають часів палеоліту. Але стверджувати, що саме в такому вигляді і саме ця мелодія виникла в палеолітичну добу, мабуть, не правомірно. Адже, коли ми кажемо про „закон єдності мислення”, то маємо усвідомлювати, що він і на сьогодні є чинним. І всі форми світосприйняття та мислення, що зародилися на зорі людства, як на мене, нікуди не зникли. І не варт придумувати безліч термінів для неіснуючого в природі явища. А виходити з того, що коли та або інша форма мисленої діяльності людини справді існувала, то вона нікуди не зникла. Інша річ, що в один період або для однієї верстви людей в один і той же період та чи інша форма світосприйняття й мислення є домінуючою, то в інший період і для іншої верстви в один в той же період – вона є вторинною. Ну, скажімо, сьогодні загалом домінуючим є логіко-понятійне світосприйняття й мислення. Але у той же час для сьогоднішнього митця у час його творчого натхнення домінуючим є інтуїтивно-чуттєве, асоціативно-образне та міфічне світосприйняття й мислення. Для віруючої людини у час молитви домінуючим є міфічне та магічне мислення. Зрештою, кожне явище буття сьогоднішня людина також може сприймати й мислити по-різному. Наприклад: ідемо вулицею, а перед нами кіт чи кішка перебігає дорогу. За формою інтуїтивно-чуттєвого сприйняття й мислення ми маємо виявити чи то радісне захоплення його оригінальністю, чи то гнітюче відчуття чогось неприємного; за логіко-понятійного сприйняття ми маємо визначити: кіт це чи кішка, якої породи, чим стурбована; за асоціативно-образним сприйняттям і мисленням – подумати, поєднавши з ним образ якоїсь людини: хитрий кіт-ловелас або хитра й підступна кішка; за магічного – стурбуватися: удача чи невдача; за

міфічного – усвідомити в цю мить себе котом чи кішкою і виявити відповідні асоціації дій і наслідків. Очевидно, що на цих формах ми й мали б зупинитися, не придумуючи того, що не існує в природі. Можна навіть дещо звузити цей перелік основних форм. Адже форма асоціативно-образного світосприйняття й мислення цілком і повністю вбирає в себе й інтуїтивно-чуттєве: чуттєві асоціації та чуттєві образи. А магічне мислення не існує поза міфічним. Адже воно ґрунтується на повір'ї. Тобто це лише один із різновидів міфічного світосприйняття й мислення. Таким чином, кожна із запропонованих мною форм, звичайно, може ще кваліфікуватися за своїми внутрішніми різновидами. Скажімо, образи та асоціації можуть бути: зоровими (візуальними), чуттєвими, функціональними тощо.

Можна, звичайно, спробувати й поетапно розставити пріоритетність тої чи іншої форми мислення. Так, за первісних часів, треба гадати, що домінувало інтуїтивно-чуттєве та магічне мислення. Кажучи про інтуїтивно-чуттєве мислення, не слід гадати, що в нього відсутні пізнавальні процеси. Адже воно також підпорядковане законам розвитку буття як на рівні свідомості, так і на рівні підсвідомості. З ним якнайтісніше пов'язана творчість в царині музики. Дещо пізніше поряд із магічним наперед могло вийти асоціативно-образне та міфічне мислення. А інтуїтивно-чуттєве – відійти на другий план. Як на мене, міфічне мислення характеризується не тільки тим, що воно підпорядковується міфічному світогляду й міфічній моделі світу, а ще обов'язковою участю особи (оповідача) у розвитку подій впродовж усього циклу міфічного буття. Його прояви можна бачити і в творах сучасних митців, де не опосередковано виступає сам автор. Скажімо, автопортрети Т. Шевченка. Чи поезія П. Тичини: „Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була...”. В епоху неоліту, очевидно, зародилося логіко-понятійне світосприйняття й мислення, хоча домінуючими все ще залишалися магічна, асоціативно-образна та міфічна форми мислення.

У наступному розділі другої частини своєї наукової праці А. Іваницький ставить собі за завдання теоретично з'ясувати питання походження й розвитку мови та співвідношення мислення й мови. Із усієї суми теоретичних поглядів на порушену проблему автор виділяє три головних. Перший він визначає як діалектичний, який був притаманний радянським науковцям та близьким до них за ідеологічним спрямуванням. Ґрунтувався він на „трудовій теорії” антропогенезу, і його найвиразнішим представником автор називає А. Анісімова з його головною тезою: „Мислення і мова – діалектична єдність”. Цього погляду автор категорично не сприймає, категорично відкидає і не вступає в дискусії з прибічниками теорії.

Другий погляд А. Іваницький пов'язує з Б. Поршнєвим. За цим поглядом мислення бачиться як плід мови. І тому всі види мислення й свідомості зводяться лише до мови. Опонуючи прибічникові такої теорії, А. Іваницький наводить приклади засвоєння папугами та іншими живими істотами (археоантропами) цілого ряду слів членороздільної мови. Але це, на його переконання, не спричинює зародження процесу мислення як такого. Автор порушує це питання й по-іншому, запитуючи: „як слід оцінювати складну діяльність мавп (і навіть більш примітивних тварин), коли в ній присутні ознаки початків аналізу й синтезу (а не лише одних інстинктів)? Якщо це не зачатки мислення – тоді що? Мислення конкретне, операційно-предметне, у діях простежується причинність, але мовного компонента тут, зрозуміло, і в гадці немає”. Воно ніби й справді так. І на це є не безпідставні докази та експерименти, якщо говорити про мову інстинкту. А отже, й відповідну рефлекторну діяльність мозку, яку можна було б назвати розумовою діяльністю. Але ніяк не мисленням. Скажімо, звичайна курка спілкується і передає інформацію в різний спосіб: засобом вигуків чи сокотання, наочним прикладом – показує де і як слід добувати їжу і т. ін. Вона також може робити найрізноманітніші ходи, аби приховати від господаря якісь свої наміри. Але де тут світогляд, де спонука до пізнання, що лежить в основі людського мислення і є джерелом її цивілізаційного розвитку? Водночас варто зауважити й те, що людська мова це не якийсь там набір понять для накопичення уявлень та обміну інформацією між людьми. Очевидно, питання слід ставити зовсім по-іншому. По-перше: розмовно-інформативна функція людської мови – це лише одна з найбільш поширених на сьогодні її функцій. Не менш важливою є ще пізнавальна, виховна, соціальна. По-друге: людська мова – це не простий набір понять (слів, речень), а унікальна комбінована система взаємозв'язку людини з оточуючим її середовищем та всім світом існуючого буття. І не тільки проявленим (реальним, профанним, екзотеричним), а й не проявленим (потаємним, езотеричним) буттям світу. На це свого часу вказували Вільгельм Гумбольдт та Олександр Потебня. А тому засвоєння слів папугою можна розглядати лише як рефлекторну діяльність його мозку. Воно не може стати мовою як системою. І тому не

може збудити процесу мислення. Подібно до того, як, скажімо, комп'ютер, не маючи відповідної програми, не може розкривати файли. Чи не маючи дозвільної системи, не може вийти в Інтернет. Взагалі просте засвоєння слів будь-якою живою істотою не може збудити процесу мислення. Подібне ж відбувається і з людиною. Вона, наприклад, може вивчити кілька різних мов, але однак не стане більшим мислителем, ніж це їй дано від природи. І тут автор монографії доречно наводить вислів П'єра Тейяра де Шардена: „Ніщо в світі не може зненацька з'явитися наприкінці, після ряду еволюційних переходів (хоч і найрізкіших), коли б воно приховано не містилося на початку”. З чим слід абсолютно погодитись. А от з думкою того ж Шардена щодо свідомості, яку тут же наводить А. Іваницький, я ніяк погодитися не можу. Суть її в тому, що свідомість нібито така ж первинна, як і сама матерія. Це цілком матеріалістичний підхід. Він тупиковий і принизливий для людини. Так, свідомість справді первинна. Але до чого тут матерія, яка теж первинна? Свідомість є породженням не матерії, а духу (надтонкої творчої енергії, сакральності). І тому вона передбачає відповідальність особи за свою діяльність. Навіть, якщо вона інстинктивна й не спроможна до розвитку. Матерія ж ніякої відповідальності в собі не містить. У цьому зв'язку мені імponує думка А. Іваницького, яку він виявляє далі, аналізуючи працю Б. Поршнева „О начале человеческой истории”, кажучи, що не можна зводити „усі види мислення й свідомості лише до мови”. І тому, на його думку, Б. Поршнев у своїй праці ставить „не питання походження мислення як такого, але порушує питання виникнення *мовного мислення*”. Однак, зауважує А. Іваницький, не можна ототожнювати загальну сутність мислення з якимось частковим та „проголошувати пріоритет часткового – *мовного мислення* – перед загальним *мисленням як таким*”. Очевидно, що таке зауваження А. Іваницького є і важливим, і доречним.

Третій підхід до вирішення поставленої автором проблеми є прямо протилежним щойно розглянутому. За ним стверджується випереджаючий розвиток мислення та вторинність мови. Тобто мова тут бачиться як плід чи наслідок процесу мислення. І вона цілком і повністю нібито підпорядкована цьому процесові. А. Іваницький аналізує праці та головні тези цілого ряду дослідників цієї проблеми (Д. Бубріх, В. Бунак, В. Панфілов, А. Пешковський, С. Рубінштейн) і в цілому поділяє саме цей теоретичний підхід. Для цілковитого ствердження автор опирається на думку С. Рубінштейна про те, що „мислення завжди розпочинається з проблеми або питання, із здивування або сумніву, з протиріччя, цією проблемною ситуацією визначається залучення особистості до розумового процесу: він завжди спрямований на вирішення якогось завдання”. І тут я хотів би зауважити, що розумова діяльність – це ще не обов'язково процес мислення. У народі чітко розрізняють такі поняття як: мудрий (умний), розумний та грамотний. Мудрий (умний) – це такий, що здатний до мислення, розумний – здатний до миттєвої розумової реакції на проблему, а грамотний – такий, що лише володіє знаннями. Від сільських людей часто можна почути такий вислів: усе розумію, а ума нема – не можу дати ладу думкам. Тобто – відсутній процес мислення.

На основі проведеного аналізу наукових праць А. Іваницький робить кілька відповідних висновків та посилів. Перше зауважує він те, що мислення бачиться як психологічна реакція. З чим не можна не погодитись. Друге те, що воно не зводиться до мовної діяльності. І третє – мислення в еволюційному й історичному розвитку випереджає мову. З двома останніми цілковито погодитися я не можу. Чому? По-перше, повертаючись до думки С. Рубінштейна про те, що розумова діяльність і мислення (а я їх розрізняю) завжди спрямовані на вирішення якогось завдання, варто зауважити, що для вирішення будь-якого завдання потрібен інструмент мови. Не обов'язково вербальної, що, безумовно, виникла пізніше. А по-друге – мова є породженням самої природи буття. Кожну живу істоту природа від народження наділяє певною мовою. Її засобом кожна пташка, звір, земноводна істота виказує і своє бажання, і своє задоволення, і свою тривогу. Тобто – вона є генетичним надбанням. Очевидно, слід розрізняти мову як продукт інстинкту й мову як продукт людської свідомості й культури. Тому, очевидно, мислення хоч і випереджає мову в фізіологічному процесі, але сумнівно, що воно може випереджати її в еволюційному та історичному розвитку. Інша річ, коли, посилаючись на Д. Бубріха, автор стверджує, що „між мисленням та мовою існує такий зв'язок, коли *певним типам мислення певних історичних епох відповідає певний стан мови* (граматичних форм)”. І тут немає чого додати чи заперечити. Висновок автора про те, що „посилаючись на тезу про *єдність* мислення, можемо говорити про *аналогічні музично-синтаксичні явища тієї ж епохи*”, є чітким і зрозумілим. Я б тільки зняв вислів „граматичних форм”. Він звужує поняття про мову. Адже існує не лише звукова чи вербальна мова. Є мова жестів, міміки; музична, образотворча, міфічна

тощо. Якщо мислення є реакцією на проблему, то мова є виявленням свого ставлення до проблеми. Тобто мова – це один із способів самовираження живої істоти.

Теорії про походження людської мови є чимало. Вони суперечливі між собою. У своїй монографії А. Іваницький торкається праць кількох науковців (С. Кримський, Б. Лобовик, А. Леонтєв, О. Мельничук, П. Гальперін, В. Петров, Б. Поршнев, О. Потебня, Б. Рибоков). Аналізуючи їх, автор загострює увагу на питаннях модальності (спонукальної, питальної, розповідної) мовних речень, важливості інтонації на початковій стадії розвитку мови; опираючись на думки своїх попередників, пробує з'ясувати основні етапи розвитку людської мови, виділяючи з них три головних: дії з матеріальними предметами, дії в голосовій мові та дії в умі; аналізує та досліджує принципи становлення синтаксису мови та синтаксичної відповідності між текстом і наспівом пісні, сурядності та підрядності речень; досліджує синтагматичне членування у реченнях, виявляючи паралелі та відмінності між музикою і мовленням; у підсумку схематично окреслює можливі стадії розвитку мислення, мови та народної музики. Як на мене, напрацювання ці інтуїтивно проникливі, аналітично узагальнені й цікаві. Але їм бракує логічно прозорого опертя на саму проблему походження та принципи розвитку мови. Шкода, що автор обминув у своїх дослідженнях своєрідну працю Ніколая Марра „Яфетичні зорі на українському хуторі” та роботу О. Потебні „История русского языка”.

Я не поділяю усталених у мовознавчій науці підходів щодо походження мови. І більше схильний до теорії Н. Марра про чотири вихідних елементи. Імовірно, що вони виступали як засадничі символи й уособлювали образи фундаментальних стихій постання буття. З них могла утворитися й розгалужена система символів. А оскільки в основу цієї системи покладено образи фундаментальних стихій буття, то людська мова, на моє переконання, є не просто системою символів, а системою образів і асоціацій, що уособлюють сукупність закономірностей розвитку існуючого буття. Тобто – його алгоритмом. У цьому переконують дослідження з міфології. На це вказує і О. Потебня. „Мова, – каже він, – не є сукупність знаків для позначення готових думок, вона є система знаків, така, що здатна до невизначеного, до безкінечного розгалуження” (А. А. Потебня. История русского языка. // Потебнянські читання. – К.: „Наукова думка”, 1981. – С. 134). Отже, первісна мова людини складалася з системи засадничих символів як образних уособлень фундаментальних стихій буття та асоціацій до них. Ці символи могли виявлятися у вигляді звуків, мелодій, таночків, жестів, міміки, графічних накреслень, пізніше – предметів, іжі тощо. Асоціації до них містили в собі певні ознаки засадничого образу: чуттєві, функціональні, формальні, змістові тощо. Тому первісні слова були багатозначними і використовувались у різних сферах і галузях людської діяльності засобом асоціації або інтерполяції. Сучасна граматики називає їх коренями мови. Відомо, що майже всі корені санскритської мови були односкладовими. Тому якщо, наприклад, образ стихії життєдайності означимо засадничим звуковим символом (коренем) „ГО”, то тоді „ГО” це і хмара, що дає дощ, і земля, що дає живність, і корова, що дає молоко. І відповідно – сонце також усвідомлюється коровою, і галактика як суцільне зоряне молоко – теж корова. А проте при використанні багатозначного слова-символа для виявлення думки воно отримувало лише одне конкретне значення. „Кожного разу, – зауважує О. Потебня, – коли ми вживаємо слово, воно є тільки в одному значенні. Слово як акт думки неодмінно має тільки одне значення” (Там само. – С. 131). Комбіноване поєднання ознак засадничого образу дозволило нашим предкам виділити відповідні словесні форми. Наприклад: функціональну ознаку засадничого образу (дієслово) позначимо звуковим символом „ят”. Тоді з її допомогою отримаємо: роб яти (робити), круж яти (кружляти), гул яти (гуляти), ор яти (орати) і т. ін. Причому, одному із символів надавалась чуттєва ознака головного образу, іншому – формальна, ще іншому – функціональна і т. ін. Яка з двох ознак була головним виразником думки, та й наголошувалась. Наприклад, слова „мука” і „мука” можна розглядати як сполуку двох елементів: му + ка. Тут елемент „му”, імовірно, пов'язаний із чуттєвим образом інерційної стихії тертя й поглинання: *йму*. А елемент „ка” із змістовим образом цієї стихії – первісною матерією: *ка* у єгипетській міфології – душа Землі, порох. Коли наголос падає на другий склад, маємо продукт переробки зерна: *мука*. А коли наголос падає на перший склад, маємо чуттєвий вияв процесу перетирання зернини: *мука*. О. Потебня також зазначає, що індійські граматики для виявлення значення санскритських коренів ставили біля них дієслова. Наприклад: да – давати, бра – брати і т. ін. І робить висновок, що „був такий віддалений час, коли предки індоєвропейців говорили не флективними словами, як ми, а найпростішими елементами, із яких жоден сам по собі не означав жодної із наших частин мови, тобто коли не було ні імені, ні дієслова, адже *да* само по собі не вміщує жодної з ознак, яка характеризується як дієслово” (Там само. – С. 156).

Далі наставала черга вторинних символів, що вже поставали як окремі поняття, як слова. Наприклад: засадничий символ „РОД”. Від нього маємо: за функціональною ознакою – родити; за чуттєвою – рідний, родич; за формальною – вродливий та уродливий; за консистенцією – рідкий; за кольором – рудий (руда – кров). Від вторинних утворювались символи третього, четвертого ряду і т. ін. Далі відбувалися асоціативні комбінації між новоутвореними символами. Всі вони групувались за своїми функціональними чи формальними ознаками і підпорядковувались засадничим символам. Останні, очевидно, усвідомлювались сакральними. Адже вони пов'язувались з образами сакральних стихій та явищ буття роду. Одночасно засадничі сакральні символи персоніфікувались й усвідомлювались як міфічні персонажі – боги. Вони, очевидно, уособлювали критичні величини сакральних стихій і явищ. І тому були ключовими під час проведення магічних обрядових дійств. Ключові символи озвучувались у рефренах, заклинаннях, сакральних вигуках. Ця традиція збереглася у фольклорі й до наших днів. Цілком імовірно, що кожного разу зі зміною світоглядних (релігійних) орієнтирів ключові символи замінювались. Подібно до того, як замінюються вони в текстах обрядових наспівів упродовж річного кола. Пізніше, і особливо після прийняття християнства, їх зміст загубився. Весь процес становлення членороздільної мови індоєвропейців О. Потебня поділяє на три головні ступені. На першому ступені мова, на його думку, складалась із окремих елементів, де кожне словосимвол являло собою сувору й повну єдність. Тобто – не мало складових. На другому ступені ці слова-символи стали поєднуватись: корені формальні (суб'єктивні, іменні, прикметні) поєднались із коренями функціональними (об'єктивними, дієслівними). Але той, хто говорив, усвідомлював їх окремими символами (елементами). На третьому ступені відбулося повне злиття окремих елементів з відповідним усіченням їх частин, що в сьогоденній граматиці називається флективністю.

Таким чином, первісна мова повністю складалась із образів та асоціацій до них. Отже, й первісне мислення було асоціативно-образним, магічним та міфічним. І ґрунтувалось на первісному світогляді. Чи була ця мова розгалуженою. Думаю, що ні. Адже навіть сьогодні (на що вказує й О. Потебня у зазначеній вище праці) дитині достатньо менше 100 слів, щоб вона могла виявляти свої думки і розповідати про все, що її оточує. А скажімо, автор „Слова о полку Ігоревім” у своєму славетному творі використав усього 860 слів. Цілком очевидно, що й за своєю формою це була ще не цілком словесна комбінація. А одночасно і мова, і спів. У епоху неолітичної революції, коли з'явилися землеробство, скотарство, торгівля та ремесла і відповідно – знаряддя праці, очевидно, що виникла потреба в більшій кількості слів. З'являлись вони за тим же принципом, як похідні асоціації від наявних образів-символів. Ось, наприклад, як могло звучати подібне речення, що його наводить О. Потебня: „Оратай ралом оре ралю” (Там само. – С. 136). Так поступово розщеплюються багатозначні слова, утворюючи однозначні понятійні. І відповідно – з'являється логіко-понятійне сприйняття й мислення. Але в обрядах та інших магічних діях продовжувало зберігатися й домінувати асоціативно-образне, магічне та міфічне мислення. Очевидно, що десь на цій порі виникла й традиція. Вона й зберегла цей принцип аж до наших днів. Тому аналізувати фольклорні зразки лише на основі формальної логіки та естетики є абсурдним. А Іваницький, опираючись на думку О. Потебні, що мистецтво є мовою художника, яка нічого не передає, а лише вмикає мислення, у своїй праці пояснює причину несприйняття й нерозуміння стародавнього мистецтва багатьма сучасниками. „Очевидно, – каже він, – в таких випадках відсутній "механізм" (досвід, знання, звичка тощо), який *вмикається* (чи, навпаки, не вмикається). І не стародавнє (первісне, незвичне нам) мистецтво недосконале – просто ми "глухі" до нього, воно без потрібного ресурсу (підготовки, вивчення, входження в його закони, в архаїчні пласти первісного мистецтва та фольклору тощо) не в змозі "увімкнути" те в нас, чого *немає* або чого не вистачає для приведення в дію нашої *власної* думки та почуття”. І тут важко не погодитись, адже те мистецтво є сакральним. І тому головним для нього є не естетична складова, а саме релігійно-сакральна. А естетична є лише допоміжною. Так само і в текстах та, очевидно, й музиці первісного фольклору головною є не понятійна логіка, а міфічна (асоціативно-образна та магічна). І не господарсько-побутова чи лірична складова, а саме сакральна. Тому й слово у фольклорі постає не як акт думки, що має лише одне понятійне значення, а як об'єкт мислення, як той чинник, що вмикає мислення (якщо воно вмикається, повторимо за А. Іваницьким) і як інструмент світотворення. Наприклад, слово „зерно” як акт думки, вмикаючи понятійну логіку, усвідомлюється як рослинне насіння: ячмінь, просо, жито тощо; як об'єкт мислення, вмикаючи асоціативну логіку, усвідомлюється істиною чи знанням (згадаймо притчу про сіяча із Євангелія, коли сіяч бачиться як Господь і

коли зерно то падає при дорозі, то на камінь, то в терни, то, нарешті, на добрий ґрунт і дає плід сторицею); як інструмент творення, вмикаючи міфічну логіку, усвідомлюється передумовним фактором зародження буття: „Сію, сію, засіваю... Роди, Боже... і у полі, і в оборі, і у мисці, і в колісці”.

І хоч в більшості зразків наявного фольклору присутня нібито й формальна логіка, але то лише зовні. Насправді там за асоціативно-образною та магічною символікою прихований сакральний-міфологічний зміст. Але трапляються й такі зразки, у яких формальна логіка абсолютно відсутня. Як от, наприклад, та, що її вмістив М. Стельмах у збірнику „Народні перлини”. – К., 1971:

Через наше сільце
везено деревце.

Стій, калинонько, стій
за морем далеко.

А з того деревця
роблено комірку.

Стояло, світило
місяців чотири.

У тій комірці
роблено кроватку.

Стояло, світило
зірочок чотири.

На тій кроватці
дівочки спали.

Стояло, світило
місяців чотири.

Дівочки спали –
пісеньки співали.

Стояло, світило
зірочок чотири.

Котилось яблучко
з гори додолу.

Стояло, світило
місяців чотири.

Час вам, дівочки,
із гуляння додому.

Стій, калинонько, стій
за морем далеко.

На початку третього розділу другої частини своєї праці А. Іваницький робить невеликий за обсягом, але надзвичайно глибокий і насичений розмаїттям наукових поглядів екскурс-аналіз щодо проблеми походження музики. Автор насамперед зауважує, що на сьогодні це питання до кінця не з'ясовано. І що існує чимало гіпотез, але „бракує доказової теорії”. Серед авторів поглядів на походження музики є представники різних галузей, починаючи від античних часів і до сьогодні. А. Іваницький наводить думки філософа й соціолога Герберта Спенсера й філософа та психолога Карла Штумпфа, економістів Карла Бюхера і Макса Вебера, музикознавців Ріхарда Валлашака, Жюля Камбар'є та Курта Закса і зауважує, що „автори оглянутих теорій шукали відповідь на генезис музики, спираючись на власні фахові знання та наукові інтереси”. На його думку, їхні погляди мають взаємно суперечливий характер, їм бракує єдиної логічної підстави. І головне – жоден з них не ставить питання генезису музики, як розвиток синтактики-формотворення, яка, на його думку, „значно випереджала становлення категорій мелодики та музичного ладу”. Автор ще раз наголошує на необхідності при вивченні цього питання заглибитися в закони мислення.

А. Іваницький вважає, що без цього глибоко просунути в дослідженні даної проблеми взагалі неможливо. І стверджується в думці про те, що мова й музика на зорі людського буття утворювали єдиний звуковий потік. Власне, про це ми вже говорили трохи раніше. Але у цьому розділі автор додає ще ряд цікавих суджень з античних часів та власних польових спостережень. Так, на користь теорії про „єдиний звуковий потік” на початку буття він наводить слова давньогрецького історика Страбона. У них стверджуються надзвичайно цінні думки, які у фольклористиці поки що, зауважує А. Іваницький, не обговорювалися. Зокрема те, що за давнини слово „співати” часто вживали замість слова „говорити”. І що мова – родове поняття, її види – ритмічне й прозаїчне мовлення. Сучасне російське та давньоруське „язик” якраз і означає „мова”. Але слово „язик” за давнини вживалося також з ознакою „рід”, „плем’я”, „народ”. Отже, мова справді – родове поняття.

Із власних польових спостережень А. Іваницький наводить цілий ряд фактів спільності живої розмовної мови та співу. Це стосується і термінології співаків, які часом не розрізняють поняття „казати” й „співати”, і їхніх надзвичайно гармонійних взаємопереходів від співу до розмови і навпаки. Власне на цю обставину я теж вказував трохи попереду. І тому повністю погоджуюсь з автором монографії, що „припущення про виникнення музики через дивергенцію єдиного звукового потоку може вважатися центральним пунктом генезису”. І тут виникає питання, якого автор чомусь не торкнувся у своєму дослідженні: з чого ж починається диференціація цього єдиного потоку? Річ у тім, що всі свої дослідження А. Іваницький побудував не просто на музичному фольклорі, а саме на пісні. Але ж коли йдеться про музику і її генезис та еволюцію, то не можна обминути інструментальну музику. Очевидно, що вона виникла дещо пізніше від голосового співу. А чи існував на початку буття спів без слів? Очевидно, що ні. Спів, мабуть, і був першим виявленням мови. Але повернемося до інструментальної музики. Археологи свідчать про існування музичних інструментів ще в палеоліті (Мізин). Їх використовували під час ритуальних дій, а також, можливо, для передачі якоїсь інформації на відстані. Але для нас цікаво те, що за їх допомогою могли створюватись і відтворюватись певні мелодії та ритми. Тобто саме за їх допомогою музика відділилась від мови і постала як різновид мистецтва. Внаслідок чого стала ще більш сакральним явищем. І тут ми маємо повернутися до законів мислення, на чому наголошує у своїй праці А. Іваницький. Поетапно розвиваючись, людська мова поступово переходила у своєму повсякденному побуті із сфери асоціативно-образного, магічного та міфологічного мислення до сфери логіко-понятійного. Не цураючись, що-правда, цих форм і до сьогодні. Особливо на терені села. Музика ж залишилась і надалі у сфері інтуїтивно-чуттєвих образів та асоціацій до них. Тобто не тільки в первісному, а ще й в непроявленому бутті. Кажучи інакше – в потойбіччі. Звідси, очевидно, і незряча співоча традиція, і кобзарство в Україні. Незрячі співаки та музиканти усвідомлювались посередниками між двома світами: світом предків і сучасників, Богом і людьми. Особливе місце займає також музична магія. І, зокрема, та, що пов’язана з голосом музичних інструментів. Річ у тім, що звук у непроявленому світі міфологічно близький до вогню у проявленому світі. Якщо вогонь із мертвечини виймає живе тіло – полум’я, то звук музичного інструмента так само із мертвечини (дерева, каменя, шкіри, жили) виймає живу душу – голос. Отже, не вирішеним і не з’ясованим залишається питання появи перших музичних інструментів. Якщо голосова мова і голосова музика (спів) характерні й для інших живих істот Землі, то інструментальна музика є лише прерогативою людини. І є ознакою цивілізації.

У наступних підрозділах цієї частини А. Іваницький аналізує і досліджує витoki й принципи становлення та розвитку музичної інтонації, виразності та ладу; особливості мелодико-інтонаційного синкретизму мови й музики; вплив модальності на характер мелодії та принципи формування модальності; з’ясовує логічні основи музики; періодичність синтаксичних конструкцій; приклади паратаксисту та гіпотаксисту у народній музиці. До процесу дослідження залучено значний нотний матеріал. Тому своєрідною є процедура досліджень. Маючи певні концептуальні розходження з автором щодо заявленої проблематики, на які я вище вказував, та не будучи спеціалістом у царині музикознавства, я не беруся коментувати ці підрозділи детально. Лише відзначу глибоку обізнаність автора у порушених питаннях та насиченість науковим та прикладним матеріалом.

Третя частина наукової праці А. Іваницького аналітична. У ній автор приступає до практичного вирішення порушеної проблеми. Вона містить у собі вісім нарисів. Перший нарис присвячений проблемі формування музичного ладу, принципів та механізмів ладового мислення. Автор аналізує кілька зразків фольклору, детально розглядаючи міжстрофову респонсорність та плагальність наспівів. Цікавим видається його аналіз

русальної пісні „На гряной неделі”. На думку автора, у дуже віддалені часи перші рядки цієї пісні мав виголошувати волхв. А решта учасників услід за ним у вигляді приспіву стверджували сказане.

У другому нарисі А. Іваницький аналізує два типи весільних наспівів – ладкань. Крім музичних особливостей наспівів, автора також цікавить питання виникнення передладканок і їх ролі в обряді в далекому минулому. І хоч він цього питання до кінця не з’ясовує, але дає читачеві можливість замислитися над порушеною проблемою. Цінним є й те, що аналіз проводиться з використанням нотного матеріалу.

У третьому нарисі А. Іваницький обрав для аналізу й реконструкції відому етнологам та фольклористам своєю оригінальністю й таємничістю купальську пісню „Гей, око Лада”. Пісня записана без мелодії й, очевидно, з порушенням синтактики співаного тексту. Знаю з практики, що коли людина не співає, а переповідає текст пісні, то вона зазвичай подає це не зовсім точно, з певними дефектами. Інколи пропускає додаткові слова, окремі звуки, повтори. А інколи взагалі подає текст за довільною інтерпретацією. Тож завдання реконструкції тексту не завжди буває простим. Добре, якщо відома ритмомелодика. Тоді перекладану частину можна реанімувати засобом приведення її до ритмічного ряду. У даному випадку вона відсутня. Автор, як на мене, обрав доволі продуктивний шлях, розпочавши з класифікації й систематизації досліджуваного матеріалу. Для з’ясування типології пісні „Гей, око Лада” А. Іваницький поділив увесь купальський масив пісень на три умовні групи. Перша – респонсорно-діалогічні. Вони, на його думку, „структурно уособлюють формульну емблематику купальських свят”. Друга група – типи пісень, тотожні із зимовою „Маланкою”. І до третьої групи він відніс усю решту пісень та забав, що виконуються на Купайла. А далі шляхом розщеплення текстів ряду купальських пісень за принципом: „заспів – соло – гурт” або „рід – волхв – рід” здійснив аналіз ряду купальських пісень та структурну реконструкцію тексту пісні „Гей, око Лада”. І визначив її як таку, що належить до пісень першої сформованої ним класифікаційної групи – респонсорно-діалогічних. Що ж до реконструкції мелодії та розшифровки міфологічних символів і мотивів, то це, на його думку, завдання на майбутнє – для „кібернетичної етнології”. Хоча, як на мене, можна обійтися й без кібернетичних технологій. Пісні з ритмоструктурою, подібною до „Гей, око Лада”, серед купальського циклу можна знайти. Скажімо: „Проти Івана сонце іграло” або „Піду в садочок, нарву квіточок”. Порівняймо: „Гей, о-ко Ла-да, Ле-ле Ла-дове”; „Про-ти І-ва-на сон-це іг-ра-ло”; „Пі-ду в са-до-чок, нар-ву кві-то-чок”.

Щодо міфологічної символіки, то вона пов’язана з календарною точкою літнього сонцезвороту. У цій точці стихія Сонця (умовно – Сонце), дійшовши вершини своєї активності, повертає на зиму – до пасивного буття. У міфологічних тлумаченнях предків Сонце бачиться як око неба – простору світових вод. Володарем цього простору є Лад (Світовид, Брахма, Стрибог, Нептун). Повернення стихії Сонця до пасивного буття, образно постає як його вихід із океану світових вод або – із води. Тому „око Лада з води виходить”. Перун як міфологічний володар активної стихії буття світу – прани, а отже, й усієї потуги простору, у цей час перебуває в найбільшій силі. На цій же основі він усвідомлювався отцем світу. Тому він „отець над Ладом” – володарем простору. Купало як божество ототожнюється з еллінською богинею хліборобства та родючості Церерою та малоазійською Кібелою і вважався богом достатку. Але тут у цій пісні є цікава аналогія стосунків богів з людськими стосунками. Перун вміщує в собі всю потугу простору, а Лад – його розвиток. Тому відносно живого буття вони обидва постають як батьки: Перун – як кровний, а Лад – як духовний. Отже, переносячи їхній духовний зв’язок на світ людей, вони є кумами. Звідси в купальській пісні й з’явилося: „А кум і кума – у нашу хату”.

Четвертий нарис автор присвятив аналізу форми російської протяжної пісні. Завдання нарису – дослідити закономірності, які лежать в основі строфіки такого типу пісень. Для цього застосовано методику масштабно-синтаксичного аналізу. Проведений аналіз дозволив зробити аргументовані висновки, що спростовують деякі теоретичні напрацювання попередніх дослідників.

П’ятий нарис А. Іваницького пов’язаний з синтаксисом фольклорних текстів. Автор простежує особливості форм та синтаксису наспівів у процесі розвитку суспільного життя людини. І робить свої теоретичні припущення щодо розвитку мислення та етногенезу. На цій основі він вважає нарис як доповнення до розділу „Час у фольклорі” як вступ до проблеми історичного часу в культурі.

У шостому розділі цієї частини автор на прикладі двох весільних пісень не без успіху чинить спробу з’ясувати принципи взаємодії слова й музики у фольклорі; особливості поетичного паралелізму у музичному фольклорі та еволюції мислення й музики. Від себе хоч

зауважити, що паралелізм у фольклорі є виявом одного із принципів його синкретизму. У свою чергу синкретизм фольклору ґрунтується на світоглядному принципі існування єдиної міфологічної моделі світобуття. За цим принципом буття природи, відповідні людські почуття і її діяльність усвідомлюються як наслідок дії єдиної стихії в розвитку буття. Причому ці наслідки паралельно проявляються. Але спочатку в природі, а вже потім у людському житті. Звідси: орати і сіяти, значить, жити родовим життям; ламати калину, значить, переходити на інший рівень розвитку буття. Варто зауважити, що калина зацвітає на межі весни і літа, а обрядове ламання її традиційно здійснюють на Першу Пречисту, тобто – на межі літа й осені.

Сьомий нарис третьої частини праці А. Іваницького знову повертає читача до проблеми езеторизму у фольклорі – сакрального та профанного. Нарис побудовано як на прикладах та принципах власного наукового досвіду та власних ідеях автора, так і на постулатах Генона Рене за його книгою у російському перекладі „Символи священной науки”. Автор зізнається, що ідеї декодувати деякі доступні на сучасному рівні науки явища сакральної традиції, збережені в народній музиці, прийшли до нього після попередніх етномузикознавчих досліджень, у яких за основу аналітичного інструментарію були взяті логічні фігури мислення. А також внаслідок ознайомлення з ідеями Рене Генона. Моє особисте враження від прочитаного нарису у цілому позитивне й схвальне. Я опрацював його з неабиякою користю для себе. Разом з тим маю деякі концептуальні й інші розходження щодо порушеної проблеми та способів її вирішення. На думку автора, фольклор є абсорбентом духовного поступу людини впродовж майже мільйона років. Тобто – середовищем, що вбирає в себе весь духовний набуток людства від початку буття. І з цим не можна не погодитись. Зауважуючи ту обставину, що „фольклорна культура (мабуть, було б точніше сказати – традиційна культура. – М. Т.), увібрала й пронесла до сьогодні численні спадки колишніх вірувань, культів, ритуалів” А. Іваницький закидає насамперед філологічній науці те, що вона, досліджуючи фольклор, звертала свою увагу переважно на зміст пісенних текстів. Адже, на його думку, більша частина з них „склалася за нових часів, замінивши давні *магічні сакральні формули*”. Тоді як ритмоструктура наспівів, вважає він, зберегла в собі ще „неолітичні, *закодовані у формі* ознаки її магічно-сакрального призначення”. Таким чином, на думку автора, завдання нинішньої історичної науки та етномузикології – виявити ці ознаки та „уточнити час і особливості постання та функціонування обрядових наспівів”. У цілому не заперечую такої думки. Можливо, й справді у наспівах збереглося більше сакрального, аніж у текстах. Хоч до поняття сакральності ми ще повернемося. Мабуть, і спроби здійснити таке завдання матимуть якийсь позитив. Хоч важко сказати чи практично можливо це взагалі. Але зауважу інше: чи це є таким архіважливим – установити імовірний історичний час появи музичної чи словесної форми? З романтично-патріотичного погляду, може, й так.

Я вже на початку говорив, що в нинішній науці склався і превалує принцип лінійного сприйняття й вивчення еволюції життя на Землі. Я тоді не живив слово „профанного”. Але, даруйте, який принцип, такі й результати досліджень. Мабуть, на сьогодні не варто доводити, що буття світу і людини в ньому розвивається не за законами історичного (профанного), а за законами циклічного часу. Первісним, у якому є так званий міфічний час. Друге – це те, що ми практично живемо не лише у проявленому, а й у непроявленому циклічному часі. І протікає той непроявлений час також у кожному із нас. Це дає можливість кожному із нас прозрівати в собі мистецькі форми і ознаки сакрального призначення найдавніших періодів історичного буття. А отже, й створювати відповідні мистецькі зразки. А ми в такий спосіб віднесемо їх до якогось історичного періоду. І тут варто звернути увагу на ще один вияв синкретизму у фольклорі, що виявляється завдяки міфічному мисленню. Чи, як мовить А. Іваницький, – закону єдності мислення. Полягає він (синкретизм) у тому, що будь-який фольклорний твір несе на собі триєдине формальне навантаження. Перше виявляється через логіко-понятійне сприйняття твору – верхня частина айсберга. Друге – через асоціативно-образне, морально-філософське сприйняття твору. І третє – через магічне та міфічне сприйняття. Очевидно, сила традиції виявляється не лише у збереженні зразків давнього мистецтва та знань, а й у збереженні давнього міфічного мислення та у реальній спонуці до творчого прозріння на принципах цього мислення й давнього світогляду. А. Іваницький у цьому ж нарисі зауважує, що „традиція, за Рене Геноном, виникає як результат і досвід духовної ініціації”. Очевидно, саме тому за давнини митець (вохв, колядник-береза, складач обрядів і гімнів) удосконалювався у двох напрямках. Перше – витончував (усамітнювався, постився, молився – чинив над собою обряди ініціації) інструмент творення – душу. Друге – підвищував майстерність. Перше вважалося голов-

ним. Завдяки цьому вдосконаленню він міг прозрівати архетипи і повертати їх до життя. Тому не слід необачно відкидати без уваги зразки ліричного чи іншого не обрядового фольклору, що з'явився не раніше XVI – XVII ст. Тим більше, що, як уже зауважувалось, під побутовим чи ліричним текстом може бути підкладений архаїчний наспів. Отже, фольклор у собі. Це ще зовсім не вивчена етнологічна проблема. Свого часу я був у жахливому розпачі, коли усвідомив, що зникають безцінні зразки народної культури. Але врешті збагнув, що ніщо в світі не зникає безслідно й не виникає з нічого. І тут доречно навести використану в праці А. Іваницького думку В. Вернадського: „Вивчаючи історію науки, легко переконалися, що джерела найважливіших сторін наукового світогляду виникли поза сферою наукового мислення, проникли в нього ззовні, як увійшло в науку ззовні всеосяжне її уявлення про світову гармонію, прагнення до числа”. Очевидно, важливішим є виявлення не історичного, а знакового та критичного часу в циклічному розвитку буття. Тобто часового відрізка (річному, місячному, тижневому, добовому циклі), а почасти й тої миті, за якої відбувається критична зміна його розвитку. У житті природи довілля – це календарний цикл. А в житті людини – вікові та соціальні віхи її життя. Разом з тим ці обидва цикли за давнім міфологічним світоглядом підпорядковуються принципу єдиної міфічної моделі буття світу. У народному та релігійному календарі знакові дні й періоди найменовані святами. Цим і пояснюється та обставина, що колядки можуть співатися, окрім періоду різдвяних свят, також на день народження, після першого зжатоного снопа. А деякі веснянки – на весіллях. І що ще навіть у другій половині XX ст. люди не дозволяли собі співати весільних пісень у період посту; колядок – влітку чи навесні, а купальських та веснянок – взимку й восени. За цим стояло усвідомлення, що порушення такого порядку спричинить непорозуміння між людьми та аномалії в довіллі природи. Відповідно до календарної знаковості (свят) склалися і тексти, і мелодії. З цього приводу у мене є чимало публікацій у різних періодичних виданнях та окремих авторських. Неодноразово подавав я й декодовані тексти колядок, щедрівок та веснянок. Тому, на мою думку, твердити однозначно, що наспів відомого „Щедрика” був створений за часів неоліту, я б не став. У цьому зв'язку не можу також погодитися з думкою А. Іваницького, що появу обрядовості слід відносити до часів неоліту. Цю думку він обґрунтовує пристосуванням землеробства до сонячного календаря. Але я вже попередньо зауважував про існування місячного календаря ще за часів палеоліту (Мізин). Ба – більше! Уже використовувались музичні інструменти. Мабуть, не для забав, а для магічних ритуальних дій. Та й збиральництво та мисливство не обходились без ритуалів, які дожили й до наших днів. І ще одне у цьому зв'язку. Говорячи про сакральність фольклору, не можна обмежуватися лише символікою, міфічними мотивами й образами як у мелодіях, так і текстах. Важливим є час в усіх його циклічних проявах, місце та характер виконання твору. А також внутрішнє сприйняття й ставлення до сакрального твору і його виконання самого виконавця.

Завершується сьомий нарис А. Іваницького чотирма висновками. У першому стверджується думка про те, що наспіви обрядового фольклору є сакральними свідками тисячоліть. З чим важко не погодитись. Але я додав би, що й тексти також, хоча, можливо, й менше. Тому категорично не можу погодитися з другим його висновком, що тексти обрядового фольклору нібито є переважно профанними. І відсилаю незгодних зі мною до моєї розшифровки тексту щедрівки, що ми її записали з Надією Данилевською у селі Шарине Уманського району Черкаської області 1986 року від сестер Марії Макаренко та Софії Запорожець (Микола Ткач. Дерево роду. – К., 1995. – С. 93 – 101). Третій висновок полягає в тому, що колективну пам'ять слід розглядати як історичний транспортер – механізм передачі й збереження у часі сакральної традиції. І четвертий висновок, який я вважаю абсолютно слушним, вказує на те, що декодування сакральної символіки на сьогодні потребує оновлення методів і завдань історичних досліджень.

У восьмому нарисі розглядаються особливості ритмоструктурної типології фольклору, її генетичні витоки, принципи упорядкування ритміки сегментів, ритмічні конфігурації у процесі ритмічного розвитку та моделювання пісенного ритму. Загалом, незважаючи на власні концептуальні та інші дискусійні неприйняття й зауваження, вважаю наукову монографію А. І. Іваницького „Історичний синтаксис фольклору” монументальною дослідницькою працею і творчою удачею автора. І щиро бажаю подальших успіхів у здійсненні ідей і намірів.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

**ШРАГІВСЬКІ ЧИТАННЯ: ЗБ. СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ /
ВІДП. РЕД. О. КОВАЛЕНКО. – ЧЕРНІГІВ: ВИДАВЕЦЬ
ЛОЗОВИЙ В.М., 2011. – ВИП. 1. – 128 с.**

У посткомуністичній Україні зусиллями представників соціогуманітарних наук поступово створюється «пантеон національних героїв» як необхідний атрибут функціонування історичної пам'яті громадянського суспільства. Постать Іллі Людвиговича Шрага – одна з тих легітимованих наполегливими зусиллями дослідників особистостей із середовища ліберально-демократичної еліти, яка вже посіла в ньому гідне місце. На цей час написано чимало праць про його життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність¹, його прізвище носить одна із вулиць Чернігова, тричі провадилися у Чернігові Шрагівські читання. У 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження на будинку Седнівської селищної ради була відкрита меморіальна дошка на вшановування пам'яті видатного уродженця Чернігівщини. «Місця пам'яті», так необхідні для відтворення зв'язку поколінь, для безперервності плину деформованої національної історії, таким чином, уже існують: як на макро-, так і на рівні локальному. Подальшим кроком та в деякому сенсі обов'язком фахівців стало детальніше відтворення образу цієї надзвичайно шанованої сучасниками особистості. Так, видатний літературознавець С.О. Єфремов характеризував І.Л. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства». Його ім'я «тішилося надзвичайною популярністю в широких верствах громадських, а особа його була вельми шанована в найрізноманітніших кругах. Це був визначний громадський діяч, висококультурний, з хорошою громадською школою, з невгасимим пориванням до діла, до роботи, з умінням гуртувати навколо себе людей, давати лад, гострі сутички мирити і зводити на роботу людей, що без такого цементу ледве чи зійшлися б біля спільної справи. Хоч він присвятив себе найбільше роботі в рідному місті, в Чернігові, з яким пов'язало його ціле життя, але постать небіжчика не вкладалася в рамці місцевого, провінційного побуту, його виступи виходили поза межі місцевих інтересів. І через те знали його й шанували далеко за межами рідної Сіверщини. А надто в українських кругах, де авторитет небіжчика зростає з кожним роком». Як підкреслював С.О. Єфремов, на прохання якого в 1916 р. І.Л. Шраг написав свою автобіографію, це був живий зв'язок сучасності з минулим, «власне – саме минуле в романтичному ореолі», яке, втім, ні на крок не відставало від життя і уміло перейматися навіть його скороминучими інтересами². Щоправда, свій погляд щодо політичної поведінки І.Л. Шрага мала й царська поліція. У справі «О противоправительственном кружке в Чернигове» за 1900 р., І.Л. Шраг характеризувався як «украинофил и либеральный общественный деятель, пять раз вносивший в Черниговское губернское земство доклад о введении в народных школах обучения на малорусском языке, стремившийся поставить земство выше администрации и причинявший последней всяческие затруднения»³...

Коротко щодо ідеї та концепції Шрагівських читань. Започатковані вони були у 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження І.Л. Шрага. Першим дослідником у Чернігові, який звернув увагу на цю непересічну особистість, виявився світлої пам'яті Григорій Михайлович Курас (1957 – 2008) – учень відомого історика, доцента кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук Тамари Павлівни Демченко. На початку 1990-х рр. він, тоді ще учитель Щорсівської школи, працював під керівництвом Віталія Григоровича

Сарбея (завідувач відділу в Інституті історії України) над дисертацією «Чернігівська губернська архівна комісія», до якої зробив у вигляді додатків біографічні нариси про членів комісії. Серед них був і Ілля Шраг. Як розповідає Т.П. Демченко, «чому саме життя і творчість останнього справили на тонку і сприйнятливую натуру Кураса особливе враження. Він і мене заразив інтересом до всіма забутих чернігівських земців, громадівських і просвітянських діячів, і я перекваліфікувалася, як жартують мої колеги, у шрагознавці. Крім того, наша кафедра вже багато років співпрацює із Седнівською школою (вона розташована у садибі Лизогубів, де зростав і Шраг). Це пояснює публікації вчительок цієї школи... На час проведення читань з'явилося чимало публікацій і місцевих, і київських авторів, були оприлюднені спогади видатних діячів українського національно-визвольного руху, які засвідчили, що І. Шраг, так би мовити, постать всеукраїнського рівня. На всіх читаннях була Інна Михайлівна Старовойтенко, двічі приїздила Надія Іванівна Миронець, на останній конференції був Владислав Федорович Верстюк». Так, з легкої руки Т.П. Демченко та завідувача кафедри етнології та туристично-краєзнавчої роботи Чернігівського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук, доцента Ю.А. Русанова стає традицією проводити Шрагівські читання.

Організаторами читань виступили Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка та Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського за сприяння Українського інституту національної пам'яті. Робота читань зазвичай здійснюється в пленарному режимі за такими напрямками: біографія І.Л. Шрага; чернігівське оточення І.Л. Шрага; громадсько-політичне та культурно-мистецьке життя Чернігівщини в останній третині XIX – на початку XX сторіччя; революційні події на Чернігівщині 1905–1907 рр. і 1917–1919 рр. у контексті громадсько-політичної діяльності І.Л. Шрага. Під час других Шрагівських читань, в яких взяли участь краєзнавці, провідні чернігівські науковці, київські дослідники, відбулася презентація книги Т.П. Демченко «Батько Шраг».

До рецензованого збірника увійшли матеріали трьох Шрагівських читань (2007, 2008, 2010 рр.). Це – п'ятнадцять різних за тематикою та обсягом розвідок, об'єднаних статтю одного провідного героя. Опубліковані матеріали можна згрупувати за такими напрямками.

Напрямок перший: особисте життя І.Л. Шрага та його родинне коло. В статті **Н.М. Шарпатої «Містечко Седнів – мала батьківщина Іллі Шрага» [С.4–8]**^{*} наводяться біографічні дані І.Л. Шрага, розповідається про його «малу батьківщину» – чудове мальовниче містечко Седнів Городнянського повіту Чернігівської губ. та родину Лизогубів, у середовищі якої пройшло дитинство І.Л. Шрага (його батько був домашнім лікарем цього козацько-шляхетського родовитого сімейства).

У розвідці **Т.П. Демченко «Деякі нові дані про родину Іллі Шрага» [С.8–17]** освітлюється дещо незвичний для традиційного біографічного життєписання сюжет, – наявність у І.Л. Шрага позашлюбного, але усиновленого сина Іллі (Льоні). Автор фактично проводить генеалогічно-династичне дослідження та на підставі комплексу різноманітних джерел ретельно виявляє усі наявні факти стосовно родини молодшого Іллі Шрага – інформацію про його дружину Марію Петрівну та нащадків. Автор підкреслює, що довгий час спроби дослідників відтворити родинне життя Шрага ускладнювались через брак і розрізненість матеріалів. «Очевидно, що на цю тему, якщо й не накладалось табу, то вона не надто часто зринала у родинному листуванні, тому збереглося надто мало документів... У цьому сюжеті багато прогалин, виразно проступають давні образи й непорозуміння. Але факти доводять, що І. Шраг не покинув напризволяще свого сина, підтримував, наскільки зміг, невістку й онука... він був гарним сім'янином», – відзначає Т.П. Демченко [С.17].

Родинна історія І.Л. Шрага розглядається також у нотатках **О.В. Оніщенко «Штрихи до портрета доньки І. Шрага – Олени Чудновської» [С.18–20]**, де відтворюється на підставі архівних та мемуарних джерел доля Олени та Василя Чуднов-

* Тут і далі посилання на рецензоване видання.

ських, сліди яких обірвалися після терору 1937 р. Зазначимо, що така пильна увага дослідників до особистого життя Іллі Людвиговича підтверджує справедливості тези Т.П. Демченко про те, що протягом років «родина Шрагів здобула статус свого роду місцевої пам'ятки...» [С.17].

Другий напрямок зацікавлень авторів рецензованого видання – це **громадсько-політична діяльність І.Л. Шрага**. Їй присвячено розвідку **І.М. Старовойтенко «Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку ХХ ст.»** [С.25–34], де на підставі насамперед епістолярних (листування М.С. Грушевського, Є.Х. Чикаленка, П.Я. Стебницького) та – частково – мемуарних джерел фіксуються головні напрями діяльності І.Л. Шрага в 1898–1908 рр. у контексті реалізації «українського проєкту»: заходи в земстві щодо впровадження української мови навчання в народних школах та видання українською мовою книжок педагогічного та науково-популярного змісту; участь у депутаціях до уряду С.Ю. Вітте в 1905 р. з метою скасування дискримінаційного щодо публічного вживання української мови Емського указу 1876 р.; участь в об'єднанчій комісії під час утворення Української демократично-радикальної партії (УДРП) (грудень 1905 р.); передвиборча та депутатська діяльність в першій державній думі Російської імперії; співробітництво в журналі «Украинский вистник» (СПб., 1906); членство у «Союзі автономістів-федералістів» (СПб., 1905); участь у заснуванні в Києві благодійного «Українського товариства підмоги українській науці, літературі і штуці». Підсумовуючи враження однодумців І.Л. Шрага по діяльності в УДРП та Товаристві українських поступовців (ТУП), висловлені в приватному листуванні, І.М. Старовойтенко слушно відзначає, що «як громадському діячеві та політикуві І. Шрагу були притаманні поміркованість та толерантність, зваженість та безкорисливість, а тому у середовищі своїх однодумців він вважався надійним і поважним соратником, який самовіданно працював над відродженням української нації» [С.35].

Третій напрямок збірника – **відтворення суспільно-політичних портретів однодумців І.Л. Шрага**, реконструкція, так би мовити, його «ближнього кола»: соратників по праці в земстві, в Чернігівській громаді, в УДРП, ТУП... У статті письменниці **О.В. Леонтович «Однодумці»** [С.21–24] окреслено постать Володимира Миколайовича Леонтовича, мешканця Лубенщини, юриста, українського письменника, діяча ліберально-демократичного напрямку, та наведено докази особистого знайомства зі Шрагом. Автор у порівняльному аспекті характеризує діяльність І.Л. Шрага (в Чернігівському губернському земстві) та В.М. Леонтовича (в Полтавському губернському земстві) щодо лобювання питання про впровадження української мови в народних школах, правомірно називаючи їх «побратимами, соратниками, однодумцями», «людьми одного ідейного напрямку, що ... жили інтересами України. Адже обидва були палкими її патріотами, хоч один був сином німця з Саксонії, а інший – онуком француза» [С.22, 24].

У статті **О.І. Ісаєнко** [С.35–42] здійснено спробу порівняльної характеристики постатей І.Л. Шрага та В.М. Хижнякова за такими критеріями: час народження, соціальне походження, освіта, фактори первинної соціалізації, участь у студентському русі, етапи громадської діяльності, співробітництво у Чернігівському губернському земстві (1877–1900), у лавах конституційно-демократичної партії (1905–1907 рр.), ставлення до національного питання. Автор широко використовує неопублікований епістолярій із особистого архіву В.М. Хижнякова (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського).

У розвідці **О.Я. Рахна «О. Русов і М. Коцюбинський: маловідомі факти спільної громадської діяльності»** [С.63–72] освітлюються маловідомі факти конструктивної взаємодії відомого земського статистика, етнографа, фольклориста, діяча УДРП та ТУП Олександра Олександровича Русова й видатного українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського. Автор, ґрунтовний знавець життя та діяльності О.О. Русова, подає стисло, але виразну характеристику його наукових та громадських зацікавлень під час перебування в Чернігові (1876–1879; середина 1894–1899); висловлює припущення, що знайомство О.О. Русова з М.М. Коцюбинським відбулось

або взимку 1894–1895 рр., або влітку - восени 1897 р.; наводить докази спільної діяльності у Чернігівській громаді, земських освітніх установах, у міській громадській бібліотеці, в заходах щодо організації книжкового складу в Чернігові.

У нарисі **Т.П. Демченко та М.І. Москаленко «Ілля Шраг і Михайло Коцюбинський» [С.72-83]** змальовується побут та атмосфера дореволюційного Чернігова, з'ясовуються причини, згідно з якими І.Л. Шраг вимушений був опісля 1871 р. стати «невиїзним» та, полишивши мрії про кар'єру в столицях або принаймні в Києві, оселитися в тихому провінційному місті. Людина енергійна та оптимістично налаштована, «мусив вживатися у чернігівське середовище, шукати саме тут роботи, однодумців, пускати корені...» [С.75]. В деякому сенсі й для М.М. Коцюбинського побутування в Чернігові було вимушеним, заради «хліба насущного»: одержавши в Чернігівській губернській земській управі посаду діловода, він у 1898 р. переїжджає сюди з родиною з Житомира. В подальшому популярний адвокат та відомий письменник зустрілись та співпрацювали в українській нелегальній громаді, в національно-культурному товаристві «Просвіта», в приватному житті – дружили сім'ями, і це переконливо простежується на матеріалах взаємного листування, мемуарів, публіцистики... Як підкреслюють автори, на довгі роки з Коцюбинськими І.Л. Шрага поєднали близькі, дружні стосунки. Навіть діти Шрага – Микола й Олена, його падчерка Раїса листувалися з донькою письменника, яка довгі роки працювала директором музею його імені – Гриною Михайлівною Коцюбинською.

У розвідці **Т.В. Андрійчук «Родина Лебедів у національно-культурному житті Чернігова на початку ХХ ст.» [С.83–93]** розглянуто трагічну долю Дмитра Климентійовича Лебеда та його синів – Ананія та Миколи, представників поступової інтелігенції Чернігова і, як вважає автор, людей, із якими Шраг підтримував тісні стосунки. Д.К. Лебедь у 1924-25 рр. підтримував знайомство з академіком С.О. Єфремовим, у 1929-1930 рр. був засуджений по сфальсифікованій справі «Спілки визволення України».

Четвертий напрямок. Значна увага в збірнику приділяється діяльності установ земського та міського самоврядування – так би мовити, тієї «сцени», де розгорталась громадська активність головного героя та його оточення. Так, у статті **А.В. Ващенко та О.О. Обушного «Юридичний статус земських гласних, голів та членів земських управ»** детально проаналізовано імперське пореформене законодавство, котре регламентувало порядок обрання, межі повноважень та відповідальності земських гласних і посадових осіб земських установ, розглянуто механізм земських зібрань та земських управ [С.43-50].

Детальна розвідка **Л.М. Шари «Діяльність Чернігівської думи за часів головування В.М. Хижнякова» [С.51–62]**, що наближається за своєю спрямованістю до вельми популярної нині проблематики «історії повсякденності» та охоплює період 1874–1887 рр., насичена колоритним матеріалом з історії реалізації проєктів, спрямованих на облаштування господарсько-побутової та соціальної сфери Чернігова, що здійснювалися за ініціативою новообраного енергійного міського голови Василя Михайловича Хижнякова. Читачу, особливо мешканцям міста, цікаво, мабуть, буде дізнатися, з якими труднощами та перепонами, значною мірою завдяки ентузіазму ліберально налаштованого міського голови, проходило у Чернігові проєктування та будівництво водогону, доріг, шкіл та медичних закладів...

У статті **І.І. Еткіної «Правові погляди селян Чернігівщини за доби революції 1917–1921 рр.» [С.100–118]** на значному фактичному матеріалі проаналізовані особливості правосвідомості та специфіка поглядів цієї найчисленнішої верстви населення Російської держави на аграрне питання, захист прав людини та реалізацію виборчого права. Автор, поєднавши у методиці свого дослідження регіоналістський та соціопсихологічний підходи, доходить важливих висновків, що, можливо, внесуть корективи в усталені в українській історіографії погляди. Так, І.І. Еткіна відзначає, що в правосвідомості селян Чернігівщини «переважала ідея скасування приватної власності на землю... Право на землю, за переконаннями селянства, було нерозривно пов'язане з правом на працю... Це була відверто антибуржуазна вимога, оскільки в

селянському світогляді превалювало правове уявлення, що земля потрібна народу для життя і не повинна використовуватися окремими особами для наживи». Автор підкреслює таку деталь: селянство Чернігівщини (наприклад, рішення сільського сходу с. Гусинка Городнянського повіту) вимагало не експропріації землі у поміщиків, а справедливого її розподілу згідно з трудовим принципом: щоб і поміщикам залишили стільки, скільки вони зможуть обробити своєю працею! [С.109-110]. Наведено факти сприяння І.Л. Шрага підвищенню життєвого рівня селянства [С.108], його участі у Чернігівському губернському виконавчому комітеті в перші місяці Лютневої революції [С.106], його спроб долучити селянство до мирних, ненасильницьких методів вирішення наболілої земельної проблеми, і багатьох інших. Вплив та авторитет «батька Шрага», як слушно акцентує автор, значно підвищували довіру селянства Чернігівщини до влади тимчасового уряду [С.107]. Але, додамо, цей неоціненний резерв довіри уряд в очах селянства не виправдав.

Дещо особібно, на перший погляд, стоять дві публікації збірника. Умовно їх можна об'єднати назвою **«дальнє коло сучасників І.Л. Шрага»**. Це – джерелознавча розвідка **О.Ф. Тарасенка**, присвячена **спогадам парафіяльного священика Матвія Полонського (1860–1946) [С.94–100]**, який своєю тривалою пастирською та господарською діяльністю у м. Новій Басані Козелецького повіту заслужив славу та повагу місцевого населення. О.Ф. Тарасенко слушно відзначає, що для відтворення атмосфери історичного часу перших десятиріч ХХ ст. «особливий інтерес становлять спогади діячів, так би мовити, другого та третього рівнів соціальної ієрархії...» [С.95]. Практично – це ракурс мікроісторії. Таку унікальну можливість подивитися на події тієї доби очима звичайної людини, «людини з народу, яка все своє життя провела серед простих людей і працювала задля блага народу» [С.99], й дають спогади Матвія Тимофійовича Полонського, упорядковані та видані автором цієї статті спільно з Є. Марховською в 2010 р. Автор переконливо доводить, що прокоментовані мемуари є вельми цінним історичним джерелом регіонального характеру.

І, нарешті, нотатки **О.С. Гейди «Нездійснений бібліографічний проект Дмитра Бочкова» [С.101–104]**, де охарактеризовано життєвий шлях, творчі плани та наукові здобутки члена Чернігівської губернської ученої архівної комісії, історика Дмитра Панасовича Бочкова (1887–1982). О.С. Гейда використала матеріали особового фонду Д.П. Бочкова (ф. Р-8860), що зберігається в Державному архіві Чернігівської області, та виявила серед рукописів чернетки вельми цінних бібліографічних покажчиків. Особливий інтерес, на думку О.С. Гейди, становив проект Д.П. Бочкова щодо підготовки покажчика до тижневика «Чернігівський листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.). «Втім, завершити розпочату справу Д. Бочкову не поталанило, відтак упорядкування покажчика до «Чернігівського листка» залишається актуальним і сьогодні», – з жалем констатує автор статті [С.104].

У **додатках до збірника** вміщено матеріали з архівних фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського: жартівливе привітання із Глухова до дня народження І.Л. Шрага (1900 р.), авторами якого були І.М. Рубан та поет М.М. Чернявський; написи на вінках на похоронах М.М. Коцюбинського (від редакції журналу «Украинская жизнь», театральної трупи Садовського, Подільської «Просвіти» та інших українських угруповань) [С.120-121].

Таким чином, уважно ознайомившись з рецензованим збірником, можна зробити висновок: український читач одержав нове цінне наукове видання, насичене документальними фактами та гіпотезами, видання, яке наочно концентрує підсумки Шрагівських читань. Це, як видається, не тільки важливе надбання в царині регіональної історії та біографістики. Деякі освітлені в збірнику сюжети стикаються з такими перспективними напрямками сучасного історіописання, як «історія повсякдення», «мікроісторія» (маленька людина у великій історії), «історія ментальностей», просопोगрафія...

Одночасно слід відзначити, що такого роду наукові та громадські форуми, присвячені окремим видатним персоналіям із ліберально-демократичного середовища (Шрагівські читання в Чернігові, «Всеукраїнські Єфремівські читання» у Черкасах,

ювілейні конференції на честь С.О. Єфремова у Києві, всеукраїнська наукова конференція до 145-ої річниці з дня народження Б.Д. Грінченка в Луганську), мають (та й повинні мати!) не тільки пізнавальне, але й велике соціально-виховне значення. Як писав у 1918 р. М.С. Грушевський, «вивчення діл предків» – одна з важливих функцій історії. «Пієтизм для сих діл служить нагородою предкам за їх заслугу й добродійства для потомків, підставою їх культу, й переходить zarazом з заохоту молодших поколінь до приподоблення славним предкам такими же славними ділами. Традиція являється zarazом моральним стимулом, засобом соціального виховання...»⁴. Також великий історик прогнозував, що майбутнє України лежить у «розбудженні всіх громадських сил, притягненні їх на громадську службу...», висловлюючи надію на розвинування в Новій Україні «благородного місцевого патріотизму», вітаючи «гаряче прив'язання до своєї землиці, до свого місцевого центру, до його культурних здобутків, ... здобутих своїми заходами, організованих, вирощених місцевими ж людьми, або громадянськими вибранцями...»⁵. Отже, ці позитивні мотиви, на пробудження яких сподівався М.С. Грушевський, а саме: пієтет до «культу предків», регіональний патріотизм, здатність до самоорганізації, уміння гуртувати інтелектуалів та громадських діячів навколо спільної ціннісної справи – безумовно, присутні в організаторів «Шрагівських читань». І це логічним чином відбилося на гармонійно впорядкованому, інформативно насиченому, ошатно оформленому збірнику, що, безумовно, виявиться корисним і фахівцям, і просвітянам, і студентам.

1. Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг – «славний укр. діяч» // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С.91–103; І. Л. Шраг: документи і матеріали / Упор. В. М. Шевченко, Т.П.Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997. – 166 с.; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського як історичне джерело // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – С.115–117; Демченко Т., Курас Г. Батько і син Шраги // Молода нація. – 2003. – № 1. – С.8-33; Демченко Т. Батько Шраг: моногр. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 264 с.; Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І.Л.Шрага С.Грушевському). – К.: [б. в.], 2009. – 64 с.; Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Шраг Илья Людвигович // Политические партии России. Конец XIX – первая четверть XX в.: Энциклопедия / Под ред. В.В. Шелохаева. – РОССПЭН, 1996. – С.704-705.

2. Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – К., 1919. – №1-2. – С.123-124.

3. Державний архів Російської Федерації. – Департамент поліції, особливий відділ, Ф. 102. – Оп.228. – Спр.999. – Л.7.

4. Грушевський М.С. Історія й її соціально-виховуюче значення // Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.180.

5. Грушевський М.С. Новий поділ України // Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.216.

Світлана ІВАНИЦЬКА

«СМЕЯЛОСЬ ВРЕМЯ НАД ЛЮДЬМИ, УПОРНО ЛЮДИ ХРАМ ВЗВОДИЛИ». СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ УКРАИНСКО-РУССКОГО РОДА XVI – XX ВВ. СОСТАВИТЕЛЬ В.К. ШАХБАЗОВА. – М. : “ДРЕВЛЕХРАНИЛИЩЕ”, 2008. – 364 с.

У 2008 р. у Москві побачила світ книга В.К. Шахбазової під назвою «Смеялось время над людьми, Упорно люди храм возводили». Дослідження являє собою цікаву спробу відтворити історію україно-російського роду дрібного шляхетства Чернігово-Сіверщини – Хорошкевичів.

Книга побудована на значній джерельній базі – гетьманських універсалах, рапортах, судових справах, газетних публікаціях та інших матеріалах, зібраних дослідницею у архівах Москви, Санкт-Петербурга, Києва та Чернігова. Значною мірою використані матеріали власного сімейного архіву – передусім, це фотографії та листування XX ст. Саме із вивчення сімейного архіву і почалося захоплення родинною історією не історика за освітою, але історика за покликанням, професійного лінгвіста та перекладача Валерії Кудратівни Шахбазової.

На зламі XVIII-XIX ст. родина Хорошкевичів доводила свої права на російське дворянство перед Чернігівською комісією по розгляду справ претендентів. Серед документів, представлених колезьким радником Іваном Васильовичем Хорошкевичем, був привілей польського короля Сигізмунда III, наданий його предку Григорію Богдановичу Мільковичу (Мількевичу) у 1619 р., привілей 1663 р. польського короля Яна Казимира предку матері Івана Хорошкевича Євстафію Полонецькому й універсали 1679, 1691 та 1709 рр. гетьманів І.Мазепи та І.Скоропадського, надані Василю Євстафійовичу Полонецькому.¹ Однак усі ці документи були пожалувані його предкам по жіночій лінії, тому І.В. Хорошкевич та його нащадки були внесені до I частини (жалуване дворянство та дворянство до 100 років) Дворянської родовідної книги, а не до VI, як давній рід. У праці Г.Милорадовича “Родословная книга Черниговского дворянства” знаходимо Хорошкевичів у III частині книги (дворянство бюрократичне), а засновником роду зазначений Федір Іванович Хорошкевич (1793–1838 рр.).²

Подібна ситуація була достатньо типовою для нащадків давнього українського шляхетства, чимало з них втратили автентичні документи, поріднилися із козацькими та селянськими родинами чи навіть втратили пам'ять про своє коріння. До того ж встановлювати свої дворянські права інколи доводилося десятки років.³

Історичну пам'ять своєї родини спробувала відновити Валерія Шахбазова. У першій частині дослідження міститься родовід Хорошкевичів та родоводи й історичні довідки про споріднені роди з Чернігівщини – Мільковичів, Полоницьких, Забіл. Хоча ці родини і мають спорідненість з родиною Хорошкевичів по жіночій лінії, тим не менш вони не були обійдені увагою дослідниці.

Рід Мількевичів авторка слушно виводить від бояр Любецького староства Мількевичів (Мілковичів). Хоча у роботі згадано чимало Мілків та Мілкевичів – мешканців Троцької, Гродненської та Упільської волостей у XV-XVI ст.⁴, наявний матеріал свідчить скоріше про історію поширення відповідного імені та прізвища (чи прізвиська) у Великому князівстві Литовському й представляє собою скоріше ономастичну цікавість.

Зазначимо, що вже згаданий Григорій Мількевич (1619 р.) був сином Богдана Мілковича – любецького боярина “государского”, у 1572 р. він виступив свідком угоди між любецьким міщанином Григорієм Уласовичем і любецьким священиком Іваном Рев'ячичем.⁵ У цей період у Любецькому старостві мешкало чимало інших представників цього роду, зокрема, серед свідків угоди 1598 р. продажу-купівлі майна любецьким зем'янином Станіславом Городецьким був зем'янин Петро Малкович.⁶ У 1610 р. Ганна Мілкович – “молжонка его менного пана Лукаша Болотовича”, разом із чоловіком продала любецькому священику Григорію Борисовичу “пашню” під Любечем.⁷ У матеріалах королівської люстрації Любецького староства 1615-1616 рр.

посесорами кувечицької землі, островів Будлянського, Смоліголови, Сірховщини та "борка" (урочища) над р.Пакулькою зазначені шляхтичі Мілковичі. Ревізорам був пред'явлений привілей Сигізмунда II Августа. Тоді ж посесорами моравинської (моравельської?) землі були згадані якісь Меловичови (вочевидь, таки Мілковичови). Останні виставляли на службу 1 вершника. Мілковичі володіли також половиною кувечицької землі разом з іншими співвласниками. В матеріалах люстрації 1622 р. Мілковичі згадані як посесори кувечицької землі, Будлянського острова, Смоліголови, Сірхового та "борка" (урочище), над р.Пакулькою. З цих маєностей вони виставляли на службу трьох вершників.⁸ У 1625 р. Ганна Семенівна Мілкевичева придбала у Андрія Богдановича Худолія третину його садиби з "огородом".⁹ До 1634 р. Лаврін Мілкович продав частину кувечицького ґрунту Ждановичам. Деся до 1636 р. Ричко Мілкевич продав четверту частину кувечицького ґрунту Вертецьким.¹⁰ Миколу Мілковича знаходимо серед скаргників на чернігівського воєводу та любецького старосту М.Калиновського у 1641 р., коли він разом з любецьким війтом Ярошом Пантелійовичем їздив до Варшавського трибуналу "шукати правди".¹¹ Відомий витяг з книг Чернігівської ратуші 1661 р., наданий Олександрові Ковтуновичу, полковому чернігівському обозному, який придбав у зем'янки "любецького тракту" Ганни Мілкович-Зененко с.Москалі "з подданими, лісами, борами, полями пашеними, сіножатями, бобровими гонами, які сам пан Мілкович, небіжчик, того с поконвечно заживав". Власність переходила Ковтуновичу, який втрачав це право при поверненні "сина его" (Мілковича) Олександра. "А до того, никто не должен был ему Александру Ковтуновичу, як полному и самовласному владельцу чинить помешательства".¹² У 1707 р. Кирило Мілкович займав уряд любецького городового отамана, тоді ж він продав Я.Лизогубу зосталий від "дедка моего небожчика Прощка" ґрунт у с.Велички. Під купчим записом підписались Кирило Мілкович "з маткою своєю" та його зять Іван.¹³ Відомо, що любецьким міщанином у другій половині XVIII ст. був Трохим Мілкович.¹⁴ Нашадки Мілковичів стали козаками. У 1792 р. у с.Кувечичі мешкала родина Мілковичів, що складалася з 9 чоловік. Вони, як й інші нащадки любецької шляхти, намагалися довести своє дворянство.¹⁵

Зазначимо, що, вочевидь, родина любецьких Мілковичів походить від Мілка Бивалкевича. У 1571 р. Сигізмунд II Август надав Мілку Бивалкевичу разом з іншими зем'янами Любецького староства привілей, згодом підтверджений привілеєм Стефана Баторія 1581 р.¹⁶ Рід Бивалкевичів отримав Кувечицьку землю (с.Кувечичі), острів Більдяньський (Будлянський), Смоліголову та Сірхове.¹⁷ В матеріалах люстрації Любецького староства 1636 р. володарями більдяньської орної землі на річках Смоліголова та Сірхова та с.Борок над р.Пакулькою були шляхетні Богдан (!), Гаврило та Петро Мілковичі¹⁸ – сини Мілка Бивалкевича. Шляхтичі пред'явили ревізорам привілей Сигізмунда III, наданий у Кракові в 1595 р., за яким вони затвердили "права дедізни на поімяновані ґрунта", та привілей Сигізмунда II Августа, наданий 13 березня 1571 р., за яким Мілко Бивалкевич затвердив за собою права на вищезгадані володіння.¹⁹

Таким чином, не можемо погодитись із спробою дослідниці локалізувати село Серхово із містечком Серховом на території Троцького воєводства Великого князівства Литовського. Локалізація однозначно прив'язує Серхов (чи Серхово) до Любецького староства.

Село Сірхове (Шерхово) зникло ще у XIX ст.²⁰ Розташовувалось воно неподалік села Брехуни (сучасної Березівки). Село було родовою маєністю дрібних любецьких бояр Сірховських (Шерховецьких, Сірковських, Серховецьких). Назва маєності, вочевидь, походить від назви на сьогодні зниклої річки – Сірхова, неподалік якої була р. Смоліголова. На річці Смоліголова виникло с.Смолигівка (суч. Смолиголівка). Крім Шерховецьких, землями на Сірховщині володіло ще кілька родин любецьких бояр, зокрема, Татарини-Міхнови, Бивалкевичі, Тарасевичі та Карповичі. За матеріалами королівських люстрацій 1615-1616 та 1622 рр., посесори Будлянського та Сірховського островів бояри Мілковичі виставляли на службу трьох вершників.

Не менш цікавим є історичний екскурс про родину Полоницьких (Полонецьких). Першим безсумнівним представником цього роду дослідниця називає коза-

ка-шляхтича Євстафія Полоницького-Шимка, дружина якого – Маргарита, була сестрою чернігівського архієпископа (1693–1696 рр.) Феодосія Углицького (у 1889 р. Феодосій був долучений до лику православних святих). Син Євстафія Василь був значним товаришем Чернігівського полку (1679 р.), любецьким сотником (1698, 1701-1702, 1708, 1726-1727 рр.), знатним бунчуковим товаришем. У 1709 р. знатний військовий товариш любецької сотні Василь Полонецький отримав універсал гетьмана Івана Скоропадського на села Шумани та Кезі: “з ласки войскової здавна себе наданные, там же прикупленные кгрунта свое и синожата, власною его працою розробленною, и уневерсалом бывшаго гетмана, антецессора нашего, отверженною, именуемую Тулуповщина; два плаци купленные, называющиеся Бураковские, под городом Любечем на Подоле лежащие, на которых люде оседлость имеют; и двор в самом городе Любече стоячий...”. Донька Василя Полонецького Уляна стала дружиною Андрія Григоровича Мілкевича – значкового товариша Чернігівського полку, а згодом священика с. Домишлін та священика в Чернігові. Одна з доньок подружжя – Ганна, стала дружиною Василя Хорошкевича, священика с. Орловка (померла після 1785 р.).²¹

Найдокладніше дослідниця описує рід Хорошкевичів – чернігівську та петербурзьку гілки. Окремі сюжети розкривають долю Хорошкевичів, що опинилися в Білорусі та Москві. Як зазначає авторка, історія родини стала яскравим прикладом процесу русифікації нащадків дрібної української шляхти. Пошук нової соціальної верстви привів представників роду до військової служби в імперській армії (зокрема, представники роду брали участь у Бородінській битві), до чиновницьких посад в імперській адміністрації.

Родонаачальником петербурзької гілки став Яків Іванович Хорошкевич (близько 1740 – помер після 1810 р.). Випускник Кенігзберзького університету (навчався у 1762–1766 рр.), повернувшись на батьківщину до Глухова, подав прохання про видачу йому паспорта для поїздки до Москви та Санкт-Петербурга. В Росії займав посади надвального радника, секретаря генерал-лейтенанта П. Турчанінова, статс-секретаря у відомстві Кабінету Катерини II “у прийнятія подаваемых Е.И. Величеству прошений”, працював у комісії по розробці Нового уложення. Його син Семен став військовим, брав участь у війні 1812 р.²²

Чернігівська гілка роду пішла від сина священика с. Орловка Ніжинського повіту Василя Хорошкевича Івана (1754 – після 1810 р.). У 1776 р. Іван Хорошкевич “поступил на службу”. Його підписом – підписом полкового писаря, був скріплений текст “Опису Київського намісництва по розподілу його на одинадцять повітів” (1781 р.). Перейшовши на цивільну службу, працював у чернігівському губернському магістраті, займав інші чиновницькі посади. Його нащадки віддали себе служінню імперії на військових та чиновницьких посадах.²³

Цікавість викликає історична розвідка про рід Забіл. Дослідниця веде цей родовід не від Михайла Забіли (саме він зазначений родонаачальником у дослідженні В.Модзалевського²⁴), а наводить відомості про його діда та батька. Дідом Михайла був Забела Хрчон – згаданий в актах 1480–1490 рр., дружиною його була Гафія. Батько Семен Хржчонович – “умоцований”, а пізніше гродський суддя у Вільно (1609 р.). Нащадки Петра Михайловича Забіли – королівського адміністратора Борзни (1648 р.), а згодом наказного борзнянського полковника (1649 р.) та борзнянського сотника (1654–1662 рр.) стали козаками. Онука Петра Забіли Ганна Григорівна (1800 – до 1833 р.) стала першою дружиною Федора Івановича Хорошкевича. Цікаво, що після смерті першої дружини Федір Хорошкевич одружився з її сестрою – Євдокією (1811 – після 1846 р.). Як посаг Хорошкевич отримав с.Кукшин Ніжинського повіту.²⁵

Друга частина дослідження присвячена історії роду Хорошкевичів у XIX – XX ст. На зламі століть представники цієї родини стали творчою інтелігенцією. Дві постаті – архітектора М.П.Хорошкевича (1868–1927 рр.) та його сина художника Л.М. Хорошкевича (1902–1956 рр.), хоча й не належали до “вищого прошарку” представників художньої культури, але були рядовими висококваліфікованими професі-

оналами у своїй справі. У книзі наведений їх творчий спадок – архітектурні проекти, живописні та графічні роботи. Дослідниця наводить цитату російського публіциста Є.Богата: “Можливо, що найцікавіше життя – це життя незначених людей”.

Беззаперечно цікавість викликає особистість Михайла Порфирійовича Хорошкевича. Як зазначає авторка: “Гражданская война, принесшая москвичам массу лишений, сопровождалась и временным возрождением национальных чувств. Представитель давно обрусевшего украинского рода вспомнил о своем происхождении и сделал попытку вернуться на землю предков, в связи с чем, вероятно, принял украинское подданство и несомненно перевел в него младшую дочь, зарегистрированную в качестве украинского гражданина Генеральным консульством Украинской державы в Москве (под №6978/7143)”. Хоча переїзд через мінливу політичну ситуацію 1918 р. так і не відбувся, цей факт, на думку дослідниці, був чи не типовим для вихідців з України у перші роки радянської влади і породжує певні паралелі, ба навіть сподівання частини російської інтелігенції, пов’язані з історією нашої недавньої сучасності: “...рождает некоторые аллюзии с ситуацией наших дней (после “бархатной” революции в Украине)”.²⁶

У дослідженні опубліковано чимало документів з історії родини, особливу цікавість викликає приватне листування. Наприклад, листування Єлизавети Миколаївни Хорошкевич, що мешкала в Баку, з сестрою Надією, мешканкою Москви, добре характеризує стан справ у передвоєнному радянському Закавказзі.

1.VI.1937 р.

...Масса времени уходит на покупку продуктов, у нас (в Баку. – **І.К.**), ничего нет. Если что привезут, то сейчас же выстраивается огромная очередь.

16.IX.1939 р.

...Как у Вас с продуктами (у Москві. – **І.К.**)? У нас стало еще хуже...Сахара уже больше месяца нет... Пшеница и рис совсем не видим. За последние дни, говорят, разобрали все крупы, всю муку, мыло, одним словом почти все продукты, сливочного масла тоже нет.

10.XI.1940 р.

...Виноград дети кушали очень мало, арбузы тоже. Яблоки и груши вообще не ели в этом году. Одним словом я (Єлизавета. – **І.К.**) испытываю все прелести на юге. В нашем закрытом магазине нас в этом квартале очень аккуратно снабжают сахаром. Ты, я помню, спрашивала, дают ли продукты на членов семьи. Нет, дают только тому, на чье имя карточка...”²⁷

Єлизавета Хорошкевич опинилась у Баку завдяки шлюбу з Кудратом Алі Шахбазовим (1900–1968 рр.) – вихідцем з іранського Азербайджану, що ще до революції переїхав на заробіток до Баку, з 1922 р. – член ВКП(б), навчався в Комуністичному університеті трудящих Сходу (де тоді працювали сестри), згодом став викладачем. З 1933 р. – викладач вищих партійних курсів для тюркомовних студентів в Азербайджані.²⁸ Саме його донька Валерія стала дослідницею родової історії.

У родинному архіві також збереглося листування Леоніда Михайловича Хорошкевича із селянами с.Мануйлівка Козельського району, що на Полтавщині. Листи дають нам уявлення про життя повоєнного українського села. У Мануйлівці художник Леонід Миколайович опинився у час боротьби з космополітизмом. Втративши роботу, він став співпрацювати із музеями, у т.ч. з Бахрушинським музеєм О.М. Горького. Художник отримав замовлення намалювати картину “Горький читає оповіді Чехова жителям Мануйлівки”. Так доля привела нащадка українських шляхтичів та козаків в Україну. З листа 1951 р. до родини (мовою оригіналу): “...Згадуйте Україну, что живе як дитина могутна, велика, та не дуже розумна. І блакитне небо, і та степ, вільний простір його, и нема краю краще и нема краю журніше! Народ увесь чесний, ніжній та вразливий. Дивуюсь на степ та на хмарки, на далеку гору, що по над Пслом, на село низу”.²⁹

Зав’язались приятні взаємини із місцевими селянами. Після від’їзду художника почалося листування. В своїх листах полтавські колгоспники описували своє життя,

роботу, побут, не обходило і без прохань до столичного гостя, що став для них добрим знайомим. Дозволимо собі навести окремі уривки з цього листування:

22.XII.1949 р. Лист від секретаря парторганізації колгоспу В.Біленка (тут і далі збережені стиль та орфографія оригіналу).

“Получил я Ваше письмо как раз в день 70летия з дня рождения И.В. Сталина. Очень благодарю за письмо... 21 декабря встретили очень хорошо, накануне был представитель с обкома и сделал хорош(ий) доклад о «жизни» деятельности И.В. 21 декабря днем был ученический утреник...была сделана беседа о детских годах Сталина, декламация стихотворений, песни и пляски, а основное была поставлена пьеса «Сын полка», в которой участвовал и я, грал ефрейтора Виденко, очень хорошо получилось, и люди очень довольные остались. Вечером также была художественная часть... Я сделал доклад «Где Сталин – там победа», дальше было художественное чтение и пьеса «Сватанье». Вечер прошел в урочистом настроении...”.

6.VIII.1951 р. Лист від школярки Олександрі Семик.

“...Урожай у нас очень хороший. А особенно пшеница замечательная, рож тоже, урожай на все очень хороший. Но хлеба еще мы не получили, обещают по 200 гр. (на трудодень. – **І.К.**). Но наши люди и руки опустили, что хлеба море, а получим только по 200 гр.”

3.XII.1951 р. Лист від О.Т. Семик.

“...У нас нового особого січас немає... Рижинки Дмитра Федоровича нашого бухгалтера жінку посадили в тюрму (на 2 года) за те, що робила самогон. Це зробив Хоменко міліціонер той, що Ви його теж знаєте... Школа у нас вже вкрита, тепер как уккрыли, так лучше... Но колі будут там заніматися, не знаємо, а наверное на той год, це точно...”

Пишите Ви, як Ви жевете? Я Вам пишу по Українському, що б Ви читали по Українському. На цьому кончаю писати, привіт Вашей сімї и желаю здоровья Вам и Вашей семе. Ждем ответа с нетерпением...”

8.V.1954 р. Лист від О.Т. Семик.

“Привет з України... Сообщаем вам, что ми посылку получили, за что очень и очень благодарны Вам и Ваше беспокойство к нам. Ми когда получили, так сразу же сели пить чай, в нас тут плохо нащот сахара. Ми жили без молока только чаем-кофеем... Я сейчас имею много время, читаю много книг... Люди работают в колхозе крепко, некто не мрет и не женятся. Леонид Николаевич. Я вас попрошу, если это будет возможно, узнайте нащот костюма для меня, можно ли купить и не очень дорогой, от 300 до 400 не више, или набрать на костюм, что б не дороже как по 70 руб. метр... если это можно будет, тогда я вишлю деньги. Я Вам и не писала, но нет возможности достать тут ни в городе, даже в Харькове не можем достать костюм...”.

1954 р. Лист від селянки Н.В. Артюшенко.

“Ваше письмо и посылку одержала давненько, за що щиро дякую... пока не зготовила Вам посылочку, пробачте, що таку бідну. Бо кабана вигодувати доброго нічем було... ми живем по-старому; працюю на фермі заробила за рік 532 трудодні, на як получила тильки по 0,900 гр хліба та по 85 коп., ну дали мені теля як дотаткову оплату, ну істи є що хоч поганеньке салце, м'ясе та доїться й корова так, що як би ще хоч, так і жити й надалі то нічого”.

24.VII.1954 р. Лист від Г.Шаповала.

“...Люди очень волнуются, работа в поле ишла ньплохо, но все впустую. Например, сахарну свеклу сеяли два раза, и все же нет совершенно по всему округу, эта стигия заняла несколько областей... Цены на продукты повысились, особенно на зерно, на рынку пуд пшеницы 50-60 р., ржи 40-45 р., кукуруза, ячмень также, сало свиное 25–30 р, масло корови 30 р., подсолнечное 15-18 р, яьчки от 6 р и больше...”.

26.XI.1954 р. Лист від селянина В.Г. Біленка.

“...Немного о себе. Живу там же и работаю там же. Сейчас у нас наступило трудное время. Основная задача – перезимовать животных, а кормов нету, люди отказываются работать возле скота. Вот мы тем и занимаемся, что упрашиваем людей. Да и с хлебом плоховато. На трудодень получили мало, и то больше кукурузу да просо. Но как

нибудь переживем этот несчастливый год, а в будущем году должно быть дела поправятся. Озимь хорошая, такой еще не было в послевоенные годы. Посеяно много, так что будет и государству и нам...”³⁰.

Знайомство з опублікованими листами наводить на думку, що цей різновид наративних джерел недостатньо опрацьований сучасними істориками, потребує збереження та залучення до наукових праць.

Науково-популярне дослідження В.К. Шахбазової не претендує на узагальнюючу науковість, звісно, що у прискіпливого читача можуть виникнути питання щодо уточнення окремих дат, фактів чи наукової термінології, однак наявні недоліки цілком компенсуються вмінням систематизувати та аналізувати джерела, опрацьовувати широке коло наукової літератури, нарешті, небайдужістю до історії своєї сім’ї та любов’ю до свого роду.

Коріння роду – це коріння народу. На жаль, але ми у більшості своїй не знаємо свого коріння, не знаємо історії свого краю, свого села чи міста. У ХХ ст. відбулись докорінні соціально-політичні зміни, пам’ять про своїх предків, давні шляхетські та козацькі традиції відійшли у минуле, бо втратили свою споконвічну основу – земельну власність. На сьогодні вже не кожний знає ім’я свого прадіда, майже ніхто – пращура. Цікаво, що під час проведення Генерального (або Румянцевського) опису Лівобережної України 1765–1769 рр. московські ревізори відзначали, що пам’ять про своїх предків (а від того, між іншим, часто-густо залежало право на володіння землею) не сягала далі трьох поколінь. А на зламі XVIII-XIX ст. чимало претендентів на російське дворянство (іноді й давніх шляхетських чи козацьких родів) зазначали у документах: “происхождение предков моих покрыто неизвестностью”. Згадаємо наведений лист Л.М. Хорошкевича: “...Згадуйте Україну, что живе как дитина могутна, велика, та не дуже розумна...”.

Набагато далі просунувся постійно обновлюваний сайт дослідниці (<http://hohochkiewich.narod.ru/index.html>), що став помітним ресурсом російського генеалогічного інтернет-простору. На “сімейному” сайті Хорошкевичів-Великолепових-Шахбазових відображені подальші наукові пошуки історика. Як зазначає В.Шахбазова, життєвий шлях представників роду – людей різного походження та національностей, різного світобачення, релігій та політичних переконань – це шлях родини, родини, що попри все зберігає дружні взаємини та взаємоповагу один до одного. Це прекрасний приклад толерантності та взаємоповаги, якостей, яких, на думку дослідниці, почасти не вистачає Росії (додамо від себе – й Україні) початку ХХІ ст.

1. «Смеялось время над людьми, Упорно люди храм взводили»: Сборник материалов по истории украинско-русского рода XVI – XX вв. / Составитель В.К. Шахбазова. – М. : “Древлехранилище”, 2008. – С. 11-12.

2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.2. – Ч. 3-6. Приложения. – СПб. : С.-Петербургская губернская типография, 1902. – С. 371-372.

3. Кондратьев І.В. Нащадки любецької шляхти – претенденти на російське дворянство (кінець XVIII-XIX ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 14. – Серія “Історичні науки”. – № 1. – Чернігів : ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2002. – С.36-40.

4. «Смеялось время над людьми, Упорно люди храм взводили»: Сборник материалов по истории украинско-русского рода... – С. 15-17.

5. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.6. – Чернигов: Земская типография, 1874. – С.217 (у дослідженні Філарета дата угоди помилково зазначена як 1571 р. – **І.К.**); Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – С. 45; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Изд. Общества истории и древностей Российских при Московском университете. – М. : Университетская типография, 1871. – С.145.

6. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда... – С. 146.

7. Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи... – С. 145; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда... – С.147-148.
8. Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących // Jablonowski A. Lustracye Krolewsczyzn ziem Ruskich: Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Źródła dziejowe. – T.V. – Warszawa : Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. – S. 86-88, 90-91, 122-123.
9. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда... – С.151.
10. Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S. 202, 207-208.
11. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. Ф.1343. Оп.30. Ч.2. Спр.3397. Арк.7.
12. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф.133. Оп.1. Спр.16. Арк.3-4, 57.
13. Центральний державний історичний архів України у м.Києві, Ф.57. Оп.1. Спр.6. Арк. 902 – 902 зв.
14. Чернігівський історичний музей ім. В.Тарновського. Ал.330. Арк.57.
15. ДАЧО. Ф.133. Оп.1. Спр.23. Арк.301 зв.
16. ДАЧО. Ф.86. Оп.1. Спр.28. Арк.278.
17. Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668) / И.М. Каманин // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1894. – Кн. 8. – Отд. III. – С. 26; Акты об украинной администрации / Архив Юго-Западной России. – 1907. – Ч. VIII. – Т. V. – С.228.
18. У тексті документу перекручено на “Дулковичі”, але це очевидна помилка переписувача.
19. Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących ... – S.196.
20. Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке / Г.А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – 1867. – № 883. – С.2
21. «Смеялось время над людьми, Упорно люди храм взводили»: Сборник материалов по истории украинско-русского рода... – С. 19-23.
22. Там само. – С. 24-25.
23. Там само. – С. 27-42.
24. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.2. (Е-К). – К.: Типография тов-ва Г.Л. Фронцевича и К^о, 1910. – С.74.
25. «Смеялось время над людьми, Упорно люди храм взводили»: Сборник материалов по истории украинско-русского рода... – С. 70-80, 91.
26. Там само. – С.8, 323.
27. Там само. – С.115, 116.
28. Там само. – С.323.
29. Там само. – С.255.
30. Там само. – С.255-274.

Ігор КОНДРАТЬЄВ